

סדרת
חרדים
בישראל

החברה החרדית על הציר שבין שמרנות למודרניות

לי כהנר

עורך הסדרה:
גלעד מלאך

עיון

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

החברה החרדית על הציר שבין שמרנות למודרניות

לי כהנר

Ultra-Orthodox Society on the Axis between Conservatism and Modernity
Lee Cahaner

עיצוב הסדרה והעטיפה: סטודיו תמר בר-דיין
ביצוע גרפי: אירית נחום, נדב שטכמן פולישוק
הדפסה: גרפוס פרינט, ירושלים

התצלום על העטיפה: עזרא לנדאו, צילום ועיבוד

מסת"ב 978-965-519-318-3 ISBN

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר ידע, לשרר או לקלוט בכל דרך או
אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר בספר זה. שימוש מסחרי מכל
סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

© כל הזכויות שמורות למכון הישראלי לדמוקרטיה (ע"ר), 2020
נדפס בישראל, תשפ"א/א/2020

המכון הישראלי לדמוקרטיה
רח' פינסקר 4, ת"ד 4702, ירושלים 9104602
טל': 02-5300888
אתר האינטרנט: www.idi.org.il

להזמנת ספרים:
החנות המקוונת: www.idi.org.il/books
דוא"ל: orders-idi.org.il
טל': 02-5300800

כל פרסומי המכון ניתנים להורדה חינם, במלואם או בחלקם, מאתר האינטרנט.

המכון הישראלי לדמוקרטיה

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא מוסד עצמאי א-מפלגתי, מחקרי ויישומי, הפועל בזירה הציבורית הישראלית בתחומי הממשל, הכלכלה והחברה. יעדיו הם חיזוק התשתית הערכית והמוסדית של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, שיפור התפקוד של מבני הממשל והמשק, גיבוש דרכים להתמודדות עם אתגרי הביטחון מתוך שמירה על הערכים הדמוקרטיים וטיפוח שותפות ומכנה משותף אזרחי בחברה הישראלית רבת הפנים.

לצורך מימוש יעדים אלו חוקרי המכון שוקדים על מחקרים המניחים תשתית רעיונית ומעשית לדמוקרטיה הישראלית. בעקבותיהם מגובשות המלצות מעשיות לשיפור התפקוד של המשטר במדינת ישראל ולטיפוח חזון ארוך טווח של תרבות דמוקרטית נכונה לחברה הישראלית ולמגוון הזהויות שבה. המכון שם לו למטרה לקדם בישראל שיח ציבורי מבוסס ידע בנושאים שעל סדר היום הלאומי, ליוזם רפורמות מבניות, פוליטיות וכלכליות ולשמש גוף מייעץ למקבלי ההחלטות ולציבור הרחב.

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא זוכה פרס ישראל לשנת תשס"ט על מפעל חיים – תרומה מיוחדת לחברה ולמדינה.

הספר ראה אור הודות לתרומתן של קרן ראסל ברי (The Russell Berrie Foundation) וקרן דיאן וגילפורד גלזר (The Diane and Guilford Glazer Fund (US)).

הדברים המובאים בספר זה אינם משקפים בהכרח את עמדת המכון הישראלי לדמוקרטיה.

באהבה
לאמיר, עומר, עידו וענבר
ששותפים איתי למסע

תוכן העניינים

9	רשימת התרשימים
17	תודות
	הקדמה
19	גלעד מלאך
	פרק 1
21	מבוא
	פרק 2
43	החברה החרדית: מאפיינים דמוגרפיים וחברתיים-כלכליים
	פרק 3
71	דפוסי החשיפה ללימודים כלליים במערכת החינוך החרדית הפורמלית והבלתי פורמלית
	פרק 4
89	השכלה גבוהה ותעסוקה
	פרק 5
129	בחירות מרחביות וקהילתיות
	פרק 6
159	דפוסי תרבותיים: תקשורת, פנאי ולבוש
	פרק 7
193	היחס לתפקיד האישה ולמעמדה בחברה החרדית

פרק 8

215 עמדות בנושאי מדינה, קהילה, רבנים ופוליטיקה

פרק 9

259 סיכום ודיון: החברה החרדית על הציר שבין שמרנות למודרניות

נספח

301 שאלון הסקר

---

iii

Introduction

רשימת התרשימים

פרק 1

- 23 תרשים 1.1 חברה בתהליכי שינוי
- 36 תרשים 1.2 המגוון הקהילתי על הציר שמרנות-מודרניות

פרק 2

- 47 תרשים 2.1 מצב משפחתי, בציר שמרנות-מודרניות
- 47 תרשים 2.2 גיל נישואים ממוצע, בציר שמרנות-מודרניות
- 50 תרשים 2.3 שיעור הפריון בקרב נשים בגיל 40, בציר שמרנות-מודרניות
- 51 תרשים 2.4 קבוצת גיל, כלל המדגם
- 52 תרשים 2.5 קבוצת גיל, בציר שמרנות-מודרניות
- 53 תרשים 2.6 זהות אתנית, כלל המדגם
- 54 תרשים 2.7 חלוקה לתת־קהילות בציר האתני, כלל המדגם
- 56 תרשים 2.8 באיזו ארץ נולד אביך, בחלוקה לתת־קהילות בציר האתני
- 56 תרשים 2.9 באיזו ארץ נולד אביך, בציר שמרנות-מודרניות
- 57 תרשים 2.10 הגדרה עצמית של זהות אתנית, בחלוקה לתת־קהילות בציר האתני
- 57 תרשים 2.11 זהות אתנית, בציר שמרנות-מודרניות
- 57 תרשים 2.12 חלוקה לתת־קהילות בציר האתני, על פי הגדרה עצמית של זהות אתנית
- 58 תרשים 2.13 שמרנות-מודרניות, בחלוקה לתת־קהילות בציר האתני
- 64 תרשים 2.14 מספר החדרים בדירה, כלל המדגם
- 65 תרשים 2.15 מספר החדרים בדירה, בציר שמרנות-מודרניות
- 66 תרשים 2.16 זמינות לכלי רכב, כלל המדגם
- 67 תרשים 2.17 זמינות לכלי רכב, בציר שמרנות-מודרניות
- 68 תרשים 2.18 בעלות על רישיון נהיגה, בציר שמרנות-מודרניות

פרק 3

- 77 תרשים 3.1 סוג הישיבה הקטנה שבה לומדים הילדים, כלל המדגם
- 77 תרשים 3.2 סוג הישיבה הקטנה שבה לומדים הילדים, בציר שמרנות-מודרניות

- 78 תרשים 3.3 סוג התיכון שבו לומדת בתך הצעירה, כלל המדגם
- 78 תרשים 3.4 סוג התיכון שבו לומדת בתך הצעירה, בציר שמרנות-מודרניות
- 79 תרשים 3.5 סוג הישיבה הקטנה שבה לומדים הילדים, בחלוקה לתת-קהילות
בציר האתני
- 79 תרשים 3.6 סוג התיכון שבו לומדת בתך הצעירה, בחלוקה לתת-קהילות
בציר האתני
- 81 תרשים 3.7 היחס לשילוב לימודים כלליים במערכת החינוך החרדית לבנים,
כלל המדגם
- 81 תרשים 3.8 היחס לשילוב לימודים כלליים במערכת החינוך החרדית לבנים,
בציר שמרנות-מודרניות
- 83 תרשים 3.9 תמיכה או התנגדות שהילד ילמד לימודי ליבה מחוץ לשעות
הלימודים בבית הספר, כלל המדגם
- 83 תרשים 3.10 תמיכה או התנגדות שהילד ילמד לימודי ליבה מחוץ לשעות
הלימודים בבית הספר, בציר שמרנות-מודרניות
- 85 תרשים 3.11 עידוד הילדים ללמוד לימודים אקדמיים, כלל המדגם
- 85 תרשים 3.12 עידוד הילדים ללמוד לימודים אקדמיים, בציר שמרנות-מודרניות

פרק 4

- 95 תרשים 4.1 השכלה כללית בקרב גברים, כלל המדגם
- 96 תרשים 4.2 השכלה כללית בקרב גברים, בציר שמרנות-מודרניות
- 97 תרשים 4.3 השכלה כללית בקרב נשים, כלל המדגם
- 98 תרשים 4.4 השכלה כללית בקרב נשים, בציר שמרנות-מודרניות
- 99 תרשים 4.5 שיעור המסכימים שטוב שחרדים ילמדו במוסדות להשכלה גבוהה,
כלל המדגם
- 99 תרשים 4.6 שיעור המסכימים שטוב שחרדים ילמדו במוסדות להשכלה גבוהה,
בציר שמרנות-מודרניות
- 101 תרשים 4.7 כוונה לפנות בעתיד ללימודים אקדמיים, גברים, כלל המדגם
- 101 תרשים 4.8 כוונה לפנות בעתיד ללימודים אקדמיים, נשים, כלל המדגם
- 102 תרשים 4.9 כוונה לפנות בעתיד ללימודים אקדמיים, גברים, בציר
שמרנות-מודרניות

102	תרשים 4.10 כוונה לפנות בעתיד ללימודים אקדמיים, נשים, בציר שמרנות-מודרניות
104	תרשים 4.11 האם היית מוכן ללמוד במקום שאין בו הפרדה בין גברים לנשים? גברים, כלל המדגם
105	תרשים 4.12 האם היית מוכנה ללמוד במקום שאין בו הפרדה בין גברים לנשים? נשים, כלל המדגם
105	תרשים 4.13 האם היית מוכן ללמוד במקום שאין בו הפרדה בין גברים לנשים? גברים, בציר שמרנות-מודרניות
106	תרשים 4.14 האם היית מוכנה ללמוד במקום שאין בו הפרדה בין גברים לנשים? נשים, בציר שמרנות-מודרניות
109	תרשים 4.15 תחום העיסוק, גברים, כלל המדגם
109	תרשים 4.16 תחום העיסוק, גברים, בציר שמרנות-מודרניות
110	תרשים 4.17 תחום העיסוק, נשים, כלל המדגם
111	תרשים 4.18 תחום העיסוק, נשים, בציר שמרנות-מודרניות
115	תרשים 4.19 משלח יד לנשים, כלל המדגם
115	תרשים 4.20 משלח יד לגברים, כלל המדגם
116	תרשים 4.21 משלח יד לנשים, בציר שמרנות-מודרניות
116	תרשים 4.22 משלח יד לגברים, בציר שמרנות-מודרניות
119	תרשים 4.23 סביבת עבודה, נשים, בציר שמרנות-מודרניות
119	תרשים 4.24 סביבת עבודה, גברים, בציר שמרנות-מודרניות
121	תרשים 4.25 האם היית מוכן לעבוד במקום שאין בו הפרדה בין גברים לנשים? גברים, בציר שמרנות-מודרניות
121	תרשים 4.26 האם היית מוכנה לעבוד במקום שאין בו הפרדה בין גברים לנשים? נשים, בציר שמרנות-מודרניות
123	תרשים 4.27 חשוב שיותר חרדים ישתלבו בשוק העבודה הכללי, כלל המדגם
123	תרשים 4.28 חשוב שיותר חרדים ישתלבו בשוק העבודה הכללי, בציר שמרנות-מודרניות
124	תרשים 4.29 היחס להשתלבות בכלכלה ובחברה הישראליות, כלל המדגם
124	תרשים 4.30 היחס להשתלבות בכלכלה ובחברה הישראליות, בציר שמרנות-מודרניות

פרק 5

- 133 מפה 5.1 הפרישה של המרחב החרדי
- 136 תרשים 5.1 סוג יישוב המגורים, כלל המדגם
- 137 תרשים 5.2 סוג יישוב המגורים, בציר שמרנות-מודרניות
- 137 תרשים 5.3 סוג יישוב המגורים, בחלוקה לתת־קהילות בציר האתני
- 139 תרשים 5.4 העדפת מקום מגורים, כלל המדגם
- 139 תרשים 5.5 העדפת מקום מגורים, בציר שמרנות-מודרניות
- 140 תרשים 5.6 העדפת מקום מגורים, בחלוקה לתת־קהילות בציר האתני
- 142 תרשים 5.7 עד כמה חשוב או לא חשוב לך להשתייך לקהילה? כלל המדגם
- 142 תרשים 5.8 עד כמה חשוב או לא חשוב לך להשתייך לקהילה? בציר שמרנות-מודרניות
- 142 תרשים 5.9 עד כמה חשוב או לא חשוב לך להשתייך לקהילה? בחלוקה לתת־קהילות בציר האתני
- 143 תרשים 5.10 האם את/ה שייך/ת לקהילה? באיזה סגנון? כלל המדגם
- 144 תרשים 5.11 האם את/ה שייך/ת לקהילה? באיזה סגנון? בציר שמרנות-מודרניות
- 145 תרשים 5.12 האם את/ה שייך/ת לקהילה? באיזה סגנון? בחלוקה לתת־קהילות בציר האתני
- 145 תרשים 5.13 באיזה בית כנסת אתה מתפלל בשבת ובחגים? גברים, כלל המדגם
- 148 תרשים 5.14 באיזה בית כנסת אתה מתפלל בשבת ובחגים? גברים, בציר שמרנות-מודרניות
- 149 תרשים 5.15 באיזה בית כנסת אתה מתפלל בשבת ובחגים? גברים, בחלוקה לתת־קהילות בציר האתני
- 149 תרשים 5.16 התייעצות עם רב, כלל המדגם
- 151 תרשים 5.17 התייעצות עם רב, בציר שמרנות-מודרניות
- 152 תרשים 5.18 התייעצות עם רב, בחלוקה לתת־קהילות בציר האתני

פרק 6

- 161 תרשים 6.1 דפוסי השימוש באינטרנט, כלל המדגם
- 162 תרשים 6.2 דפוסי השימוש באינטרנט, בציר שמרנות-מודרניות

- 163 תרשים 6.3 מרחב הגלישה באינטרנט, כלל המדגם
- 163 תרשים 6.4 מרחב הגלישה באינטרנט, בציר שמרנות-מודרניות
- 165 תרשים 6.5 מטרות הגלישה באינטרנט, כלל המדגם
- 166 תרשים 6.6 מטרות הגלישה באינטרנט, בציר שמרנות-מודרניות
- 167 תרשים 6.7 השימוש בטלפון סלולרי, כלל המדגם
- 167 תרשים 6.8 השימוש בטלפון סלולרי, בציר שמרנות-מודרניות
- 171 תרשים 6.9 קריאת עיתונות מודפסת, כלל המדגם
- 171 תרשים 6.10 קריאת עיתונות מודפסת, בציר שמרנות-מודרניות
- 172 תרשים 6.11 האזנה לרדיו, כלל המדגם
- 172 תרשים 6.12 האזנה לרדיו, בציר שמרנות-מודרניות
- 177 תרשים 6.13 קריאת ספרות כללית והאזנה למוזיקה לא־דתית, כל המדגם
- 177 תרשים 6.14 קריאת ספרות כללית והאזנה למוזיקה לא־דתית, בציר שמרנות-מודרניות
- 178 תרשים 6.15 צפייה בהופעות תיאטרון ובקולנוע, כלל המדגם
- 178 תרשים 6.16 צפייה בהופעות תיאטרון ובקולנוע, בציר שמרנות-מודרניות
- 180 תרשים 6.17 נופש בישראל, כלל המדגם
- 180 תרשים 6.18 נופש בישראל, בציר שמרנות-מודרניות
- 181 תרשים 6.19 נופש בחו"ל, כלל המדגם
- 181 תרשים 6.20 נופש בחו"ל, בציר שמרנות-מודרניות
- 182 תרשים 6.21 עד כמה חשוב לך שהנופשים האחרים באותו מלון יהיו גם הם חרדים? כלל המדגם
- 183 תרשים 6.22 עד כמה חשוב לך שהנופשים האחרים באותו מלון יהיו גם הם חרדים? בציר שמרנות-מודרניות
- 185 תרשים 6.23 באילו מקרים אתה מקפיד ללבוש כובע וחליפה ביום חול? כלל המדגם
- 186 תרשים 6.24 באילו מקרים אתה מקפיד ללבוש כובע וחליפה ביום חול? בציר שמרנות-מודרניות
- 187 תרשים 6.25 איזה כיסוי ראש את חובשת? כלל המדגם
- 187 תרשים 6.26 איזה כיסוי ראש את חובשת? בציר שמרנות-מודרניות
- 188 תרשים 6.27 איזה כיסוי ראש את חובשת? בחלוקה לתת־קהילות בציר האתני

- תרשים 6.28 גבר שלובש חולצה צבעונית הוא פחות חרדי, בציר שמרנות-מודרניות 189
- תרשים 6.29 אישה החובשת פאה ארוכה צנועה פחות, בציר שמרנות-מודרניות 190

פרק 7

- תרשים 7.1 נשים יכולות למלא תפקידים ניהוליים בכירים, כלל המדגם 197
- תרשים 7.2 נשים יכולות למלא תפקידים ניהוליים בכירים, בציר שמרנות-מודרניות 197
- תרשים 7.3 נשים חרדיות לא צריכות לנהוג, כלל המדגם 199
- תרשים 7.4 נשים חרדיות לא צריכות לנהוג, בציר שמרנות-מודרניות 199
- תרשים 7.5 לכל משפחה יש זכות לקבוע כמה ילדים יהיו לה, כלל המדגם 201
- תרשים 7.6 לכל משפחה יש זכות לקבוע כמה ילדים יהיו לה, בציר שמרנות-מודרניות 201
- תרשים 7.7 חשובה לי ההפרדה בין גברים לנשים במקומות ציבוריים, כלל המדגם 202
- תרשים 7.8 חשובה לי ההפרדה בין גברים לנשים במקומות ציבוריים, בציר שמרנות-מודרניות 203
- תרשים 7.9 חרדיות שפועלות למען שוויון זכויות לנשים פוגעות בחברה החרדית, כלל המדגם 206
- תרשים 7.10 חרדיות שפועלות למען שוויון זכויות לנשים פוגעות בחברה החרדית, בציר שמרנות-מודרניות 206
- תרשים 7.11 עמדות כלפי מעמד הנשים ותפקידן, כלל המדגם 208
- תרשים 7.12 עמדות כלפי מעמד הנשים ותפקידן, בציר שמרנות-מודרניות 209

פרק 8

- תרשים 8.1 תחושת שייכות למדינת ישראל ולבעיותיה, כלל המדגם 220
- תרשים 8.2 תחושת שייכות למדינת ישראל ולבעיותיה, בציר שמרנות-מודרניות 220
- תרשים 8.3 גאה להיות ישראלי, כלל המדגם 221
- תרשים 8.4 גאה להיות ישראלי, בציר שמרנות-מודרניות 222
- תרשים 8.5 הגדרה עצמית ישראליות, כלל המדגם 223
- תרשים 8.6 הגדרה עצמית ישראליות, בציר שמרנות-מודרניות 223

- 225 תרשים 8.7 יום העצמאות הוא יום חג עבוּרי, כלל המדגם
- 225 תרשים 8.8 יום העצמאות הוא יום חג עבוּרי, בציר שמרנות-מודרניות
- 227 תרשים 8.9 ביום הזיכרון אני מרגיש חלק מכלל הציבור הישראלי, כלל המדגם
- 227 תרשים 8.10 ביום הזיכרון אני מרגיש חלק מכלל הציבור הישראלי, בציר שמרנות-מודרניות
- 229 תרשים 8.11 יום השואה שקבעה מדינת ישראל הוא עבוּרי יום אבל, כלל המדגם
- 229 תרשים 8.12 יום השואה שקבעה מדינת ישראל הוא עבוּרי יום אבל, בציר שמרנות-מודרניות
- 232 תרשים 8.13 שירות בצבא, בציר שמרנות-מודרניות
- 233 תרשים 8.14 עידוד הילדים להתגייס לצבא או לשירות אזרחי, כלל המדגם
- 234 תרשים 8.15 עידוד הילדים להתגייס לצבא או לשירות אזרחי, בציר שמרנות-מודרניות
- 235 תרשים 8.16 בחורים חרדים שאינם לומדים בישיבות צריכים לשרת בצבא או בשירות אזרחי, כלל המדגם
- 235 תרשים 8.17 בחורים חרדים שאינם לומדים בישיבות צריכים לשרת בצבא או בשירות אזרחי, בציר שמרנות-מודרניות
- 242 תרשים 8.18 הגדרה עצמית מבחינה ביטחונית-מדינית, כלל המדגם
- 242 תרשים 8.19 הגדרה עצמית מבחינה ביטחונית-מדינית, בציר שמרנות-מודרניות
- 248 תרשים 8.20 צריך לשמוע בקול הרבנים בכל נושא ולא רק בשאלות הלכה, כלל המדגם
- 249 תרשים 8.21 צריך לשמוע בקול הרבנים בכל נושא ולא רק בשאלות הלכה, בציר שמרנות-מודרניות
- 250 תרשים 8.22 נוהג לפי צו מצפוני, כלל המדגם
- 250 תרשים 8.23 נוהג לפי צו מצפוני, בציר שמרנות-מודרניות
- 251 תרשים 8.24 רבנים ודעת תורה, כלל המדגם
- 252 תרשים 8.25 רבנים ודעת תורה, בציר שמרנות-מודרניות
- 253 תרשים 8.26 מייחסים חשיבות לעמדת הרבנים, כלל המדגם
- 254 תרשים 8.27 מייחסים חשיבות לעמדת הרבנים, בציר שמרנות-מודרניות

תודות

ספר זה הוא תולדה של מאמץ מתמשך שנעשה במכון הישראלי לדמוקרטיה, במסגרת התוכנית "חרדים בישראל" במרכז לדת ומדינה, לקדם את השיח האקדמי בנושא החברה החרדית והקבוצות החרדיות המודרניות בתוכה.

אני מבקשת להודות לחברים יקרים מתוך החברה החרדית שהשיאו לי עצה ושיתפו אותי בפתיחות בתוכנותיהם בכל אחד משלבי העבודה על המחקר – אברהם קרויזר, רחלי איכנבויים, בצלאל כהן ואליעזר הירון.

תודה אישית לצוות המחקר של מרכז גוטמן לחקר דעת קהל ומדיניות – לפרופ' תמר הרמן, אלה הלר וד"ר אור ענבי, שליוו אותי במהלך עבודת המחקר על כל שלביה, החל בשלב החשיבה על השאלון, דרך איסוף הנתונים ועד סוף שלב עיבודם.

תודה מיוחדת לחברי התוכנית "חרדים בישראל" והמרכז לדת ומדינה שסייעו לי לאורך תקופת המחקר – ד"ר גלעד מלאך, פרופ' נסים ליאון, ד"ר שוקי פרידמן, פרופ' ידידה שטרן, יאיר שלג, ד"ר אסף מלחי, ד"ר איתן רגב, פרופ' בני בראון וד"ר דנה בלאנדר – על האפשרות להתייעץ, ללמוד, להתמסר ולהתדיין סביב הממצאים והטיוטה הכתובה. סביבת עבודה קולגיאלית איננה דבר של מה בכך, זכיתי בכם.

תודה למכון הסקרים "סקר כהלכה" – למרדכי רפפורט, לאה בלוי ושפרה רפפורט – שבמאור פנים ובמקצועיות ניהלו את איסוף נתוני הסקר המשמש בסיס לספר זה.

הקדמה

גלעד תלאך

—

החברה החרדית איננה עשויה מקשה אחת כפי שהיא אולי נראית למתבונן מרחוק, אלא מדובר בחברה מגוונת שיש בה זרמים וקבוצות שונות. החלוקה הרווחת ביותר היא לשלוש תתי-קבוצות או לשלושה מגזרים: חסידים, ליטאים ומזרחים או ספרדים. חלוקה זו חשובה להבנת הפערים בהשקפות העולם וכן באורחות החיים בין חרדים המשתייכים לכל אחד מן המגזרים, הבדלים שיש להם השלכות גם על מדיניות ציבורית.

בשנים האחרונות ישנה מודעות גוברת במחקר החברה החרדית לעלייתה של קבוצה נוספת – הקבוצה החרדית-מודרנית, שיש לה מאפיינים ייחודיים בהקשרים של תעסוקה, השכלה גבוהה, מקומות מגורים ותרבות פנאי. אומנם קבוצה זו מוגדרת פחות מהזרמים החרדיים וגם איננה מתנהלת כקבוצה, אך למודעות לקיומה יש השלכות בכל הנוגע להבנת תהליכי השינוי בחברה החרדית וכן נגזרות בכל הנוגע למדיניות המוכוונת לקהל היעד המודרני.

במחקר זה ד"ר לי כהנר עושה צעד חשוב נוסף בהבנת החברה החרדית. מעבר לזיהוי הקבוצה החרדית-מודרנית היא מציבה את החברה החרדית כולה על הציר שבין מודרנה לשמרנות. הצבה זו מאפשרת לנתח עמדות והתנהגויות חרדיות לא רק בפילוח לזרמים אלא גם בפילוח חדש, על הציר מודרני-שמרני. מבט זה חשוב מכיוון שהוא מאפשר הבנה של אוכלוסיות ואינדיווידואלים לא רק על בסיס המגזר שהם משתייכים אליו. בתחומים מסוימים המכנה המשותף בין ספרדי, ליטאי וחסיד מודרניים יהיה גדול יותר מהמכנה המשותף בין ליטאי אולטרה-שמרן לליטאי מודרני. להבחנה זו עשויות להיות גם השלכות על מדיניות ציבורית שמתייחסת לגוונים שונים של החרדיות לא על פי המגזר בלבד אלא גם על פי המיקום על הציר שבין שמרנות למודרנה.

המחקר מסרטט ארבע קבוצות שונות במנעד שבין מודרניות ואולטרה-שמרנות בחברה החרדית. בהסתמך על סקר נרחב ד"ר לי כהנר בונה פרופיל מקיף של כל אחת מן הקבוצות הללו, הכולל את יחסן לנושאים כמו לימודי חול לבנים, השכלה גבוהה, טכנולוגיה, תעסוקה, מעמד הנשים ומגוון תחומים נוספים. התוצאות המרתקות חושפות מבט חדש ומקורי על החברה החרדית, שללא ספק ישמש בסיס להבנה מורכבת ועדכנית של חברה זו ושל תהליכי השינוי שהיא עוברת.

פרק 1

תבוא

–

החברה החרדית בישראל מונה למעלה ממיליון נפש, כ-12% מהאוכלוסייה הכללית, ולאורך השנים התפתחה בה גישה בדלנית ומסתגרת של חיים במובלעת אידאולוגית, חברתית וכלכלית,¹ שבמחקר כונתה "חברת הלומדים".²

1.1 רקע

1 עמנואל סיוון, "תרבות המובלעת", אלפיים 4 (1991), עמ' 45-98; הנ"ל, קנאות דתית מודרנית: יהדות, איסלאם, הינדואיזם, תל אביב: ידיעות אחרונות וספרי חמד, 2004.

2 מנחם פרידמן, החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 1991.

ראשיתו של תהליך בנייתה של החברה החרדית בישראל בסערת משבר המודרנה וביציאה מן הגטו, והמשכו בחילון, בציונות ובהקמת המדינה, בשימור החלוקות הפנימיות שהתהוו בתוך החברה החרדית במזרח אירופה, בגיבוש זהות מקומית משל עצמה, שונה מהזהות של החברה החרדית מחוץ לארץ, ובליכוד פנימי על אף נטייתה הטבעית להתפצלויות.³

בנימין בראון מתאר בספרו "מדריך לחברה החרדית" את האופן שבו החברה החרדית הספיקה ב־70 שנה לברל את עצמה מן הציונות הדתית, לבנות את עולם התורה ואת מערכת החינוך שלה, לחזק את כוחה הפוליטי, לעצב את עצמה כחברת לומדים, להצמיח בתוכה זרם שלישי (החרדיות הספרדית) ולהגיע אל סיפה של תמורה היסטורית, שלטענתו נכפתה עליה מכוח לחצים רבים וחזקים מבית ומחוץ.⁴

בעשורים האחרונים חלים בחברה החרדית שינויים עמוקים. מחקרים מסווגים את השינויים האלה לשלוש קטגוריות עיקריות:⁵ שינויים בהנהגה – חילופי דורות בהנהגה החרדית המתבטאים בהיעדר מנהיגות רוחנית דינמית ומשמעותית בצד פריחה של הנהגה מוניציפלית, פרקטית ותחילת כינונם של קולות רוחניים חדשים הן מהצד השמרני והן מהצד המתון יותר; שינויים תרבותיים – כדוגמת חדירתו של עולם התוכן באינטרנט, מגמת היציאה לשוק העבודה, ההתמקצעות, האקדמיזציה והתחזקות תרבות הצריכה; ושינויים כלכליים – גלובליים ומקומיים, שמקשים על מצבה הכלכלי של החברה החרדית. נסים ליאון מרחיב ומסמן מגמות אחדות בכל הנוגע לשינויים כלכליים אלו: התגברות ההשפעות של הגלובליזציה על ישראל, הצטרפות של גופים כלכליים מקצועיים מדינתיים לדרישה לצרף את הציבור החרדי למעגל העבודה, ותמיכה במגמה זו באמצעות פרויקטים מדינתיים גדולים וארוכי טווח. בפרויקטים אלו היו מעורבים גם ארגונים יהודיים אמריקאיים, בהשקעת משאבים בפיתוח מסלולים לשילוב

3 בנימין בראון, מדריך לחברה החרדית, תל אביב וירושלים: עם עובד והמכון הישראלי לדמוקרטיה, 2017.

4 שם.

5 שם; חיים זיכרמן ולי כהנר, חרדיות מודרנית: מעמד הביניים החרדי, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2012; חיים זיכרמן, שחור כחול-לבן: מסע אל תוך החברה החרדית בישראל, תל אביב: ידיעות אחרונות, 2014.

אקדמי ותעסוקתי.⁶ על פי ליאון, נקודות מפנה נוספות בתהליך זה היו ההחלטות של ועדת טל, שהציגה את שאלת הגיוס לא רק כתחום אזרחי אלא גם כתחום שיש לו משמעויות כלכליות; ותקופת כהונתו של בנימין נתניהו בתפקיד שר האוצר בתחילת שנות ה-2000, שהתאפיינה בקיצוצים ניכרים בכלכלת הרווחה בישראל והובילה להתרחבות העוני בחברה החרדית.⁷ מכלול גורמים אלו הרחיב את הסדקים וערער את חומת הסגירות והבדלנות החרדית.

גורם חשוב אחר לפריצה זו הוא הגידול המסיבי של החברה החרדית – גידול של 4% בכל שנה, לעומת גידול של 1.9% בחברה הכללית. גידול זה מרחיב את גבולות הליבה החרדית, ומתוך כך מייצר זהויות וקבוצות חדשות בחברה זו, על הציר שבין שמרנות למודרניות. קיומו של הציר בין שמרנות למודרניות אינו שנוי במחלוקת – בקצה האחד שלו נמצא הזרם השמרני הקיצוני ובקצה האחר הזרם המודרני. חקר החברה החרדית בדור האחרון מבקש להבהיר את גבולותיו של ציר זה ולבחון מהי השפעתן של קבוצות השוליים החרדיות – הן המודרניות והן השמרניות – על הזרם המרכזי החרדי.

תרשים 1.1

חברה בתהליכי שינוי

6 נסים ליאון, "מבוא", תרבות דמוקרטית 17: חרדיות מודרנית (2017), עמ' 7-19.

ליאון מראה שכבר מאמצע העשור הראשון של שנות ה-2000 גדלה הפנייה של צעירים וצעירות חרדיים להשכלה גבוהה, לרכישת כלי תעסוקה מתקדמים, לשימוש נרחב בטכנולוגיה ולתרבות מודרנית (פנאי, אינטרנט, טלפון סלולרי ועוד),⁸ ומדובר בתפנית של ממש בתהליכים המתרחשים בחברה זו בישראל. לטענתו, ולטענת חוקרים אחרים, מסוף שנות ה-60 התקבע נתיב המכוון לעבר קולקטיביות פעילה (חיי קהילה בדלניים) ובניין של חברת הלומדים החרדית (בתמיכת המדינה על ידי הקצבאות). נתיב זה מפנה מקום לשימושי חיים שיכולים מצד אחד לסייע בשימור הקיים ומצד אחר להתוות גבולות חדשים לקולקטיב החרדי בישראל.⁹ מגמה זו מציגה תהליך של חיבור של אורחות חיים חרדיים מסורתיים עם אורח חיים יצרני וסגנון חיים אישי, שמשולב בחיים החרדיים והכללי-ישראליים. במקום הבחירה המסורתית בין שתי אפשרויות (או-או) נוצרת תרבות המאפשרת בחירה בכמה תחומים (גם-וגם), והיא מתבטאת במגוון של קני מידה, דרגות שילוב ותחומי חיים.¹⁰

ואולם מחקרים מציגים ביקורת משלושה סוגים על ניתוח זה של מהלכי השינוי בחברה החרדית ושל התהוות הקבוצות המודרניות המשתלבות והעובדות.¹¹ סוג הביקורת הראשון קשור במבט המקומי על מגמה זו בהקשרה הישראלי. יש הטוענים כי הדפוס שמשלב בין תעסוקה לאורח חיים חרדי, תוך כדי השתלבות מדודה או מלאה במרחב החיים הלא-חרדי, קיים כבר לאורך שנים וברציפות בקהילות החרדיות בחו"ל – ואם כך, אין בו חידוש. הסוג השני מציין את העובדה שמאז ומעולם, גם בשיאה של חברת הלומדים החרדית, הייתה בחברה החרדית קבוצה גדולה של מי שמכונים "חרדים עובדים"; אלא שיציאה זו לעבודה נבעה מצורכי פרנסה ולא הייתה חלק מתוצרי ההכשרה המקצועית האקדמית המבוססת על תכנים של עולם הדעת והתרבות האוניברסלי, השרוי בעימות תרבותי עם

8 ש.ם.

9 ראו יאיר הלוי, מהפכת החרדיות החדשה בשנות השבעים, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראיילן (בהכנה); זיכרמן 2014, לעיל הערה 5; בראון 2017, לעיל הערה 3; ליאון 2017, לעיל הערה 6.

10 זיכרמן וכהנר 2012, לעיל הערה 5.

11 קימי קפלן, "העבר אין?" חשיבותה של פרספקטיבה היסטורית על החברה החרדית בישראל, "תרבות דמוקרטית": חרדיות מודרנית (2017), עמ' 267-290.

מרחב החיים החרדי. הביקורת מהסוג השלישי מתבוננת בתהליכי השינוי ובהתהוותו של ציר הזהות בין שמרנות למודרניות מנקודת מבט היסטורית ובוחרת את שאלת היקפה של התופעה וההתמקמות שלה על רצף ההתפתחות בהיסטוריה של האורתודוקסיה היהודית והחרדיות הישראלית.¹² ביקורות אלו יידונו תוך כדי ניתוח הממצאים ופרשנותם וכן בסיכומו של הספר.

מחקרים רבים עסקו בתהליכי השינוי, המודרניזציה והישראלזציה בחברה החרדית בישראל בעשורים האחרונים ובהתהוותן של קבוצות המשנה בתוכה. מתוך מחקרים אלו בולטים ספרו של יאיר שלג על הדתיים החדשים וספריו של קימי קפלן "חרדים ישראלים: השתלבות ללא טמיעה", "בסוד השיח החרדי" ו"מהישרדות להתבססות", המלמדים על התהליכים בקרב החרדים בישראל; מחקריהם של נורית שטדלר ויוחאי חקק על התחככותם של יוצאי חברת הלומדים החרדית כמופעים שונים של הישראליות בת זמננו והשתלבותם בהם; עבודתיה של רבקה נריה בן-שחר, וספרה של בלה ליוש "גשות הסף" על נשים חרדיות שלמדו באקדמיה והשתלבו בשוק העבודה המודרני; ספרו של חיים זיכרמן "שחור כחול-לבן: מסע אל תוך החברה החרדית בישראל", המציג שלושה דורות של חרדיות ישראלית בתנועה בין הסתגרות להשתלבות; ספרו של בראון על מאפייני הקהילות בחברה החרדית ובתמורות בה, וכן עבודתו של יאיר הלוי העוסקת במבט על המטוטלת ההיסטורית בין חרדיות ישנה לחרדיות חדשה.¹³

12 שם.

13 יאיר שלג, הדתיים החדשים: מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל, ירושלים: כתר, 2000; קימי קפלן ועמנואל סיוון, חרדים ישראלים: השתלבות ללא טמיעה? ירושלים: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, 2003; קימי קפלן, בסוד השיח החרדי, ירושלים: מרכז זלמן שז"ר, 2007; קימי קפלן ונורית שטדלר (עורכים), מהישרדות להתבססות: תמורות בחברה החרדית בישראל ובחוקרה, ירושלים: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, Nurit Stadler, *A Well-worn Tallis for a New Ceremony: Trends in Israeli Haredi Culture*, Boston: Academic Studies, 2012; Yohai Hakak, *Young Men in Israeli Haredi Yeshiva Education: The Scholars' Enclave* in *Unrest*, Leiden: Brill, 2012; רבקה נריה בן-שחר, "להיות אישה של תלמיד חכם: כיצד נחפסת המציאות הכלכלית של חברת הלומדים בעיני נשים", כתב העת לחקר החברה החרדית 2 (2015), עמ' 169-192; Rivka Neriya-Ben Shahar and Azi Lev-On, "Gender, Religion, and New Media: Attitudes and Behaviors Related to the Internet among Ultra-Orthodox Women Employed in Computerized

לרשימה זו נוספות עבודות מדיסציפלינות מחקר שונות העוסקות בתמורות בחברה החרדית בעשורים האחרונים.¹⁴

בשנים 2012-2019 נערכה במכון הישראלי לדמוקרטיה סדרת מחקרים שעסקה באפיון ובמיפוי הקהילות החרדיות המודרניות. העבודה הראשונה שהתפרסמה, מאת חיים זיכרמן ולי כהנר, עסקה במי שהוגדרו "בני מעמד הביניים החרדי" – חרדים מודרנים מקרב הקהילה הליטאית. מחקר גישוש איכותני זה עסק באורחות חייה ובאידאולוגיה המנחה את הקבוצה, בניסיון להבדיל אותה מקבוצות חרדיות ישראליות אחרות. הדמיון והשוני בין בני הקבוצה ובין החרדיות הקלסית נבחנו על פי "מסלול החיים" של המשפחה החרדית המודרנית: מערכות החינוך שאליהן שולחת קבוצה זו את ילדיה, על שלושת שלבי החינוך העיקריים (יסודי, תיכוני ועל-תיכוני), תפיסתם את תהליך השידוכים, את סוגיית הגיוס לצבא, ההשתלבות במערכת ההשכלה הגבוהה והיציאה לשוק העבודה והקריירה. מתוך מסלול חיים זה עלו רובדי אפיון קהילתיים, פנימיים ואף חיצוניים.¹⁵

בסתיו 2017 התפרסם קובץ מאמרים על החרדיות המודרנית בכתב העת "תרבות דמוקרטית". קובץ זה הוא פרי עבודתה של קבוצת מחקר מטעם המכון הישראלי לדמוקרטיה. הקובץ עוסק במאפיינים המשפחתיים, החינוכיים, התעסוקתיים, הדמוגרפיים והמרחביים של הקבוצות החרדיות המודרניות.¹⁶ מרבית המאמרים

Environments," *International Journal of Communication* 5 (2011), pp. 875-895; בלה ליוש, נשות הסף: נשים חרדיות מול השינוי המודרני, תל אביב: רסלינג, 2014; זיכרמן 2014, לעיל הערה 5; בראון 2017, לעיל הערה 3; הלוי, לעיל הערה 9.

14 לדוגמה ראו ענת בארט ועדיטל בן ארי, "השתקפותם של מאפייני החרדיות המודרנית' בראי תופעת הגירושין", *תרבות דמוקרטית* 17: חרדיות מודרנית (2017), עמ' 87-108; אינס גבל וורדה וטרמן, "קולות חדשים בעיתונות החרדית או אותה גברת בשינוי אדרת?", *תרבות דמוקרטית* 17: חרדיות מודרנית (2017), עמ' 109-131; תהילה קלעגי וארנה בראון-לבינסון, "משמרנות מתגוננת לשמרנות מתמודדת: אסטרטגיית התרבות של חרדים אקדמאים במרחב התעסוקתי", *כתב העת לחקר החברה החרדית* 4 (2017), עמ' 28-54; לטם פרי-חזן, "הסדרת לימודי ליבה בחינוך החרדי בפרספקטיבה השוואתית", *משפט וחברה* א: המשפט והחרדים בישראל, 2018, עמ' 493-525.

15 זיכרמן וכהנר 2012, לעיל הערה 5.

16 *תרבות דמוקרטית* 17: חרדיות מודרנית (סתיו 2017).

בקובץ הם איכותניים, מלבד המאמר של גלעד מלאך ולי כהנר, אשר מנסה לכמת את התופעה בהסתמך על נתוני הסקר החברתי ועל נתוניו של סקר שנערך בקרב האוכלוסייה החרדית על ידי מכון שחרית.¹⁷ מאמר זה סיפק לראשונה הערכה מספרית מבוססת נתונים על משקל הקבוצה החרדית המודרנית בחברה החרדית. המאמר הבחין בין שתי קבוצות של חרדיות מודרנית: קבוצה אחת, הכוללת שיעור ניכר מכלל החרדים בישראל, מתאפיינת במה שכונה "נגיעות מודרניות" בהיבטים יום-יומיים בחייה. למרביתם, אורח החיים המודרני קורץ, אך מיעוט מהם מאמצים ערכים מודרניים בשאלות של אוטונומיה ושוויון. העובדה שאין מדובר אצל קבוצה זו במודרניות כוללת מציבה את חברה בעמדה שאינה "לעומתית" לכלל החברה החרדית. סדר הגודל של קבוצה זו המחזיקה בסממנים מודרניים נאמד בכ-30% מכלל החברה החרדית. הקבוצה השנייה, המצומצמת יחסית, מפגימה עמוקות ערכים ואורחות חיים ישראליים ומודרניים, מביעה ביקורת על ההנהגה החרדית ומעוניינת למסד את הווייתה הייחודית. גודלה של קבוצה זו על פי המאמר הוא 3%-7% מכלל החברה החרדית.

בשנים האחרונות הקהילות החרדיות המודרניות הולכות וגדלות ומעוררות עניין רב וצורך בהבנתן ובכימותן בקרב מקבלי ההחלטות במשרדי הממשלה, בגופים מוניציפליים ובגופים חברתיים-אזרחיים. כך לדוגמה, משרד התחבורה ביקש להבין את סדרי הגודל של הקהילות החרדיות המודרניות ואת ההשלכות של מאפייניהן וגודלן על פיתוח התחבורה הציבורית לחרדים בעתיד;¹⁸ במחקר שנערך עבור משרד השיכון סומנה קבוצת החרדים המודרנים כבעלת צורכי דיוור שונים משל הקבוצות השמרניות החרדיות וצוין הצורך בכימותה במסגרת

17 גלעד מלאך ולי כהנר, "נגיעות מודרניות או חרדיות מודרנית? אומדן מספרי לתהליכי המודרניזציה בחברה החרדית", *תרבות דמוקרטית* 17: חרדיות מודרנית (2017), עמ' 19-52; "דוח מחקר: אפיון כללי החברה החרדית", מכון שחרית ו-TRI מחקרים אסטרטגיים, 2014, שקופיות 2-3, עמ' 64-86.

18 עתניאל שנלר ואמיר ויגודסקי, "מדיניות תחבורה ציבורית למגזר החרדי", עדליא, מנהלת תחבורה ארצית, משרד התחבורה, 2006; גידי קפלן, אסף ענבר ולי כהנר, "תוכנית אב ארצית לתחבורה ציבורית למגזר החרדי: דוח ב", עדליא, מנהלת תחבורה ארצית, משרד התחבורה, 2015.

ניתוח הצרכים;¹⁹ המועצה להשכלה גבוהה ביקשה להבין מהו מספר הסטודנטים שיסכימו ללמוד במסגרות אקדמיות מעורבות, ולקבוצה המודרנית יש השפעה ניכרת על סוגיה זו;²⁰ למשרד החינוך נדרש ניתוח של צורכי הקבוצה המודרנית וגודלה היחסי באוכלוסייה החרדית לקראת הקמת המחוז החרדי ולשם קידום ישיבות חרדיות תיכוניות וסמינרים שיש בהם לימודי ליבה;²¹ עיריית ירושלים ביקשה לתת מענה תרבותי למעמד היוצרים בעיר, ובכלל גם מהאוכלוסייה החרדית, ולשם כך ניסתה ללמוד את מאפייני האוכלוסייה החרדית בתחום זה; והרשימה ארוכה.

1.2

מטרות המחקר והמתודולוגיה

המחקר המובא כאן מבקש להציג סרגל טיפולוגי שמטרתו לכמת את גודלן של התת־קבוצות על הציר שנקבע בין שמרנות למודרניות, ובעיקר

להבהיר ולתקף את מאפייניהן, אורחות חייהן, עמדותיהן ותפיסותיהן במדגם רחב, בנקודת הזמן הנוכחית ובמגוון רחב של נושאים;²² מרחב וקהילה, חינוך, השכלה גבוהה, תעסוקה, אורחות חיים, תקשורת ופנאי, מגורים, וכן היחס לסוגיות של מגדר, מדינה, חברה וכלכלה. מתוך הבנה שדפוסי ההתנהגות והעמדות בנושאים אלו נמצאים בתנועה מתמדת בין הקבוצות השונות בחברה החרדית, המחקר הצליב ציר זה עם צירי זהות אחרים – אתניות, תעסוקה, גיל ומגדר.

הספר מתבונן במפת הזהויות החרדית ממעוף הציפור ומנסה להבין אם ניתן ללמוד על התת־קבוצות בה באמצעות טיפולוגיה זהותית חדשה על הציר שבין

19 "תוכנית אסטרטגית לדיור לאוכלוסייה החרדית 2015–2035", משרד השיכון, המכון החרדי, 2015.

20 גלעד מלאך, לי כהנר ואיתן רגב, "תוכנית החומש של המל"ג לאוכלוסייה החרדית לשנים תשע"ב–תשע"ו: מחקר הערכה והמלצות לחומש הבא", המל"ג, 2016.

21 אליעזר הירון, בניהו טבילה, בצלאל כהן ועמירם גונן, **ישיבות תיכוניות חרדיות: תיאור וניתוח מצב**, ירושלים: מכון ירושלים למחקרי מדיניות, 2016; שי קציר ולטם פריי-חזן, **החינוך הממלכתי חרדי: מהקמה להתבססות**, מחקר מדיניות 119, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2018.

22 יצוין כי הסקר שעומד בבסיסו של המחקר נערך לפני פרוץ מגפת הקורונה, ותמונת המצב העולה ממנו כמובן אינה כוללת בחוכה את השפעותיה, שעשויות להיות מרחיקות לכת. ימים יגידו.

שמרנות למודרניות: מהם גבולותיה של כל קבוצה? האם מתקיימת תנועה של זהויות בין הקבוצות? כיצד טיפולוגיה זו מתקשרת לחלוקות ולקבוצות המשנה על צירי הזהות האחרים בחברה החרדית – אתניים, תעסוקתיים, גילאיים ומגדריים? וכיצד זהויות אלו נעות בתוך הטיפולוגיה החדשה? הבחינה מתבססת על ההכרה בכך שזהו זמן של תמורה; זמן של זהויות נזילות, היברידיות, הנעות בין קולקטיביזם לאינדיווידואליזם, בין הרצון בסגרציה לצורך באינטגרציה, בין זהות אתנית לזהות מעמדית ותעסוקתית.

החלוקה על הציר שבין שמרנות למודרניות המוצעת כאן, מלבד היותה כלי אקדמי ללימוד ולניתוח של החברה החרדית, מבקשת להיות כלי עבודה יישומי, מקצועי, איכותי ויעיל למקבלי ההחלטות מתוך החברה החרדית – שכן התנועה שבין שמרנות למודרניות והמבנים הקבוצתיים מטרידים מאוד את החברה החרדית – וגם מחוצה לה, בדיון התכנוני של המגזר הציבורי והמגזר השלישי.

מטרות המחקר החרדיות משתנה, פושטת ולובשת צורה. בין שמקבלים את הטענה שהחברה החרדית – על החלוקה האתנית לליטאים, חסידים וספרדים – מתפצלת לקבוצות משנה נוספות ובין שדוחים אותה, ספר זה מתמקד במהלך התגבשותו של ציר הזהות שמרנות-מודרניות ומבקש לכמת בסדרה של נתונים מספריים את הדפוסים, העמדות, התפיסות והמאפיינים של קבוצות המשנה על ציר זהות זה.

בנקודת הזמן הנוכחית החברה החרדית היא אחת הקבוצות הדינמיות ביותר בחברה הישראלית, הן מבחינת השינויים בגודלה, הן במבנה הפנימי שלה והן בהשפעה הפוליטית-חברתית על מרחב החיים הציבורי בישראל. נקודת המוצא של המחקר היא המצב בחברה החרדית ברגע המסוים, ולפיה הוגדרו מטרות המחקר האלה:

(1) הערכה מבוססת נתונים של גודל הקבוצות החרדיות על הציר שבין שמרנות למודרניות;

(2) אפיון של העמדות, הערכים, התפיסות, תחומי העניין וההתנהגויות בפועל בחיי היום-יום של התת-קבוצות על הציר שבין שמרנות למודרניות על פי מדגם כמותי גדול, ותיקוף ההנחות שהוצגו במחקרים קודמים;

(3) על רקע הנתונים הכמותיים, ניתוח ההשפעה של צמיחת הקבוצות החרדיות המשתלבות והמודרניות הן על הזרם המרכזי החרדי והן על כלל הציבור הישראלי.

מתודולוגיית המחקר המחקר מבוסס על סקר טלפוני בקרב 1,010 נדגמים, גברים ונשים בגיל +18 מכלל האוכלוסייה החרדית על מגוון חוגיה. מלבד נתוני הסקר, ולשם הבנה טובה יותר של קבוצות המשנה על הציר שמרנות-מודרניות בציבור החרדי, נעזרתי בראיונות עומק עם חוקרים ואנשי שטח מהמוניציפליה ומהקהילה החרדית, המכירים את התמורות, הזהויות וקבוצות המשנה שהתגבשו בחברה זו בעשורים האחרונים.²³

שאלון הסקר

את הנושאים לבחינה והשאלות לשם בדיקתם גיבשתי בחודשים יולי-דצמבר 2017 בסדרת פגישות עם חוקרים עמיתים מתוך המגזר החרדי ומחוצה לו ובליווי צמוד של מכון גוטמן לחקר דעת קהל ומדיניות בראשות פרופ' תמר הרמן.²⁴

בשאלון 94 שאלות: 79 שאלות תוכן (בחלוקה להתנהגויות ולעמדות)²⁵ ו-15 שאלות רקע חברתי-דמוגרפי והגדרות עצמיות.²⁶ מרבית השאלות נוסחו במיוחד

23 בסך הכול התקיימו 15 ראיונות עומק, כמה מהם ראיונות חוזרים, במשך כמה שעות עם אותו המראוויין. כל המראויינים הם אנשי שטח ואסטרטגיה מהמגזר החרדי, המעורים בתהליכים המתרחשים בו בעשור האחרון. השיח בראיונות מלמד על הפער במאפיינים ובדפוסי ההתנהגות והעמדות בין הקבוצות על הציר שמרנות-מודרניות ומדגיש את מערכת היחסים ההיררכית ביניהן, הפערים, המתחים והביקורת בין קבוצות הזרם המרכזי החרדי לקבוצות המודרניות יותר על הציר.

24 ראו בנספח: שאלון הסקר.

25 שאלות התוכן כללו מגוון רחב של נושאים: מרחב מגורים, מאפיינים קהילתיים, חינוך, השכלה גבוהה, תעסוקה, תקשורת פנאי, נופש, היחס לשירות בצבא, היחס למדינה ולמועדיה הממלכתיים, תפיסת הסמכות הרבנית, היחס להשתלבות בחברה הכללית, היחס לישראליות, הגדרה עצמית בין שמרנות למודרניות, מגדר ומעמד האישה.

26 שאלות הרקע היו בנושאים: מין, גיל, מצב משפחתי, מספר ילדים, מקום מגורים, הכנסה, הצבעה לכנסת, השתייכות לקהילה (זרם), מוסד לימודים אחרון, בעלות על דירה, רישיון נהיגה, בעלות על כלי רכב, שירות צבאי, תחום עיסוק, מקום לידה.

עבור מחקר זה, ומקצתו, בעיקר בעניין היחס למדינה, הן שאלות חוזרות מתוך סקרי מדד הדמוקרטיה הישראלית של המכון הישראלי לדמוקרטיה. כל השאלות בשאלון הן שאלות סגורות.

המדגם, ביצוע הסקר, איסוף הנתונים ומהלך עיבודם

הסקר הייעודי למחקר בוצע על ידי מכון סקר כהלכה בשנת 2018. הסוקרים התקשרו באופן רנדומלי למספרי טלפון קווי מתוך ספרי הטלפונים של הקהילות החרדיות. לאחר פילוט שיפרנו את שאלון הסקר וביצענו את הסקר המלא. כל הראיונות התקיימו בשפה העברית. משך ממוצע של ריאיון היה כ-22 דקות.²⁷

המדגם עוצב בהתאם להתפלגות של מאפייני האוכלוסייה החרדית: מין, גיל, מצב משפחתי, קהילה מייצגת ומיקום בארץ.²⁸ התשובות שהתקבלו בסקר הושושו לנתונים הנאספים בלשכה המרכזית לסטטיסטיקה בכמה משתנים קשיחים על מנת לוודא שאין בסקר הטוה לכיוון מאפייני המודרניות. הנתונים שנבדקו הם: תעסוקה, השכלה, רמת מינוע, רישיונות נהיגה, שימוש באינטרנט, פריון ומספר חדרים בדירה. מהשוואת הנתונים נמצא שממוצע התשובות שהתקבל בסקר תואם את הנתונים על כלל האוכלוסייה החרדית, ואף שמרני במקצת.

בניית המדגם לצורך בחירת הנושאים ובניית הציר הטיפולוגי בין שמרנות למודרניות הייתה מורכבת והתבססה על שלושה מהלכים מתודולוגיים:

המהלך הראשון ניסח את שאלת הסינון לסקר באופן הזה: "באיזו מידה היית אומר שאתה שייך למגזר החרדי גם לפי אורח חיך וגם לפי השקפותיך?" מי שענו "במידה רבה מאוד", "במידה רבה" או "במידה מועטה" נכנסו לסקר, והם קבוצת המדגם.²⁹ ההחלטה להכניס למדגם גם את מי שענה "במידה מועטה"

27 שיעור ההשבה הוא 20.5%; שיעור הנשירה מהשיחה 7.5%.

28 במדגם 50% גברים, 50% נשים; 31% חסידים, 35% ליטאים, 26% ספרדים, 8% אחר; 80% מהמרכז (כולל ירושלים), 12% מהדרום (כולל אשדוד), 8% מהצפון.

29 פילוח החשובות לשאלת הסינון: 77% במידה רבה מאוד, 19% במידה רבה, 4% במידה מועטה.

נבעה מהרצון להבין את רוחב היריעה על הציר שבין שמרנות למודרניות, וכדי שלא לפספס בטעות את הזהויות המודרניות בחברה החרדית.

במהלך השני, לאחר איסוף הנתונים, נערך עיבוד ראשוני של הקבצים הגולמיים להבחנה בין מודרניות לשמרנות בשני תחומים: עמדות והשקפות; אורח חיים והתנהגות. מיפינו את מערך ההתייחסויות לעמדות בנושאים רבים: פעילות נשים למען שוויון זכויות לנשים, האפשרות ללמד לימודים כלליים במערכת החינוך החרדית לבנים, היחס למדינה, היחס ללימודים במוסדות להשכלה גבוהה, תפיסה עצמית כאדם עצמאי שפועל לפי צו מצפונו ולא תמיד לפי צו רבני, ועוד. מיפינו גם פרקטיקות של התנהגויות בחיי היום-יום: גישה לאינטרנט בלא סינון, קריאה בספרות לא-דתית, האזנה למוזיקה שאינה דתית, נופש בחו"ל, לימודים אקדמיים, מוסד הלימודים של הילדים, חיים בשכונה מעורבת, עבודה במרחב חילוני, ועוד. עיבוד הנתונים הציג לפנינו את מנעד העמדות וההתנהגויות בכלל קבוצת המדגם.

במהלך השלישי, לאחר בחינה עם מומחי תוכן חרדיים הגענו למסקנה ששאלה ישירה על הגדרה עצמית יכולה לתת מענה טוב לשם החלוקה הטיפולוגית שבין שמרנות למודרניות. לפיכך בסקר נשאלו המרואיינים: "על הסרגל שבתוך החברה החרדית, שבין שמרני מאוד לבין מודרני מאוד, כיצד היית מדרג את עצמך?" פילוח התשובות על שאלה זו הצביע על חלוקה לארבע קבוצות שיוך על פי הגדרה עצמית על הציר שבין שמרנות למודרניות.

מובן שלא יכולנו לקבל את החלוקה שהתקבלה מתוך ההגדרה העצמית בלי לבדוק אם האופן שבו המרואיינים הגדירו את עצמם מעוגן בעמדותיהם ובהתנהגויותיהם בפועל. לשם כך בחנו במבחנים סטטיסטיים אם אכן ארבע הקבוצות על פי הגדרה עצמית על הציר שמרנות-מודרניות נבדלות זו מזו בעמדות ובפרקטיקות שלהן, ואם ההבדלים שנמצאו תואמים את הציפיות המוקדמות שלנו בעקבות הקריאה בספרות. בדקנו את ההגדרה העצמית בהשוואה ליתר המשתנים לבחינת העמדות ומצאנו כי ההגדרה העצמית של הנחקרים על הציר שמרנות-מודרניות תואמת את עמדותיהם בסוגיות רבות ומגוונות (לדוגמה מידת ההסכמה עם ההיגד שצריך לפעול על פי דברי הרבנים בכל נושא, או עם ההיגד שחשוב שיותר חרדים ישתתפו בשוק העבודה). מצאנו גם הלימה בין העמדות לפרקטיקות.

נוסף על כך הצלבנו בין הנתונים שעל הציר שמרנות-מודרניות לבין צירי זהות אחרים: הזהות האתנית בחלוקה לתת-קהילות חרדיות (ליטאים, ספרדים, חסידים); המוצא האתני (מזרחים-אשכנזים); מצביעי ש"ס ומצביעי המפלגות האשכנזיות. הצלבה זו שיקפה את מה שכבר ידוע בספרות המחקר על הזהות האתנית של הקבוצות על הציר שמרנות-מודרניות וכן לימדה על המתרחש בפועל בזירת החיים החרדיים בהצטלבות זהויות זו.³⁰ ההצלבה עם הזהות האתנית מלמדת שניתן להפעיל את שאלת ההגדרה העצמית על ציר הזהות שמרנות-מודרניות. הגדרת הנסקרים את רמת המודרניות או השמרנות שלהם תאמה את עמדותיהם והתנהגותם בפועל, את ציר הזהות האתנית, ואף את הנתונים העולים מספרות המחקר, ולפיכך שאלת ההגדרה העצמית מילאה מקום גדול וחשוב במחקר המוצג כאן.

בתהליך המחקר הצלבנו את כל נתוני הסקר עם הטיפולוגיה המרכזית על הציר שבין שמרנות למודרניות בהגדרה עצמית, וכן עם צירי זהות אחרים: ציר אתני-קהילתי (חסידים, ליטאים, ספרדים), ציר תעסוקה (עובד או אברך), ציר ההשכלה הגבוהה (בלא לימודים כלליים, תעודת בגרות, תואר אקדמי), ציר המגורים (במרכז או בפריפריה), ציר המצב המשפחתי (נשוי, רווק, גרוש), ציר הגיל וציר המגדר. כל צירי הזהות הללו הוצלבו גם הם עם הציר שמרנות-מודרניות. יש הצלבות הנדונות בפירוט בספר ויש שאינן נדונות כלל או שהדיון בהן מצומצם, בהתאם לתרומתן לכתוב בפרקים השונים ולתזה המרכזית, שהיא ההבדלים בין הקבוצות על הציר שמרנות-מודרניות בחברה החרדית.

לתהליך זה היו שתי מטרות עיקריות:

- (1) ללמוד את דפוסי ההתנהגות ומאפייני החברה החרדית בחלוקה לצירי הזהות הנוספים בתוכה;
- (2) להבין את ייחודו של ציר הזהות שמרנות-מודרניות ואת השתלבותו בתוך צירי הזהות האחרים – מה המשמעות האתנית בתוך החלוקה הטיפולוגית בין שמרנות

30 על החלוקה האתנית בציר שמרנות-מודרניות ראו להלן פרק 2 - החברה החרדית: מאפיינים דמוגרפיים וחברתיים-כלכליים.

למודרניות? האם הגיל ממלא תפקיד בציר זהות זה? כיצד הזהות התעסוקתית וההשכלתית באה לידי ביטוי בציר שמרנות-מודרניות בחלוקה מגדרית? האם למקום המגורים יש השפעה על הציר שמרנות-מודרניות? ועוד.

הסקר שנערך במחקר זה מבקש להציג תמונת מצב כמותית של החברה החרדית בנקודת הזמן הנוכחית. הגדרת המודרניות בסקר לא נבעה או הוסקה רק מהמשתנים של תפיסות, דוגמת עמדות כלפי המדינה ויום הזיכרון, או פרקטיקות, דוגמת שימוש באינטרנט, סוגי בילוי ועוד. המרוואינים התבקשו לציין איפה הם ממקמים את עצמם על הציר שבין חרדיות שמרנית לבין חרדיות מודרנית, ונמצאה הלימה רבה בין תפיסת המודרניות-שמרנות העצמית לבין הפרקטיקות והעמדות בסוגיות הרבות והמגוונות שנבחנו בסקר. כמו כן נמצאו קשרים רבים ודמיון בין העמדות במגוון הנושאים ובין העמדות לבין הפרקטיקות. רוב הקשרים האלה אינם מוצגים בספר, כי הם סוטים מלב המחקר, אך הם מחזקים את הנחת היסוד של המחקר שהחברה החרדית נחלקת לקבוצות נוספות מעבר לחלוקה המקובלת לקבוצות משנה אתניות. אילו מצאנו שאין קשר בין ההגדרה העצמית על הציר שמרנות-מודרניות ובין אחד המשתנים שנבדקו היינו מבינים כי משתנה זה אינו מתאים להגדרה מיהו חרדי מודרני. כאמור, נמצא קשר ברור בין ההגדרה העצמית ובין כל התחומים שנבדקו, וממנו אנו למדים שבחברה החרדית יש חלוקה גם על ציר זה.

בתהליך המתודולוגי שהוצג כאן נעשתה הצלבה בין שאלת ההגדרה העצמית, העמדות וההתנהגויות שעלו מן הסקר, והזהויות על הציר האתני ומידע שנאסף במחקרים קודמים. לאור הממצאים מההצטלבויות הללו החלטנו להשתמש במשתנה ההגדרה העצמית של הנחקרים את רמת השמרנות או המודרניות שלהם ולכנות את הציר שמרנות-מודרניות.

התרומה של מתודולוגיה זו היא ביצירת ידע מבדיל, ברמת הפרקטיקות והעמדות, על הקבוצות הנמצאות על הציר שבין שמרנות למודרניות. ידע זה אינו נמצא

1.3 ציר הזהות: המגוון הקהילתי בין שמרנות למודרניות

בנתונים מינהליים ובסקרים קודמים, המתמקדים בעיקר בנתונים על משקי הבית החרדיים ובחלוקה לתת-קהילות אתניות בחברה החרדית. אם כך, בהסתמך על התשובות לשאלת הסינון ולשאלת השיוך העצמי, וכן על הצלבת שאלות הסקר עם שאלת החרדיות העוקבת (שאלת ההגדרה העצמית), מחקר זה מבקש להציע חלוקה של החברה החרדית לקבוצות משנה על הציר שמרנות-מודרניות: אולטרה-שמרנים (28%), שמרנים (32%), נגיעות מודרניות (29%) ומודרנים (11%) (תרשים 1.2).

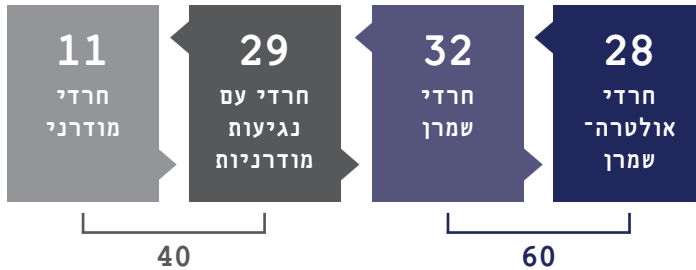
השמות ניתנו לקבוצות על הציר שמרנות-מודרניות לאחר התלבטויות ודיונים ארוכים. שתי בעיות עלו: (1) מרבית השמות תפוסים ויש להם הקשר מסוים (אולטרה-שמרנים, שמרנים, מודרנים); (2) מרבית השמות מעוררים אי-נוחות או ביקורת בשל משמעותם המילולית, ההקשר שהם מעלים או משום שאינם מגדירים בדיוק את התופעה. לדוגמה, בקהילה החרדית יש רגישות לשימוש בשמות תואר כמו מודרנים, משתלבים, פתוחים; ואילו באקדמיה יש הטוענים ששמות תואר כאלה מושאלים מתרבויות אחרות או שאינם מתארים כראוי את התופעה (בהקשר זה עולות שאלות רבות, בהן: מהי המשמעות של המונח מודרניות? מהי שמרנות? האם האולטרה-שמרנים הם הקנאים? האם השמרנים הם בעצם הליבה הקלסית החרדית? ועוד). למרות הבעיות נדרשנו להכריע ולבחור. לצורך ההכרעה ניתנו שמות חלופיים לכל אחת מהקבוצות על הציר.³¹ טבלה של כל השמות האלה נדונה בפורומים רחבים, של אנשי מחקר ואנשי שטח חרדים, וההכרעה נפלה: אולטרה-שמרנים, שמרנים, נגיעות מודרניות ומודרנים. שיום זה משתמש במידה רבה בשמות המשמשים במחקרים קודמים.³²

31 טבלת השמות המלאה הכוללת 7 הצעות לשיום הציר השמרני-מודרני, נמצאת אצל כותבת העבודה. הצעות לשיום היו בין השאר: מתבדלים, שמרנים, משתלבים, מודרנים; שמרן, קלטי, נגיעות מודרניות, מודרני; אולטרה-שמרן, קלטי, מודרני, אולטרה-מודרני; שמרן, קלטי שמרן, קלטי מודרני, מודרני.

32 זיכרמן וכהנר 2012, לעיל הערה 5; מלאך וכהנר 2017, לעיל הערה 17.

1.2 חרשים

המגוון הקהילתי על הציר שמרנות-מודרניות (%)

מפילוח קבוצת המדגם על פי הגדרה עצמית על הציר שמרנות-מודרניות עולות נקודות אחדות:

(1) קבוצות הליבה החרדית – הקבוצה האולטרה-שמרנית והקבוצה השמרנית – מזהות בדרך כלל עם הזרם המרכזי החרדי,³³ והן כ-60% מכלל קבוצת המדגם.

(2) הקבוצות המודרניות יותר על הציר – קבוצת הנגיעות המודרניות והקבוצה המודרנית – מתאפיינות מצד אחד בסגנון חיים המעורה בחיים המערביים והישראליים, ומצד אחר בצורך ורצון להישאר חלק מהחברה החרדית, חוקיה ומנגנוניה, ואלו מרכיבים את זהותם המרכזית כחרדים. קבוצות אלו הן כ-40% מכלל קבוצת המדגם.

(3) המחקר ביקש לבדוק אם מנקודות מבט מחקרית תאורטית ותכנונית יישומית נכון לקבץ את ארבע הקבוצות שנמצאו על הציר שמרנות-מודרניות לשתי קבוצות התייחסות: קבוצת ליבה חרדית שמרנית (60%) וקבוצה מודרנית (40%). במחקר זה אטען שבנקודת הזמן הנוכחית נכון לשמור על חלוקה לארבע קבוצות

33 הזרם המרכזי (או קבוצת הליבה החרדית) – קבוצות חרדיות המתגוררות בקהילות במרחבים נבדלים (ערים או שכונות חרדיות), שולחות את ילדיהן למוסדות חינוך חרדיים, מנהלות חיי קהילה בהתאם לזהות האתנית המרכזית שלהן, מחזיקות באתוס החרדי ביחס למדינה ולמוסדותיה ונאמנות מבחינה אידאולוגית לרבנים המרכזיים ולמפלגות החרדיות.

נפרדות על הציר שמרנות-מודרניות, שכן היא מציגה ביתר דיוק את האופי, העמדות והתפיסות של כל הקבוצות האלה במגוון נושאים, גם אם יש קווי דמיון מובהקים בין הקבוצה האולטרה-שמרנית לשמרנית ובין הקבוצה המודרנית לקבוצת הנגיעות המודרניות.

(4) חלוקה אחרת על הציר ממקדת את המבט בשתי קבוצות האמצע – הקבוצה השמרנית וקבוצת הנגיעות המודרניות. האחת בדלנית עם מאפיינים רכים, והאחרת מודרנית עם מאפיינים שמרניים. בין שתי קבוצות אלו נמצאו דו-שיח, תנועה ודיפוזיות של זהויות, ויחד הן 61% מכלל קבוצת המדגם.

(5) המחקר מבקש להדגיש במיוחד את קבוצת הנגיעות המודרניות (29%). זוהי קבוצת מחקר הנמצאת בתנועה פנימית: מצד אחד היא קבוצת ליבה חרדית בעלת מאפיינים שמרניים ומצד אחר היא מאופיינת במודרניות וישראליות. להבדיל מהמודרנים, קבוצה זו מבקשת להישאר עמוק בתוך חוקי המשחק ובמנגנון החיים של הזרם המרכזי החרדי – הבדל זה בין קבוצת הנגיעות המודרניות לקבוצת המודרנים מהותי, ויש בו כדי להבחין ביניהן. המחקר מבקש להעמיק בהבנתה כקבוצת אמצע מודרנית שמאפייניה שמרניים, היא מובחנת מקבוצת הקצה המודרנית ושיעורה גדול בתוך ההרכב של האוכלוסייה החרדית. קבוצת הנגיעות המודרניות היא קבוצת ליבה חרדית המקיימת דו-שיח ומעבר זהויות הן עם קבוצת הליבה השמרנית והן עם הקבוצה המודרנית. קבוצת אמצע זו נמצאת בתנועה ויש לה השפעה על החברה החרדית כולה. התגבשותה, או אי-התגבשותה, לכדי קבוצה או קהילה בעלת סדר יום וזהות ברורה תעיד גם על יכולתה, או אי-יכולתה, להיות גשר בין הציבור החרדי לציבור הכללי בישראל.

קטגוריות ההשתייכות שונות זו מזו בגודלן, וגם במאפייניהן, בתפיסותיהן, במשאביהן הפוליטיים והחברתיים ובהון האנושי שלהן. במהלך הספר יוצג דיון מפורט במאפיינים החברתיים והדמוגרפיים, בתפיסות ובעמדות של הקבוצות המשייכות את עצמן למחנה החרדי על הציר שמרנות-מודרניות כפי שהם עולים מהממצאים.

אומנם לצורכי הניתוח נכון לחלק את הציבור הנחקר לארבע קבוצות מובחנות, אך כמובן חלוקה זו אינה משקפת את מלוא המורכבות של המציאות. לאמיתו של דבר, הגבולות בין הקבוצות הללו דיפוזיים למדי, שהרי מדובר באנשים בעלי

זהויות מורכבות, היברידיות, המוצאות אופני ביטוי שונים בנסיבות שונות. גם אם נרצה להכניס את כל התופעות לקטגוריות נבדלות וברורות, למעשה קווי ההפרדה הם שיטתיים הרבה פחות, דינמיים יותר ומשתנים בהתאם לשאלות ספציפיות. למרות הסתייגות זו, יש טעם ומשמעות בהצגת התפלגות האמירות, העמדות וההתנהגויות בסדר מסוים. יצירת הקטגוריות במחקר זה עשויה להוסיף נדבך לדיון בזהות החרדית בכלל ובהות החרדית המודרנית בפרט.

1.4 מבנה הספר

בספר תשעה פרקים. כל פרק דן בנושא שנראה כי הוא חשוב לאפיון של החברה החרדית ושל קבוצות המשנה בה על הציר שמרנות-מודרניות

הן בהיבט התאורטי והן בהיבט התכנוני-יישומי. כל הפרקים יחד מתחברים למכלול אחד, והוא מייצר תמונה שלמה פנורמית העונה על שאלות המחקר שהוצגו לעיל. כל פרק נפתח בהסבר כללי על מגמות בחברה החרדית בנושא הפרק, ולאחר מכן מוצגים הממצאים ברמה הכלל-מגזרית (קבוצת המדגם) ופילוח על פי הבחנות פנים-קהילתיות על הציר שבין שמרנות למודרניות. בכמה מהפרקים מוצגים הממצאים גם על ציר חלוקה אתני (ספרדים, ליטאים וחסידים).

פרק 1 מציג רקע מחקרי ואת רציונל המחקר ומטרותיו, את המהלך המתודולוגי ליצירת ציר הזהות שבין שמרנות למודרניות והצלבתו עם קבוצות משנה בפילוחים אחרים של החברה החרדית.

פרק 2 מציג את המאפיינים הדמוגרפיים: שיעורי הפריור, המצב המשפחתי, גיל הנישואים, הגיל והמוצא, המורכב מארץ המוצא ומהזהות הקהילתית על ציר האתניות, על בסיס ממצאי הסקר. הפרק גם מציג ארבעה מאפיינים חברתיים-כלכליים: הכנסה, בעלות על דירה וגודלה, זמינות כלכלי רכב ורישיון נהיגה. דרך הנתונים שהתקבלו בסקר על עמדות והתנהגויות בתחומים אלו ולאור התחזיות הדמוגרפיות לגידולה של החברה החרדית בתוך החברה הישראלית, הפרק מבקש ללמוד מהם השינויים במאפייני היסוד הדמוגרפיים והחברתיים-כלכליים של החברה החרדית ולשקפם בציר הזהות שמרנות-מודרניות.

פרק 3 מציג נתונים על דפוסי חינוך של הילדים ועל החשיפה ללימודים כלליים ברמה הכלל-מגזרית (קבוצת המדגם) ובפילוח פנים-קהילתי על הציר שבין שמרנות למודרניות ועל ציר החלוקה האתנית, שהוא קו הזהות המרכזי בעיצוב האידאולוגיה והערכים של מערכת החינוך החרדית.

פרק 4 מציג את דפוסי ההשכלה האקדמית ואת סוגיית ההפרדה המגדרית ברמה הכלל-מגזרית, בחלוקה למגדר ובחלוקה לקבוצות המשנה שמרנות-מודרניות. הוא דן בעמדות ובתחושות בתוך החברה החרדית כלפי השתלבות כלכלית וחברתית ברשות הרבים בישראל ובתפיסות של חשיבות ההשתלבות למערכת היחסים עם החברה הכללית. בחלקו השני עוסק הפרק בתעסוקה ומציג את מאפייניה, סוגי המקצועות, סביבת העבודה והיחס לסביבת עבודה מעורבת מבחינה מגזרית ומגדרית.

פרק 5 בוחן את המאפיינים המרחביים והקהילתיים בממשקים המשתנים בתוך החברה החרדית פנימה ובינה לבין המרחב החיצוני לה – רשות הרבים הישראלית. הפרק מחלק לשניים את התשובות בסקר בעניין דפוסי הבחירה המרחביים והקהילתיים: הסוג הראשון עניינו בבחירת מקום המגורים, מודל המגורים וסביבת המגורים; הסוג האחר עניינו דפוסי קהילתיים – החשיבות שניתנת למגורים בקהילה, ההשתייכות בפועל לקהילה וברור סגנונה ומאפייניה, לפי סוג בית הכנסת, דמות הרב ואם הקהילה היא הקהילה מהסגנון שהשתייכו אליה ההורים או בסגנון אחר. מערכת החיים הקהילתית משקפת את הבחירות הקהילתיות והמרחביות של הנסקרים על ציר הזהות האתני-קהילתי ועל ציר הזהות שמרנות-מודרניות ומשתקפת בהן היטב.

פרק 6 דן בשאלת החשיפה של החברה החרדית לתקשורת, לאינטרנט ולתרבות הפנאי, בעיקר מהסוג שצורך הציבור הכללי. חשיפה זו היא חלק מתהליכים תרבותיים שניכרים בכלל החברה החרדית, ובחינתם מזקקת את ההבדלים בין הקבוצות החרדיות על הציר שבין שמרנות למודרניות ומלמדת כי הקבוצות המודרניות הן חוד החנית בחברה החרדית בכל הנוגע לחשיפה לתקשורת ולתרבות הפנאי הכללית. הממצאים בעניין זה נחלקים לשני סוגים: חשיפה לאמצעי תקשורת – רדיו, עיתון ואינטרנט; חשיפה לדפוסי פנאי ונופש – בילוי

בקולנוע ובתיאטרון, קריאת ספרות כללית, האזנה למוזיקה לא-חרדית ונופש בארץ ובחו"ל.

פרק 7 מציג את התפיסות בחברה החרדית בעניין ייעודן של נשים ותחומי עיסוקיהן. בסקר נבדקו עמדות בעניין מעמדן של הנשים ותפקידן בתעסוקה, בקהילה ובמשפחה. הנושאים שנדונים בפרק זה הם בין השאר: יחס שמרני או שוויוני לתפקיד הנשים ולמעמדן בחברה החרדית, תכנון משפחה, אם נשים חרדיות יכולות למלא תפקידים ניהוליים בכירים, תמיכה במתן רישיון נהיגה לנשים חרדיות או התנגדות לכך, הפרדה בין גברים לנשים במרחב הציבורי ואם נשים חרדיות שפועלות למען שוויון זכויות לנשים פוגעות בחברה החרדית. ההבדלים בין העמדות בנושאים אלו נבחנים בציר שמרנות-מודרניות.

פרק 8 מרחיב את היריעה ודן בעמדות, בתפיסות ובתחושות בחברה החרדית בעניין המשולש דת-חברה-מדינה לנוכח הנסיבות ההיסטוריות והחברתיות הייחודיות שהביאו להתפתחותה ולאור התמורות התרבותיות, החברתיות והכלכליות בה והגיוון בקבוצות המשנה המרכיבות אותה. הפרק מציג התבוננות ייחודית וייעודית בתפיסת הישראליות והיחס של המיעוט החרדי בישראל אל המדינה. בתוך מערך זה של תפיסות ועמדות נבדקים תחושת השייכות למדינה, העמדה כלפי הטקסים והמועדים הלאומיים, היחס לשירות צבאי, מעמד הסמכות הרבנית, המיקום הפוליטי של האוכלוסייה החרדית על הציר המדיני-ביטחוני ימין-שמאל וההעדפות של קבוצות המשנה בחברה החרדית בבחירות לכנסת.

בפרק הסיכום מוצגת תמונה כללית של ממצאי המחקר בניסיון לענות על שלוש שאלות המחקר שהוצגו במבוא בעניין ייחודה של החברה החרדית, רבגוניותה ותהליך התגבשותן של הקבוצות המודרניות בתוכה, בהתבסס על דיון עם מקורות חיצוניים ומחקרים קודמים וכמובן על מידע ופרשנות של נתוני הסקר. פרק זה מורכב מחמישה חלקים. החלק הראשון מבקש לענות על שאלת המחקר המרכזית ולהציג את המאפיינים של ארבע הקבוצות על הציר שמרנות-מודרניות; החלק השני בוחן אם ניתן לקבץ את ארבע הקבוצות שנמצאו על הציר שמרנות-מודרניות לשתי קבוצות התייחסות – קבוצת ליבה שמרנית וקבוצה מודרנית; החלק השלישי בוחן מנקודת מבט היסטורית אם החרדיות המודרנית היא תופעה חדשה או שמא היא ביטוי אחד ולא ייחודי בהיסטוריה של החרדיות; החלק הרביעי בודק אם הקבוצות העובדות והמודרניות בחברה החרדית יכולות

להיות גשר בין הציבור הכללי לציבור החרדי, ואם המדינה יכולה לפעול לחיזוק הקבוצות החרדיות המודרניות והעובדות; בחלק החמישי יוצגו מגבלות המחקר ויוצעו שאלות למחקר בעתיד.

הנתונים המוצגים בפרקי הספר נברקו בפרוצדורות המקובלות ונמצאו מהימנים על פי המבחנים הסטטיסטיים,³⁴ ואפשר למצוא אותם באתר המכון הישראלי לדמוקרטיה.³⁵ ייתכן שיהיו קוראים שיקבלו את הממצאים אך יחלקו על הפרשנות המוצעת ויעניקו לנתונים פרשנויות אחרות. לטענתי, לא רק שמהלך פרשני אחר קביל, אלא שהוא אף תורם לדיון בנושא המורכב של מחקר זה ולניסיון לאפיין ולהגדיר את החרדיות על הציר שמרנות מודרניות.

זהו הפרסום השלישי שהמכון הישראלי לדמוקרטיה יוזם המתמקד בהתהוות הקבוצות החרדיות המודרניות בחברה החרדית ובתהליכי השינוי בה. אני מקווה כי ספר זה יעשיר את הדיון והמחקר על החברה החרדית וישמש מקור לנתונים אמפיריים שעד כה לא היו בנמצא, ודאי שלא במקובץ.

34 לכל הממצאים נערכו בדיקות מובהקות; בספר מוצגים רק הממצאים המובהקים.

35 לנתונים הגולמיים במתכנת קובץ SPSS ראו באתר מרכז גוטמן לחקר דעת קהל ומדיניות.

פרק 2

החברה החרדית: מאפיינים דמוגרפיים וחברתיים-כלכליים

–

לגידול הדמוגרפי המהיר של האוכלוסייה החרדית השלכות חברתיות, כלכליות ופוליטיות. על פי תחזית הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (הלמ"ס), האוכלוסייה החרדית בישראל מנתה בשנת 2019 מעל מיליון ומאה נפש, שהם 12.5% מכלל האוכלוסייה, והיא צפויה להגיע ל-16% מכלל האוכלוסייה בשנת 2030.³⁶ פרק זה מציג את הדפוסים והשינויים הדמוגרפיים והחברתיים-כלכליים בחברה החרדית בכלל המגזרים (קבוצת המדגם) ובפילוח על פי הבחנות פנים-קהילתיות על הציר שבין שמרנות למודרניות. דפוסים אלו מוצגים אגב ניתוח של נתוני הסקר על עמדות והתנהגויות בתחומים אלו ולנוכח התחזיות הדמוגרפיות לגידול

36 לי כהנר וגלעד מלאך, שנתון החברה החרדית בישראל 2019, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2019.

החברה החרדית בתוך החברה הישראלית. הניתוח בציר הזהות שמרני-מודרני מעלה שאלות בעניין תחזיות אלו: האומנם גידולה של החברה החרדית יימשך על פי הצפי? האם אופייה של החברה החרדית בהקשרים הדמוגרפיים והחברתיים-כלכליים ידמה למה שאנחנו מכירים בנקודת הזמן הנוכחית? מה תהיה ההשפעה של שינויים אלו?

בפרק זה מוצגים הדפוסים הדמוגרפיים והחברתיים-כלכליים ברמה הכלל-מגזרית (קבוצת המדגם) ולאחריהם פילוח על פי הבחנות פנים-קהילתיות על ציר הרצף שבין שמרנות למודרניות (סדר הצגה זה יישמר גם בפרקים הבאים).

2.1

דפוסים ומאפיינים דמוגרפיים

קצב הגידול של האוכלוסייה החרדית הוא המהיר ביותר במדינות המפותחות, ומכאן שגם בישראל. הגורמים לקצב הגידול המהיר במיוחד – כ-4.2% בשנה לעומת 1.9% בכלל

האוכלוסייה ו-1.4% באוכלוסייה היהודית הכללית – הם גיל נישואים צעיר ומספר ילדים גדול במשפחה. אחת התוצאות שלו היא שהאוכלוסייה החרדית בישראל צעירה מאוד – מחצית ממנה הם מתחת לגיל 16.³⁷

חלקה של האוכלוסייה החרדית בכלל האוכלוסייה בישראל גדל אפוא מ-10% בשנת 2009 ל-12.5% בשנת 2019. אם מגמות הגידול הללו יימשכו, האוכלוסייה החרדית תכפיל את גודלה מדי 16 שנים; לעומת קצב ההכפלה של כלל האוכלוסייה בישראל – 37 שנים; ושל האוכלוסייה היהודית הלא-חרדית – 50 שנים. אלא שיש סבירות גבוהה שבעתיד יואט קצב הגידול של החרדים, בעקבות עלייה בגיל הנישואים וירידה בשיעורי הפרייה בקבוצות בתוך החברה החרדית.³⁸

על פי תחזיות הלמ"ס לטווח הבינוני (עד 15 שנה), ב-2030 האוכלוסייה החרדית צפויה להיות כ-16% מכלל האוכלוסייה; באותה שנה יהיה מספר החרדים מתחת

37 ש.ש.

38 ש.ש.

לגיל 20 כמיליון, ושיעורם מכלל בני גילים אלו יהיה 25%. שיעור החרדים בגיל העבודה העיקרי (20-64) יהיה כמחצית מכך – 12%. על פי תחזיות אלו, בשנת 2033 האוכלוסייה החרדית בישראל כולה תכלול 2 מיליון נפש. על פי התחזיות לטווח הארוך, שמהימנותן מועטה בהשוואה לתחזיות לטווח הקצר, ב-2043 האוכלוסייה החרדית צפויה לעקוף את האוכלוסייה הערבית מבחינת מספר הנפשות. ב-2045 האוכלוסייה החרדית צפויה להיות כ-22% מכלל האוכלוסייה וכ-28% מהאוכלוסייה היהודית, וב-2065 כ-32% מכלל האוכלוסייה וכ-40% מן האוכלוסייה היהודית.³⁹

תת-פרק זה מתמקד בארבעה תחומים: המצב המשפחתי וגיל הנישואים; שיעורי הפריור; הגיל; והמוצא, המורכב מארץ המוצא ומהזהות הקהילתית על ציר האתניות. כל אחד מהתחומים הללו ייבחן אל מול כלל קבוצת המדגם, בציר שמרנות-מודרניות ובהקשרים מסוימים גם בציר המגדר.

2.1.1 מצב משפחתי על פי נתוני "שנתון החברה החרדית בישראל", שיעור הנישואים באוכלוסייה החרדית בשנת 2018, גברים ונשים בגיל +20, היה 84% – גבוה בהרבה משיעור הנישואים בחברה היהודית הלא-חרדית, 62%. פערים אלו מוסברים בגיל הנישואים הצעיר בחברה החרדית, שבעטיו שיעור הרווקים באוכלוסייה זו (13%) קטן משיעור הרווקים באוכלוסייה היהודית הכללית (23%). הפער קשור גם בשיעור הנמוך של גרושים ואלמנים באוכלוסייה החרדית (4%), לעומת שיעורם באוכלוסייה היהודית הלא-חרדית (15%).⁴⁰

עוד מצוין בשנתון שלאורך השנים ניכרת עלייה בגיל הנישואים באוכלוסייה החרדית. למשל, שיעור הנישואים בגילים 20-24 בשנים 2003-2004 היה 61%, בשנים 2010-2011 הוא ירד ל-56%, ובשנים 2015-2016 – ל-44%. שיעור

39 ש.ש.

40 ש.ש.

הגרופים והאלמנים באוכלוסייה החרדית ככל הגילים נותר בלא שינוי בשנים אלו.⁴¹

המצב המשפחתי בכלל קבוצת המדגם היה: 79% נשואים, 18% רווקים, 3% גרושים או אלמנים שיעור הרווקים בכלל המדגם גבוה מנתוני הלמ"ס, מכיוון שבסקר נדגמו נסקרים מגיל 18 ומעלה. גיל הנישואים הממוצע בכלל קבוצת המדגם היה 22.4 לגברים ו-20 לנשים

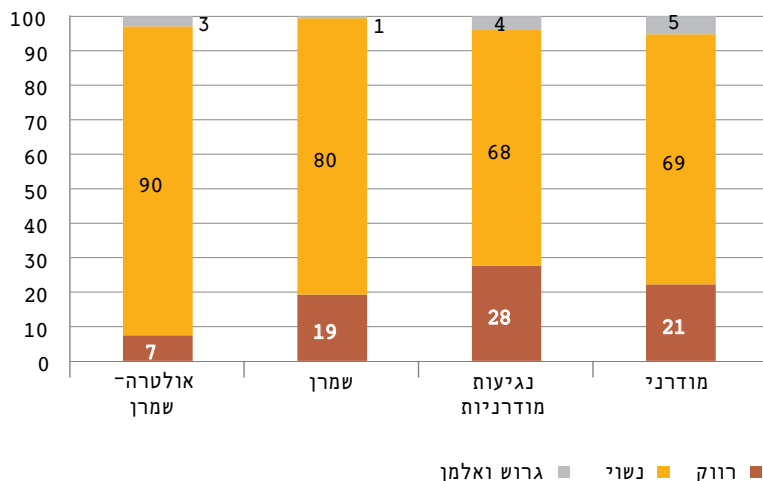
במצב המשפחתי התגלו הבדלים בין הקבוצות על הציר שמרנות-מודרניות: 90% בקבוצה החרדית האולטרה-שמרנית ו-80% בקבוצה השמרנית נשואים, לעומת שיעור נמוך יותר, אך עדיין רוב גדול, בקבוצות המודרניות – נגיעות מודרניות 69%, מודרנים 68% (תרשים 2.1). לא נמצא הבדל גדול בין הקבוצות על הציר שבין שמרנות למודרניות בגיל הנישואים הממוצע (תרשים 2.2). צומת זה במעגל החיים נשמר על פי הקודים השמרניים ככל הקבוצות – הצעירים בקבוצות השמרניות מתחתנים בגיל צעיר, וכך גם הצעירים בקבוצות המודרניות. מחקרים קודמים הצביעו על ממצא זה ומצאו שההורים בקבוצות החרדיות המודרניות מבקשים לחתן את ילדיהם בגיל צעיר על מנת להכניסם למנגנון החיים החרדי בהקדם, גם אם לאחר מכן ינהלו אורח חיים מודרני בהקשרים של השכלה, תעסוקה, צריכה ופנאי ותכנון המשפחה.⁴²

41 ש.ס.

42 זיכרון וכהנר 2012, לעיל הערה 5; בארט ובן ארי 2017, לעיל הערה 14.

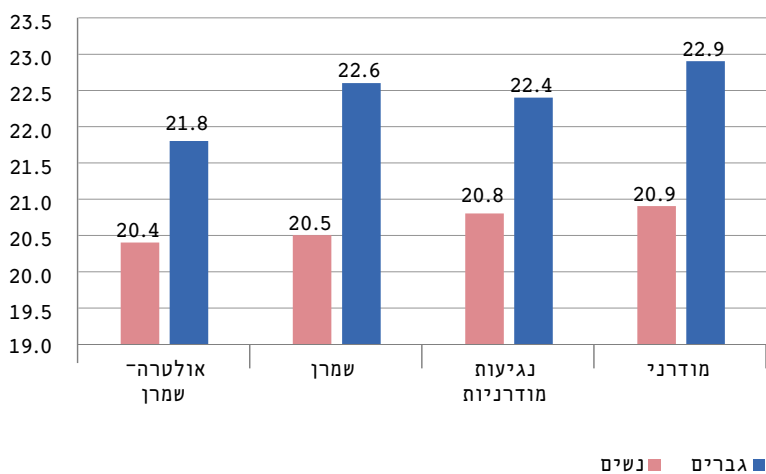
2.1 תרשים

מצב משפחתי, בציר שמרנות-מודרניות (%)

2.2 תרשים

גיל נישואים ממוצע, בציר שמרנות-מודרניות (שנים)

2.1.2 שיעורי פרייון משתנה דמוגרפי נוסף שנבדק במחקר היה שיעור הפרייון לאישה חרדית בגיל 40. להבדיל מגיל הנישואים, שבו נמצא הבדל קטן על הציר שמרנות-מודרניות, בשיעורי הפרייון נמצא הבדל גדול בין הקבוצות.

על פי נתוני "שנתון החברה החרדית בישראל", שיעור הפרייון בחברה החרדית בשנת 2017 היה 7.1 ילדים לאישה חרדית.⁴³ השיעור הממוצע בעולם המערבי הוא פחות מ-2 ילדים לאישה, והממוצע של נשים יהודיות בישראל הוא 3.2 ילדים לאישה. בחלוקה לפי הזהות הדתית אצל הנשים היהודיות שיעור הפרייון הממוצע הוא: 4 ילדים לאישה דתית; 3.2 ילדים לאישה מסורתית דתית; 2.5 ילדים לאישה מסורתית חילונית; 2.2 ילדים לאישה חילונית. בחברה היהודית בישראל יש אפוא קשר ישיר בין הזהות הדתית של האישה למספר הילדים שהיא יולדת.⁴⁴

בחינה של שיעור הפרייון של הנשים החרדיות מלמדת כי בתחילת שנות ה-80 של המאה ה-20 שיעור זה היה 6 ילדים לאישה חרדית; בסוף שנות ה-90 הוא עלה ליותר מ-7 ילדים; והשיא היה 7.4 בשנים 2002-2004. לאחר 2004 החלה ירידה בשיעור הפרייון, ובשנים 2007-2013 הוא היה 6.6. משנת 2013 ניכרת עלייה מחודשת בשיעור הפרייון של נשים חרדיות, עד ל-7.1 בשנים 2015-2017. יוער כי מאז השנים 2001-2003 נרשמת עלייה בשיעור הפרייון הממוצע של נשים יהודיות לא-חרדיות בכל הקבוצות.⁴⁵

נתוני השנתון מלמדים שלאורך השנים ניכרת ירידה במספר הלידות של נשים חרדיות בגיל 20-24. בשנים 2003-2005 יחס הלידות בגילים אלו היה 330 ל-1,000, ואילו בשנים 2015-2017 הוא ירד ל-196 ל-1,000. ככל הנראה השינוי נובע מן העלייה בגיל הנישואים. מנגד, ניכרת עלייה במספר הלידות של יולדות

43 כהנר ומלאך 2019, לעיל הערה 36.

44 ש.ש.

45 ש.ש.

בגיל 40-44: בשנים 2003-2005 שיעור הלידות בגילים אלו היה 139 ל-1,000, ואילו בשנים 2015-2017 הוא עלה ל-179 ל-1,000.⁴⁶

ממצאי הסקר של מחקר זה מעלים כי שיעור הפרייון לנשים חרדיות בגיל 40 בכלל קבוצת המדגם היה 6.7 ילדים לאישה. על פי הממצאים ניכר פער בשיעורי הפרייון בין הנשים החרדיות המודרניות (4.7 ילדים לאישה) לבין הנשים האולטרה-שמרניות (8.2 ילדים לאישה) והשמרניות (7.1 ילדים לאישה) (תרשים 2.3).

שיעורי הילודה הגבוהים והגידול הדמוגרפי במגזר החרדי ידועים ומתועדים בשיח המחקרי והציבורי.⁴⁷ הממצא החדש המובא כאן הוא הגיוון הדמוגרפי בתוך החברה החרדית: באגפיה השמרניים שיעורי הילודה גבוהים מאוד, ואילו באגפים המודרניים שיעורי הילודה קרובים לשיעורי הילודה במגזר הדתי ואפילו לחלקים בציבור החילוני.

גיוון זה טומן בחובו שינוי תפיסתי ערכי הקשור באפשרות לתכנן משפחה ולקבוע את גודלה, וכפועל יוצא שינוי דמוגרפי הקשור בשינוי במבנה שיעורי הפרייון. כבר לפני למעלה מעשור סימן קימי קפלן את תחילתו של תהליך זה בתוך השיח החרדי הפנימי בקרב נשים. הוא דן בהיבטים הערכיים, החברתיים והבריאותיים של קבלת ההחלטות הפנימיות העוסקות בתכנון המשפחה ובהשלכותיהם על מעמד האישה החרדית ועל מבנה המשפחה החרדית.⁴⁸

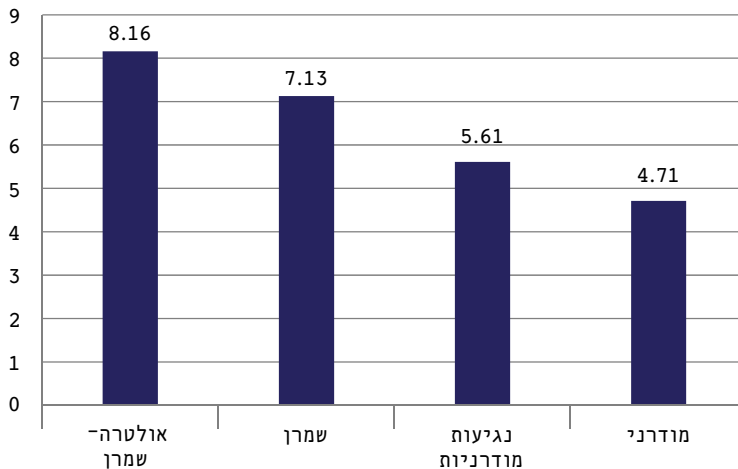
46 ש.ס.

47 "פני החברה בישראל: דת והגדרה עצמית של מידת דתיות", הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2018.

48 קפלן 2007, לעיל הערה 13.

2.3 חרשים

שיעור הפיריון בקרב נשים בגיל 40, בציר שמרנות-מודרניות (%)

2.1.3 חלוקה לגילים לפי נתוני "שנתון החברה החרדית בישראל",

בשנת 2018 שיעור הצעירים בגיל 0-19 היה

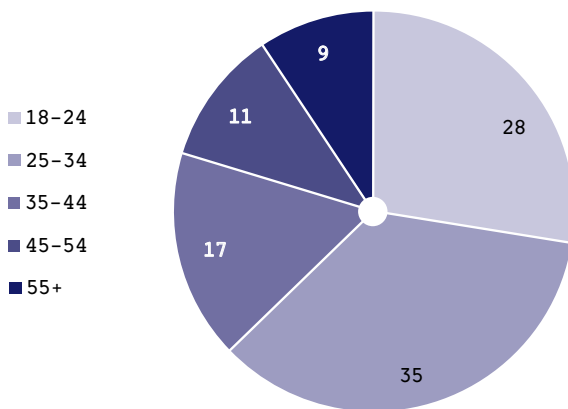
58% מכלל החרדים, לעומת 30% צעירים באוכלוסייה היהודית הכללית. משמע, האוכלוסייה החרדית צעירה בהרבה מן האוכלוסייה היהודית הלא-חרדית. הגיל החציוני בה הוא 16, לעומת 35 באוכלוסייה היהודית הכללית. השיעור הגבוה של צעירים באוכלוסייה החרדית בהשוואה לאוכלוסייה היהודית הכללית בא לידי ביטוי ברור גם בפירמידת הגילים: בחברה החרדית מכנה הגילים הוא דמוי פירמידה שבסיסה, הצעירים, רחב מאוד; לעומת זאת מכנה הגילים של האוכלוסייה היהודית הלא-חרדית דומה יותר למלבן, כיוון שקבוצות הגיל בו דומות בגודלן.⁴⁹

יצוין כי המדגם בסקר עוצב בהתאמה להתפלגות מאפייני האוכלוסייה החרדית גם בהקשר של הייצוג הגבוה של אוכלוסייה צעירה (כאמור, הסקר פנה רק לאנשים

מגיל 18 ומעלה), ולפיכך 63% מקבוצת המדגם הם צעירים בגילים 18-34, 28% בגילים 35-54, 9% בגיל 55+ (תרשים 2.4).

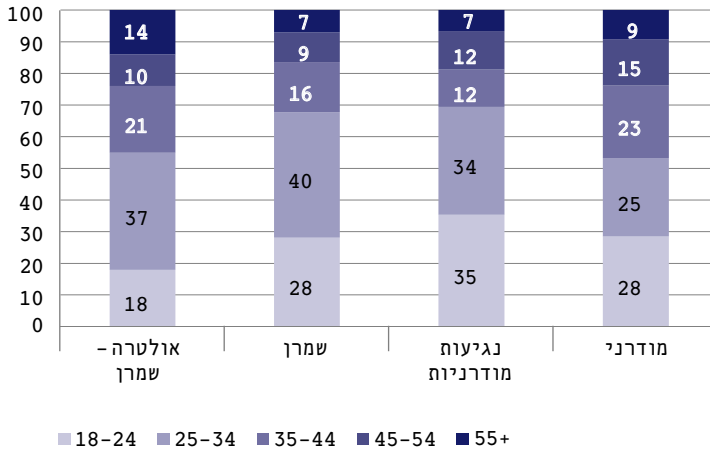
בציר הזהות שמרני-מודרני משתנה הגיל לא היה עקבי, ולא נמצא קשר בין מגמות המודרניזציה ובין הגיל. הקבוצות הצעירות יותר על הציר היו קבוצות האמצע – הקבוצה החרדית השמרנית (68% הם בני 18-34) וקבוצת הנגיעות המודרניות (69%), לעומת זאת שתי קבוצות הקצה – הקבוצה האולטרה-שמרנית (55%) והקבוצה המודרנית (53%) – באופן יחסי היו מבוגרות קצת יותר, אף שהציפייה המחקרית הייתה שהקבוצה המודרנית תהיה צעירה יותר (תרשים 2.5). ממצא מעניין, אם כי מינורי, הוא שבקבוצת הגיל 35-54 שיעור המודרנים גבוה משבקבוצות האחרות. הסבר אפשרי לכך הוא שבגיל זה ההורים סיימו לחתן את ילדיהם (צומת דרכים שמרני מאוד במעגל החיים החרדי), ובשלב זה הם מאפשרים לעצמם לנוע לכיוון המודרניות. עם זאת יצוין שוב שלא נמצאו הבדלים ניכרים בין הקבוצות בחלוקה לגילים.

תרשים 2.4
קבוצת גיל, כלל המדגם (%)

2.5 חרשים

קבוצת גיל, בציר שמרנות-מודרניות (%)

על פי נתוני "שנתון החברה החרדית", שיעור החרדים ילידי ישראל מעל גיל 20 עלה בשנים 2003-2018

2.1.4 תוצא

מ-76% ל-82%. ילדים לאימהות ילידות הארץ בחברה החרדית נהפכו לרוב בקרב חרדים שנולדו בישראל (39% ב-2003, 64% ב-2018 – לעומת 48% באוכלוסייה היהודית הלא-חרדית באותה השנה). בחינת ארץ הלידה של האם של ילידי הארץ בשנת 2018 מלמדת על שיעור זה של ילדים לאימהות ילידות אסיה-אפריקה (18%) וילדים לאימהות ילידות אירופה-אמריקה (18%) בחברה החרדית.⁵⁰

על פי נתוני השנתון, שיעור החרדים ילידי הארץ מעל גיל 20 (82%) גבוה בהרבה משיעור ילידי הארץ בגיל זה באוכלוסייה היהודית הלא-חרדית (66%). פער זה נובע בעיקר מהעלייה הגדולה מחבר המדינות, שכמעט לא היו בה חרדים, וממבנה הגילים הצעיר של האוכלוסייה החרדית. באוכלוסייה החרדית, בדומה לאוכלוסייה היהודית הלא-חרדית, יש כמעט פי שניים ילידי אירופה-אמריקה (13%) מילידי אסיה-אפריקה (6%).⁵¹

50 ש.ס.

51 ש.ס.

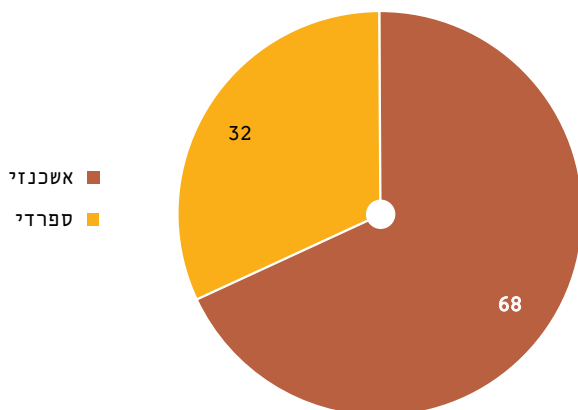
בסקר נבדק המוצא באמצעות שאלות הרקע: באיזו ארץ נולדת? באיזו ארץ נולד אביך? כיצד אתה מגדיר את עצמך – אשכנזי או ספרדי? וכן שאלת הזהות הקהילתית על ציר האתניות (ספרדים, ליטאים, חסידים).

בקבוצת המדגם נמצא ש-90% הם ילידי הארץ. 65% מילידי הארץ נולדו לאבות ילידי הארץ, 23% מהם הם ילדים לאבות ילידי אירופה-אמריקה, ורק 12% נולדו לאבות ילידי אסיה-אפריקה.

מהסקר עולה ש-32% הגדירו את עצמם מזרחים ו-68% אשכנזים. נתון זה בא לידי ביטוי בחלוקה לתתי-קהילות על הציר האתני: 31% הגדירו את עצמם חסידים, 35% ליטאים, 26% ספרדים, 8% בחרו בהגדרה של אי-שיוך לקהילה (תרשים 2.11). רבים ממי שבחרו שלא להגדיר שיוך קהילתי הגדירו את עצמם מזרחים מבחינת מוצא ומעטים מהם אשכנזים (תרשימים 2.6, 2.7).

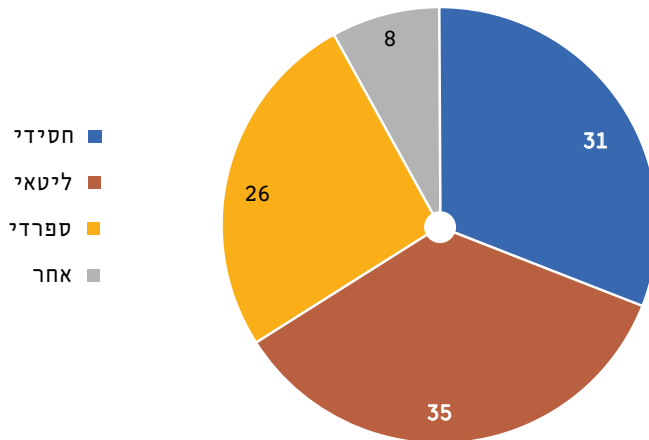
תרשים 2.6

זהות אתנית, כלל המדגם (%)

2.7 תרשים

חלוקה לתת־קהילות בציר האתני, כלל המדגם (%)

לציר הזהות האתנית יש חשיבות רבה בזהות החרדית – הוא טומן בחובו שייכות לקהילה, סגנון חיים, טקסים, תפיסות עולם והיררכיות פנימיות בין הקבוצות. שלוש תאוריות עיקריות נכתבו על הציר האתני־קהילתי בחברה החרדית: מנחם פרידמן כתב על "חברת הלומדים", תאוריה שעסקה במאפיינים החברתיים־כלכליים של הקבוצה הליטאית האשכנזית סביב התגבשותו של עולם הישיבות הליטאי בישראל;⁵² נאוה וסרמן כתבה על "תרבות הקדושה" ועסקה במכלול החיים של החצר החסידית בדגש על הטקסים החברתיים השמרניים של עולם זה;⁵³ ונסים ליאון כתב על "החרדיות הרכה", תאוריה שעסקה במאפיינים של הקבוצה המזרחית, בדגש על החיבור העמוק שלה לרשות הרבים הישראלית אל מול מאבקי היררכיה פנימיים בין החרדיות המזרחית לבין החרדיות האשכנזית.⁵⁴

52 פרידמן 1991, לעיל הערה 2.

53 נאוה וסרמן, "חברת הקדושה: דגם חלופי לחברת הלומדים", קתדרה 152 (2014), עמ' 139–167; הנ"ל, מימי לא קראתי לאשתי: זוגיות בחסידות גור, באר שבע: אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות, 2015; בראון 2017, לעיל הערה 3.

54 נסים ליאון, חרדיות רכה: התחדשות דתית ביהדות המזרח, ירושלים: יד יצחק בן־צבי,

המחקר הנוכחי מבקש ללמוד את הציר שמרנות-מודרניות בלי לזנוח את הגנטיקה התרבותית של החברה החרדית, המבוססת על הציר האתני-ציר המוצא.

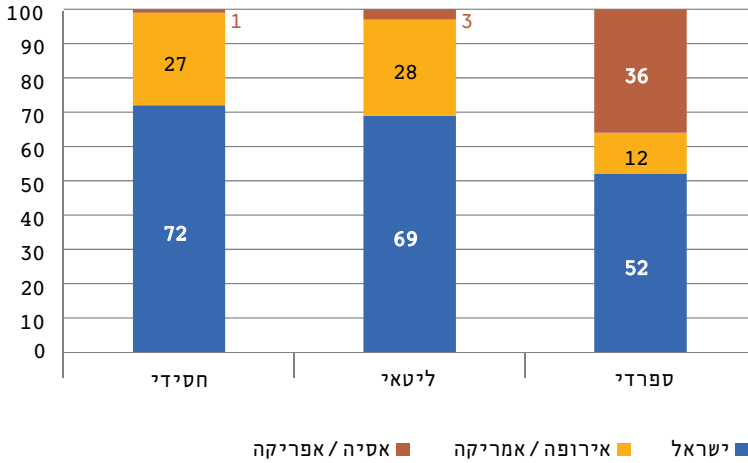
כצפוי, כאשר הוצלבו הממצאים בנוגע למוצא האב ולהגדרה העצמית לזהות אשכנזית או מזרחית עם הממצאים בנוגע להשתייכות הקהילתית-אתנית, בחלוקה לשלוש הקבוצות המרכיבות אותה (תרשים 2.8), נמצאה הלימה מלאה: הזהות המזרחית מרכיבה באופן מלא את זהות הקהילה הספרדית (99%), והזהות האשכנזית היא הזהות העיקרית בקבוצה הליטאית (94%) ובקבוצה החסידית (98%) (תרשים 2.10).

החלוקה העדתית האתנית, הטומנת בחובה מאפיינים שמרניים ומאפיינים פתוחים, מזינה באופן מובנה את ציר הזהות שבין שמרנות למודרניות העומד במוקד ספר זה. בחלוקה על פי ההגדרה העצמית על הציר שמרנות-מודרניות נמצא ש-75% מהנסקרים האולטרה-שמרנים ו-73% מהשמרנים מגדירים את עצמם אשכנזים, לעומת 64% בקבוצת הנגיעות המודרניות ו-41% בקרב החרדים המודרנים (תרשים 2.11).

אחד החידושים במחקר זה הוא ההצלבה בין הציר שמרנות-מודרניות לבין הציר הקהילתי-אתני. בתחום האתניות נמצא קו הפרדה ברור בין החרדים האולטרה-שמרנים והשמרנים ובין הקבוצות המודרניות יותר. בקבוצה האולטרה-שמרנית נמצא רוב אשכנזי המבוסס על חלוקה דומה בין הקבוצות החסידיות והליטאיות: אצל חרדים אולטרה-שמרנים 41% חסידים, 37% ליטאים, ורק 22% ספרדים; גם בקבוצה השמרנית – 36% חסידים, 38% ליטאים, 22% ספרדים ו-4% בלא הגדרה. לעומתן, קבוצת הנגיעות המודרניות מורכבת מ-24% חסידים, 35% ליטאים, 31% ספרדים ו-10% בלא הגדרה. הקבוצה המודרנית מציגה ציר זהות אתני מגוון: 10% חסידים, 21% ליטאים, 37% ספרדים ו-32% בלא הגדרה. כאמור, חסרי ההגדרה מתחלקים לרוב ממוצא מזרחי ולמיעוט ממוצא אשכנזי (תרשים 2.13).

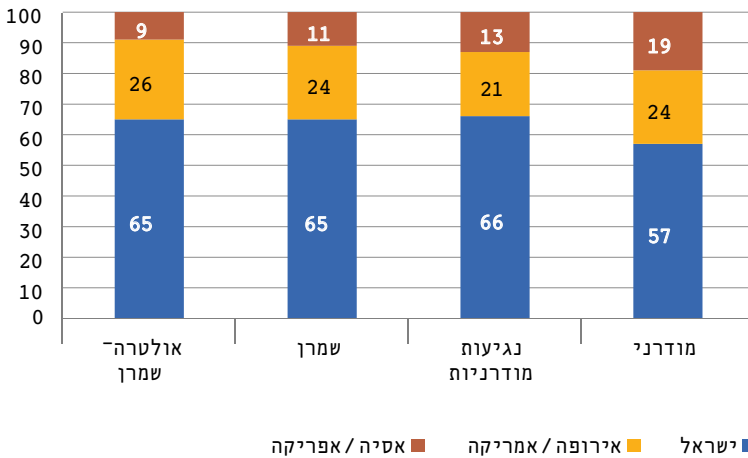
2.8 תרשים

באיזו ארץ נולד אביך, בחלוקה לתת־קהילות בציר האתני (%)

2.9 תרשים

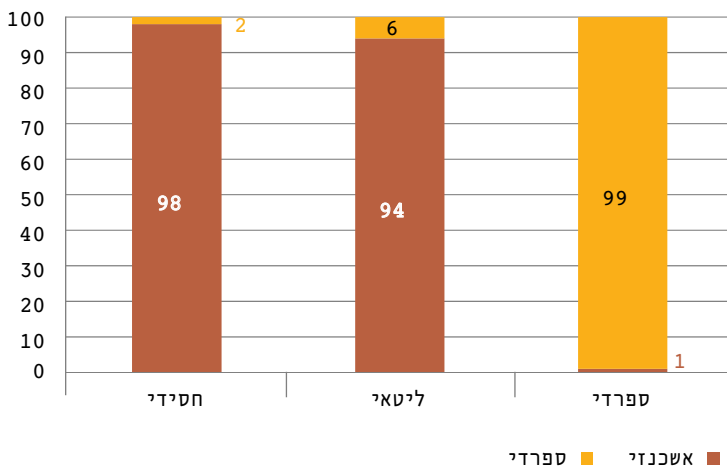
באיזו ארץ נולד אביך, בציר שמרנות-מודרניות (%)

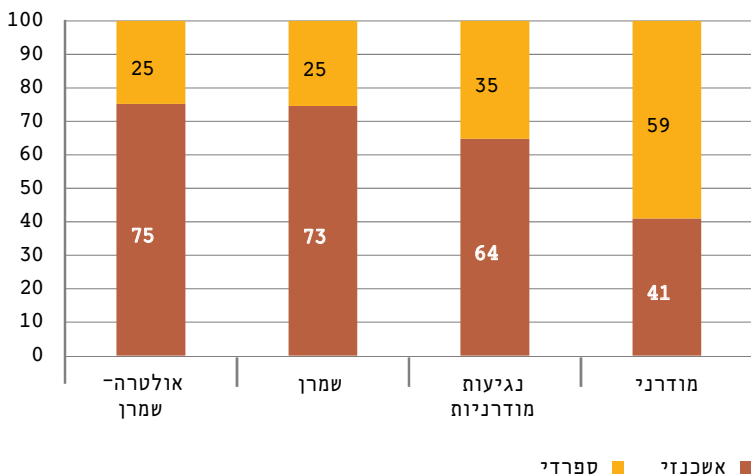
2.10 חרשים

הגדרה עצמית של זהות אתנית, בחלוקה לתת-קהילות בציר האתני (%)

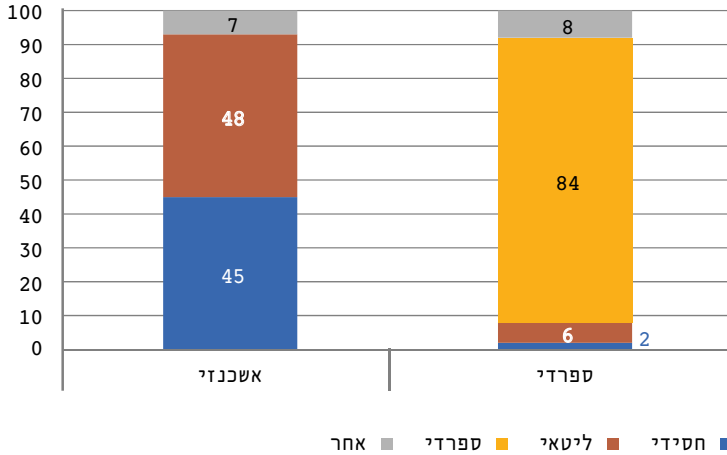
2.11 חרשים

זהות אתנית, בציר שמרנות-מודרניות (%)

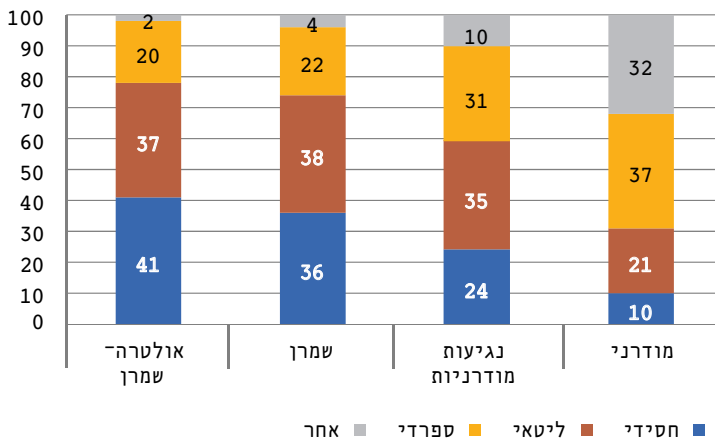
2.12 חרשים

חלוקה לתת-קהילות בציר האתני, על פי הגדרה עצמית של זהות אתנית (%)

2.13 חרשים

שמרנות-מודרניות, בחלוקה לתת-קהילות בציר האתני (%)

2.1.5 סיכום

לחברה החרדית מאפיינים דמוגרפיים ייחודיים: מדובר בחברה צעירה, גיל הנישואים בה צעיר, שיעורי הפרייון בה גבוהים, וזהותה העדתית מבוססת על אוכלוסייה ישראלית אשכנזית ברובה.

ניתוח הדפוסים של התא המשפחתי החרדי בעשור האחרון מצביע על עלייה בגיל הנישואים הקשורה בתהליכי המודרניזציה בחברה זו. למרות זאת, לא נמצאו הבדלים מובהקים בגיל הנישואים בין הקבוצות על הציר שמרנות-מודרניות. משתמע מכך שהחרדים השמרנים וגם המודרנים מתחתנים בגיל צעיר בהשוואה לחברה הכללית, בשל הצורך גם של חברי הקבוצות המודרניות לשמור את הצעירים במסגרת החיים החרדית.

לעומת זאת, ניכר פער בשיעורי הפרייון בין הקבוצות על הציר שמרנות-מודרניות, וממצא זה הוא המשמעותי ביותר בתת-פרק זה. הנתונים מלמדים על גיוון דמוגרפי בתוך החברה החרדית: בקבוצות הליבה השמרניות שיעורי הילודה גבוהים מאוד, ואילו באגפים המודרניים שיעורי הילודה קרובים למגזר הדתי-לאומי ואפילו החילוני. פער זה הוזכר גם במחקרים קודמים,⁵⁵ והוא טומן בחובו שינוי תפיסתי ערכי בכל הנוגע לאפשרות שבתכנון המשפחה ובקביעת גודלה, היחס למעמד האישה החרדית ומבנה המשפחה החרדית בכלל, וכפועל יוצא שינוי דמוגרפי.

בניסיון לאפיין את מגמות המודרניזציה לא נמצא קשר ברור בין גיל ובין הזהות על הציר שמרנות-מודרניות. התברר שקבוצת המדגם צעירה מכלל הציבור הישראלי היהודי לפי נתוני הלמ"ס, ועובדה זו עולה בקנה אחד עם הנתונים על שיעורי ילודה גבוהים בקבוצות הליבה החרדיות. ההנחה המוקדמת שהצעירים יהיו נתח גדול בקבוצות המודרניות התבררה במחקר זה, והם נטועים היטב בתוך הוויית החיים החרדית הקלסית. כמידה מסוימת נמצא שקבוצת גילאי ה-40+, זו שכבר חיתנה את ילדיה ויצאה לעבודה, היא קבוצה מעט יותר גדולה בתוך הקבוצה המודרנית, אך לא באופן משמעותי.

על ציר הזהות שמרנות-מודרניות נמצא כי קבוצות הליכה השמרניות הן האשכנזיות ביותר, ובקבוצות המודרניות ניכרת התגוונות עדתית ודומיננטיות של הקבוצה המזרחית לצד קבוצה ליטאית משמעותית. אופיין של הקבוצות על הציר האתני מזין גם את מאפייניהן של הקבוצות על הציר השמרני-מודרני.

מרבית החרדים הם ילידי ישראל, ובעניין זה לא נמצא בסקר הבדל בין הקבוצות על ציר הזהות מודרניות-שמרנות, אף שמחקרים קודמים מראים שלקבוצות החרדיות המודרניות יש קשרי נישואים עם יוצאי קהילות חו"ל, קהילות "חוצניקיות" אנגלוסקסיות בעיקרן, המביאות מעולמן, המשולב במערך החיים של רשות הרבים שסביבן. גם בקרב הקבוצות השמרניות, שיש בהן ייצוג ניכר של חסידים, נמצא במחקרים ייצוג של חרדיות חו"ל.⁵⁶ ואולם ממצאים אלו לא באו לידי ביטוי בסקר.

2.2

דפוסים ומאפיינים חברתיים-כלכליים

"שנתון החברה החרדית" מנתח את דפוסי ההתנהגות הקשורים ברמת החיים של הציבור החרדי ומלמד שבתחומים רבים הפערים ברמת החיים בין שתי האוכלוסיות היהודיות, החרדית

והלא-חרדית, היו ועודם גדולים: ברמת ההכנסה וההוצאה, בשיעורי העוני (43% מהמשפחות החרדיות נמצאות מתחת לקו העוני, לעומת 11% מהמשפחות היהודיות הלא-חרדיות), בצריכה, בשימוש בתחבורה ציבורית, בזמינות לכלי רכב, בבעלות על דירה ובפרמטרים אחרים.⁵⁷

תת־פרק זה בוחן שלושה תחומים: הכנסה; בעלות על דירה ומספר חדרים; זמינות לכלי רכב ובעלות על רישיון נהיגה. כל אחד מהם ייבחן בכלל קבוצת המדגם ובציר שמרנות-מודרניות. תחומים חברתיים-כלכליים אחרים – השכלה, תחומי תעסוקה, שירות צבאי ואזור מגורים – יידונו בפרקים הבאים.

Yoel Finkelman, "The Ambivalent Haredi Jew," *Israel Studies* 19 (2) 56 (2014), pp. 264–293

2.2.1 הננסה לתשפחה רמת החיים בחברה החרדית קשורה קשר הדוק לרמת ההכנסות וההוצאות של משק הבית. נתוני

"שנתון החברה החרדית בישראל" משנת 2019, המבוססים על סקר ההוצאות וההכנסות של הלמ"ס, מלמדים שבשנת 2017 ההכנסה החודשית ברוטו למשפחה חרדית הייתה 15,000 ש"ח, נמוכה ב-48% מההכנסה ברוטו למשק בית יהודי לא-חרדי (22,190 ש"ח). ההכנסה הנמוכה היא תוצאה של תא משפחתי שפעמים רבות מבוסס על מפרנס יחיד, היקף משרה קטן יחסית, משלח יד שרמת ההכנסה בו נמוכה ושימוש מופחת בהון ובקרנות פנסיה.⁵⁸

ההכנסה נטו לנפש במשפחה חרדית היא 3,805 ש"ח, נמוכה ב-88% מההכנסה לנפש במשפחה יהודית לא-חרדית (7,144 ש"ח). הפער הגדול מוסבר במספר הנפשות הגבוה במשק הבית החרדי (5.3) לעומת משק הבית היהודי הלא-חרדי (2.9), במספר המפרנסים הממוצע (1.4) במשק בית חרדי לעומת 1.5 במשק בית יהודי לא-חרדי) ובהכנסה נמוכה מעבודה (10,682 ש"ח במשק בית חרדי לעומת 17,538 ש"ח במשק בית יהודי לא-חרדי). אפשר שבמציאות הפערים בהכנסות קטנים יותר בשל הכנסות באוכלוסייה החרדית מעבודה שאינה מדווחת.⁵⁹

על פי השנתון ההכנסה ברוטו במשק בית חרדי היא 71% מעבודה (לעומת 79% במשק בית יהודי לא-חרדי), 22% מקצבאות ותמיכות (לעומת 10% במשק בית יהודי לא-חרדי) ו-7% מהון עצמי ופנסיה. יש הבדל גדול אפוא בשימוש בקצבאות ובתמיכות בין האוכלוסייה החרדית לאוכלוסייה היהודית הלא-חרדית.⁶⁰

על פי השנתון בשנת 2017 משק בית חרדי הוציא בממוצע 14,311 ש"ח בחודש – 15% פחות מההוצאה של משק בית יהודי לא-חרדי, אף שמספר הנפשות הממוצע במשק בית חרדי גדול משל משק בית יהודי לא-חרדי. פערי ההוצאה יכולים להיות מוסברים במאפייני תרבות הצריכה החרדית, הדוגלת בצניעות ובחיסכון,

58 ש.ש.

59 ש.ש.

60 ש.ש.

וכן במרחבי צריכה קהילתיים ייעודיים לאוכלוסייה החרדית, המאפשרים לקנות מוצרים בזול ולפעמים אפילו לקבלם חינם אין כסף באמצעות גמ"חים.⁶¹

בסקר המוצג כאן נשאלו המרואיינים: "מה ההכנסה החודשית הממוצעת של משפחתך (מעבודה, קצבאות וכו')?" 12% מהמשיבים הצהירו שהכנסת המשפחה היא עד 4,000 ש"ח; 37% הצהירו שהכנסת המשפחה היא 4,000-8,000; 31% – 8,000-12,000; 20% הצהירו שהכנסתם היא מעל 12,000.

שיעור גבוה במיוחד, 40%, סירבו להשיב על השאלה. בחלוקה על ציר הזהות שמרנות-מודרניות נרשמו שיעורי סירוב גבוהים יותר בקבוצות האולטרה-שמרנית (45%) והשמרנית (42%) משבקבוצות המודרניות (נגיעות מודרניות 37%, מודרניות 34%). שיעורי הסירוב הגבוהים כמובן השפיעו מאוד על המידע ועל הנתונים, ולפיכך קשה להציג תמונה מהימנה הן בקבוצת המדגם והן בחלוקות על ציר הזהות שמרנות-מודרניות. ההבדלים בין הקבוצות על הצירים אינם מובהקים, והתמונה הכללית שהתקבלה בקבוצת המדגם אינה מלמדת על הבדלים ברורים בין הקבוצות.

2.2.2 בעלות על דירה וגודלה
 על פי הנתונים ב"שנתון החברה החרדית", בישראל בשנים 2017-2018 ל-74% מבני 20+ הייתה דירה בבעלותם. השיעור שנמצא באוכלוסייה היהודית הלא-חרדית (74%) ובאוכלוסייה החרדית (72%) דומה.⁶² בשנים 2006-2016 ירד השיעור של בעלי הדירות באוכלוסייה החרדית מ-79% ל-72% (באוכלוסייה היהודית הלא-חרדית לא חל שינוי של ממש בתחום זה, והוא נותר 74%-75%). למגמה זו בציבור החרדי אפשר לתת שני הסברים: האחד הוא העלייה במחירי הדירות; האחר הוא נסיגה במנגנון החברתי שאפיינ בעבר את חברת הלומדים החרדית, שלפיו הורים

61 ש.ש.

62 ש.ש.

רכשו דירה לזוגות צעירים עם חתונתם. היום מקובל יותר ויותר לשכור דירה ולא דווקא לקנות.⁶³

איתן רגב וגבריאל גורדון חקרו את סוגיית הדיור של הציבור החרדי על רבדיה – דפוסי רכישה, מחירי דירות, מאפייני הדירות, מאפייני הרוכשים והעדפות גאוגרפיות – ומצאו כי שיעור החרדים בקרב רוכשי הדירות גבוה מחלקם באוכלוסייה.⁶⁴ לטענתם, ייצוג היתר של החרדים ברכישת דירות אינו מתורגם לפער ניכר בשיעורי הבעלות. ההסבר שהם מציעים לכך הוא שיעורי הילודה הגבוהים בקרב נשים חרדיות לעומת נשים יהודיות לא-חרדיות. בעקבות זאת שיעור החרדים הצעירים היורשים דירות מהוריהם או מסביהם נמוך בהרבה מן השיעור בקרב יהודים לא-חרדים. אומנם נתונים אלו מסייעים להבין מדוע החרדים רוכשים יותר דירות אבל שיעורי הבעלות על דירות בקרבם דומים לשיעורים בקרב יהודים לא-חרדים, אך אין בהם כדי להבהיר כיצד הם מצליחים לעשות זאת בהינתן הכנסתם הנמוכה.⁶⁵

בניסיון לענות על האי-בהירות רגב וגורדון מראים כי בשנים האחרונות השתנתה החלוקה של עלויות הרכישה, וכיום ברוב המשפחות החרדיות ההורים אינם נושאים בעיקר העלות. רק בכשליש מהמשפחות החרדיות ההורים נושאים ברוב עלות הרכישה או ככולה, ואילו בלמעלה מחמישית מרכישות הדירות מלוא המימון הגיע מהלוואות. רק אצל הליטאים ב-60% מן הרכישות ההורים נושאים ברוב העלות. אף על פי כן, דרכי המימון הייחודיות אינן מסבירות כיצד לאורך זמן מתאפשר ייצוג יתר של חרדים בקרב רוכשי הדירות – שכן גם להלוואות, אם מגמ"ח ואם מבנק, יש מועד פירעון.⁶⁶ רגב וגורדון מראים שבהשוואה ליהודים לא-חרדים הדירות שהחרדים רוכשים קטנות יותר בממוצע, ישנות יותר ונמצאות בשכונות ואזורים גאוגרפיים זולים יותר.⁶⁷

63 ש. ש.

64 איתן רגב וגבריאל גורדון, שוק הדיור החרדי ופרישתה הגאוגרפית של האוכלוסייה החרדית בישראל, מחקר מדיניות 150, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה (בהכנה).

65 ש. ש.

66 ש. ש.

67 ש. ש.

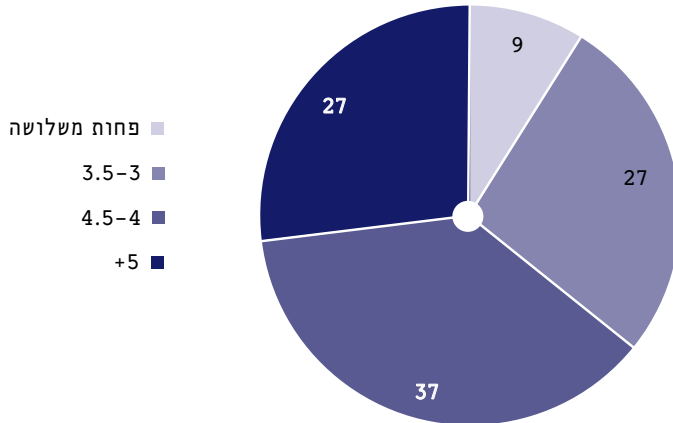
בסקר המוצג כאן נשאלה השאלה: "מה מספר החדרים בדירה שבה אתה גר?" על פי התשובות, השיעור המצרפי של בעלי דירות של עד 3.5 חדרים הוא 36%; 37% הם בעלי דירות של 4-4.5 חדרים; 27% הם בעלי דירות של מעל 5 חדרים (תרשים 2.14). ממצא זה מציג את כלל קבוצת המדגם בלא חלוקה לגיל.⁶⁸

על הציר שמרנות-מודרניות על פי הגדרה עצמית התקבלה תמונה מעניינת של הבעלות על דירות גדולות מאוד. בקרב החרדים המודרניים התקבל השיעור הגבוה ביותר של בעלי דירות של +5 חדרים – 36%. בקבוצת הנגיעות המודרניות 29%, בקבוצה השמרנית 27%, ובקרב האולטרה-שמרנים 21% בלבד (תרשים 2.15).

מספר החדרים בדירה מעיד על היכולת הכלכלית של התא המשפחתי. פרמטר חברתי-כלכלי זה מלמד על הבדלים בין הקבוצות המודרניות והעובדות לבין הקבוצות האברכיות והשמרניות יותר. היכולת הכלכלית בקבוצות השמרניות נמוכה יותר, והמשתייכים אליהן נאלצים להסתפק בדירות קטנות יותר.

תרשים 2.14

מספר החדרים בדירה, כלל המדגם (%)

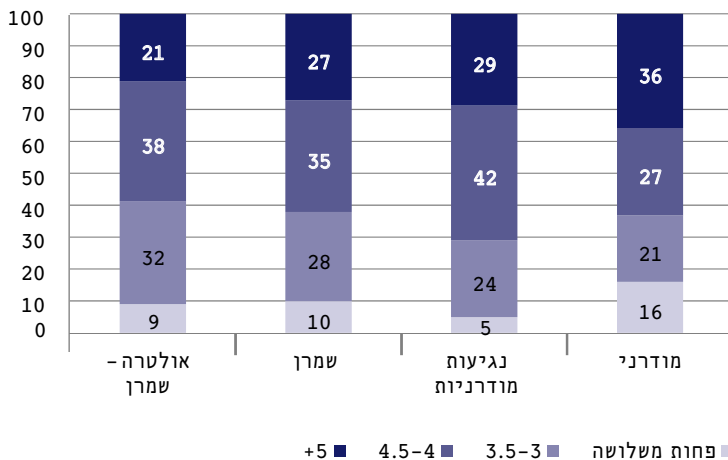

68 הגיל הממוצע לרכישת דירה ראשונה בקרב חרדים הוא 23, לעומת 31 בקרב לא-חרדים (שם). הממצאים בסקר המוצג כאן מצביעים גם הם על נהוגים דומים.

2.15 חרשים

מספר החרדים בזירה, בציר שמרנות-מודרניות (%)

2.2.3 זמינות לכלי רכב ורישיון נהיגה
 על פי נתוני "שנתון החברה החרדית", בשנת 2018 44% מבני 20+ באוכלוסייה החרדית החזיקו ברשותם כלי רכב. שיעור זה נמוך בהרבה מהשיעור באוכלוסייה הלא-חרדית שהצהירו שברשותם כלי רכב (81%). את הפער אפשר לתלות בעלות הגבוהה של כלי רכב והחזקתו בישראל, בצורך של החברה החרדית בהחזקת מכונית גדולה יותר המותאמת למשפחות מרובות ילדים, ולכן יקרה יותר, ובשימוש של הציבור החרדי בתחבורה הציבורית כחלק יום-יומי ובלתי נפרד מאורח החיים.⁶⁹

בשנים 2003-2018 עלה מאוד שיעור החרדים בני 20+ שהצהירו כי במשק הבית שהם חיים בו יש כלי רכב זמין – מ-31% ל-44%. גם בקרב היהודים הלא-חרדים נרשמה באותן שנים עלייה, אך בשיעור נמוך יותר – מ-68% ל-81%. הגידול

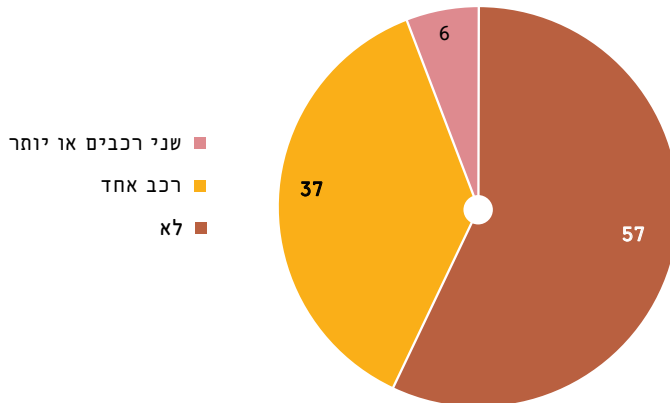
המהיר במספר האנשים שיש ברשותם כלי רכב פרטי משקף שינוי ברמת החיים של משפחות חרדיות ואימוץ אורחות חיים שמקובלים בחברה הכללית.⁷⁰

בכלל קבוצת המדגם השיעור המצרפי של בעלי הזמינות לכלי רכב הוא 43% (מתוכם ל-6% בלבד יש זמינות לשני כלי רכב ויותר) (תרשים 2.16).

על הציר שמרנות-מודרניות, בכל הקשור לזמינות לכלי רכב התקבלה תמונה שמדגישה את הפערים במעמדות הכלכליים בין הקבוצות בחברה החרדית. בשאלה זו קו ברור מפריד בין הקבוצות המודרניות ובין הקבוצות השמרניות. שיעור גבוה של זמינות לכלי רכב נמצא בקרב המודרנים – 69%, ובקבוצת הנגיעות המודרניות 54%; לעומת 39% בקרב השמרנים, ו-25% בלבד בקרב האולטרה-שמרנים. ההבדלים בין הקבוצות מתחדדים בפער שנמצא בזמינות לשני כלי רכב ויותר: בקבוצה המודרנית נמצאה 20% זמינות לשני כלי רכב; לעומת אחוזים בודדים בקבוצות האחרות – נגיעות מודרניות 8%, שמרנים 3%, אולטרה-שמרנים 1% (תרשים 2.17).

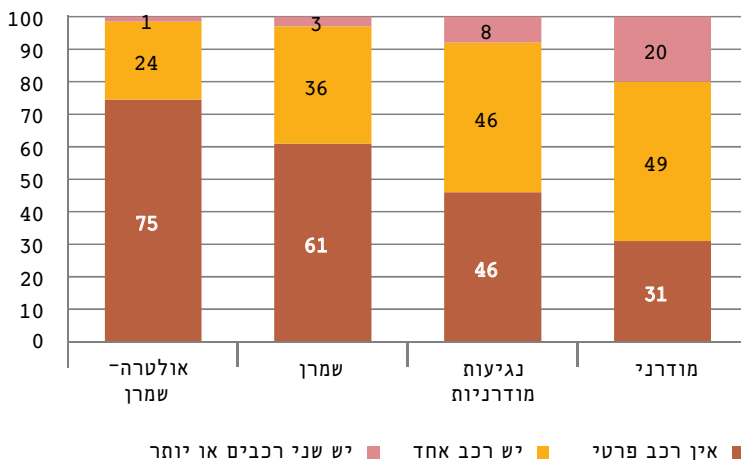
2.16 תרשים

זמינות לכלי רכב, כלל המדגם (%)

2.17 חרשים

זמינות לכלי רכב, בציר שמרנות-מודרניות (%)

שיעור בעלי רישיון הנהיגה בחברה החרדית מלמד גם הוא על המגמות החברתיות-כלכליות בחברה זו. על פי נתוני "שנתון החברה החרדית", בשנת 2018 46% מהחרדים בגיל +20 החזיקו ברישיון נהיגה. שיעור זה נמוך בהרבה משיעור בעלי רישיונות הנהיגה באוכלוסייה הלא-חרדית (81%). פילוח לפי מגדר מגלה שהפערים בין החרדים ללא-חרדים גדולים עוד יותר בקרב הנשים: 32% מהנשים החרדיות בעלות רישיון נהיגה, לעומת 74% מהנשים היהודיות הלא-חרדיות. אצל הגברים הפער קטן יותר, אך עדיין ברור – 59% לעומת 89%. את הפער בין הגברים החרדים לנשים החרדיות אפשר להסביר בכך שנהיגת נשים עדיין אינה מקובלת בכמה מהקהילות החרדיות.⁷¹

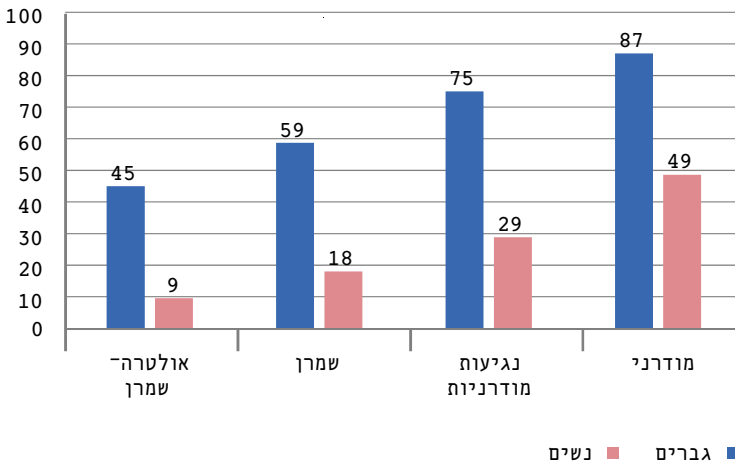
עם זאת, לאורך השנים ניכרת עלייה בשיעור החרדים בעלי רישיון נהיגה: בשנת 2005 – 40%, ואילו בשנת 2018 – 46%. עיקר השינוי הוא אצל הנשים החרדיות: 21% בשנת 2007, לעומת 32% בשנת 2018. ייתכן שהסיבה למגמה

זו בקרב הנשים החרדיות היא שינוי בתפיסת מעמד האישה בחברה החרדית: יותר נשים חרדיות משתלבות במערכת ההשכלה הגבוהה, יותר נשים חרדיות מצטרפות לשוק התעסוקה האיכותי, והשיח המודרני נכנס באופן מובהק לכמה מהקהילות החרדיות.⁷²

על פי ממצאי הסקר, ניכר פער גדול בכלל קבוצת המדגם בין נשים (22%) לגברים (63%) שיש בידיהם רישיון נהיגה. על הציר שמרנות-מודרניות פער גדול במיוחד נרשם בשיעור הנשים בעלות רישיון נהיגה בין הקבוצה המודרנית (49%) לבין הקבוצה האולטרה-שמרנית (9%) (תרשים 2.18). על ציר זה ניכר פער בבעלי רישיון הנהיגה גם בקרב הגברים: בקבוצה המודרנית 87% (שיעור כמעט זהה לגברים באוכלוסייה היהודית הלא-חרדית), ואילו בקבוצה האולטרה-שמרנית 45%, ובקבוצה השמרנית 59% (תרשים 2.18).

תרשים 2.18

בעלות על רישיון נהיגה, בציר שמרנות-מודרניות (%)

2.2.4 סיכום

קיים פער גדול בין החברה הכללית לחברה החרדית בדפוסי התנהגות הקשורים ברמת החיים. למשל, ההכנסה הממוצעת בציבור החרדי נמוכה בהרבה מממוצע ההכנסה בכלל האוכלוסייה היהודית בישראל. לעיל ביקשנו ללמוד אם יש פערים והבדלים בדפוסי רמת החיים גם בין הקבוצות המרכיבות את החברה החרדית על הציר שמרנות-מודרניות.

הקושי העיקרי שהתגלה בתת-פרק החברתי-כלכלי היה ההתמודדות עם חוסר נכונות של רבים מהמשיבים לענות על שאלת ההכנסה. הנתונים שהתקבלו בנושא ההכנסה אפשרו ליצור תמונה של כלל המדגם אך לא להתעמק בהבדלים בין צירי הזהות.

עם זאת, שני פרמטרים אחרים שנבחנו המעידים על היכולת הכלכלית של התא המשפחתי החרדי – בעלות על דירה וזמינות לכלי רכב – אפשרו להבחין בין הקבוצות על ציר הזהות המרכזי במחקר. בחינה של שני הפרמטרים האלה מצאה הבדלים בין הקבוצות החרדיות העובדות והמודרניות לבין הקבוצות האברכות השמרניות. בקבוצות המודרניות יש זמינות לכלי רכב ואף לשניים, ושיעור גדול יותר מתוכם בעלי דירות גדולות. לעומת זאת, בקבוצות השמרניות נמצא שיעור נמוך של בעלי רישיון נהיגה שיש להם זמינות לכלי רכב, ורבים מהם בעלי דירות קטנות.

דפוסי חברתיים-כלכליים אלו משקפים היטב את הפער בין הקבוצות ומדגישים את קיומו של מעמד ביניים חרדי בקבוצות המודרניות והעובדות. פער זה משקף שינוי ברמת החיים של משפחות חרדיות ואימוץ אורחות חיים המקובלים בחברה הכללית.⁷³ הוא טומן בחובו שינוי ביכולת הכלכלית של התא המשפחתי החרדי, רצון לשפר את הדיוור, פתיחות לתנועה במרחב ושינוי בתפיסת מעמד האישה. כן הוא משקף שיח מודרני כלכלי הרווח כבר בחלק מהקהילות החרדיות.

73 ראו את סדרת המחקרים המוצגת בפרק המבוא, העוסקים בישראליות ומודרניות של החברה החרדית בישראל, לעיל הערה 13.

פרק 3

דפוסי החשיפה ללימודים כלליים במערכת החינוך החרדית
הפורמלית והבלתי פורמלית

—

מערכת החינוך החרדית מבוזרת ומפולגת. המגוון של בתי הספר החרדיים מבטא שלל של זהויות ותפיסות אידאולוגיות בחברה החרדית, המעוצבות סביב הציר הקהלתי-אתני ונעות על הציר שבין שמרנות למודרניות, ובתי הספר שונים מאוד זה מזה ברמת ההוראה ובחשיפה למקצועות הליכה הנלמדים בהם.⁷⁴

74 להרחבה ראו אהוד (אודי) שפיגל, ותלמוד תורה כנגד כולם: חינוך חרדי לבנים בירושלים, ירושלים: מכון ירושלים למחקרי מדיניות, 2011; לטם פריי-חזן, החינוך החרדי בישראל: בין משפט, תרבות ופוליטיקה, חל אביב: נבו, 2015; פריי-חזן 2018, לעיל הערה 14; קציר ופריי-חזן 2018, לעיל הערה 21.

פרק זה בוחן את מקומם של לימודי החול, הלימודים הכלליים, במערכת החינוך החרדית ומבקש להבין מתוך התשובות בסקר הקשורות בעמדות ובהתנהגויות את מקומם של לימודי החול בתוך המסגרות הפורמליות והבלתי פורמליות במערכת החינוך החרדית. מלבד הפילוח שיוצג על הציר השמרני-מודרני, פרק זה ידגיש במיוחד את החלוקה על הציר האתני (ספרדים, ליטאים, חסידים), שיש לה השפעה רבה על עיצוב האידאולוגיה והערכים של מערכת החינוך החרדית.

3.1 תפיסות ופרקטיקות במערכת החינוך החרדית

3.1.1 מערכת החינוך החרדית

לחינוך החרדי חלק נכבד במערכת החינוך הישראלית. על פי נתוני "שנתון החברה החרדית", במרוצת השנים גדל מאוד מספר התלמידים בחינוך החרדי וכן התרחשו שינויים מערכתיים ומבניים, ובהם הקמת המחוז החרדי במשרד החינוך וייסוד זרם החינוך הממלכתי-חרדי, שבו לומדים לימודי ליבה. בשנת הלימודים 2018-2019 למדו בחינוך החרדי – היסודי והעל-יסודי – כ-330,000 תלמידים, שהם 24.5% מהתלמידים בחינוך העברי ו-18.5% מכלל התלמידים בישראל. בשנים 2013-2019 נרשמת האטה בקצב הגידול של החינוך החרדי – 3.4% בשנה, לעומת גידול של 2.3% בשנה של החינוך הממלכתי העברי לגונויו. ייתכן שמגמה חדשה זו נגזרת מן הירידה בילודה במגזר החרדי, וייתכן שהיא נגזרת מן הירידה במידת האטרקטיביות של בתי הספר החרדיים לקהלי יעד שאינם חרדיים במובהק או לקהלים המחפשים לימודי חול רחבים יותר עבור ילדיהם במערכת החינוך החרדית הפורמלית.⁷⁵

החינוך החרדי לבנים מתחיל בגיל שלוש, בגני הילדים המכונים "חידר", וממשיך בבתי הספר היסודיים המיועדים לכיתות א'-ח' ומכונים לרוב "תלמודי תורה". ברוב המקרים מקצועות הליבה נלמדים בבתי הספר החרדיים היסודיים

לבנים בצורה חלקית בלבד, או שאינם נלמדים כלל. המשך הלימודים של הנערים החרדים הוא בישיבות הקטנות, שבהן לא נלמדים לימודי ליבה כלל. יצוין כי רוב הבנות החרדיות לומדות לימודי ליבה באופן כמעט מלא. הסיבה לכך קשורה במבנה החברתי של הקהילה החרדית, המקדשת את לימוד התורה בקרב הבנים ומעודדת את הבנות ללמוד לימודים כלליים שיאפשרו להן להשתלב בתעסוקה ולפרנס בעתיד את בעליהן הלומדים.⁷⁶ שי קציר ולטם פריי־חזן מציינים שבלב המאבק החרדי נגד הוראת הליבה בבתי הספר לבנים נטועים עקרונות דתיים-אידיאולוגיים.⁷⁷ העיקרון הראשון קשור בתפיסה הדתית שתפקידו של מוסד החינוך החרדי הוא לפתח יראת שמיים ולגבש את אישיותו הדתית של התלמיד, ואילו עיסוק בעניינים שאינם תורה, למשל לימודי הליבה, עלול לכרסם בהתעלות הרוחנית ובעיצוב הזהות החרדית. העיקרון השני הוא האמונה שלימוד התורה מביא את האדם לשלמות כך שאין לו צורך בלימודים נוספים – הדרושה ללמוד את מקצועות הליבה מתפרשת כחוסר אמונה בכוחו של הבורא לספק פרנסה ללומדי התורה. העיקרון השלישי הוא שלימודי הליבה, כמו המדע כולו, מבוססים על גישה חקרנית כופרת ושהעיסוק בהם עלול לסכן את האמונה של הצעיר החרדי. תפיסה זו קשורה גם בהסתגרות ובהתבדלות המאפיינות את אורח החיים בחברה החרדית, שמטרתן למנוע את הסחף לחילוניות. העיקרון הרביעי מדגיש את חובתו הדתית של הגבר החרדי כבר מצעירותו לעמול בתורה כך שכל עיתותיו יוקדשו ללימוד התורה, ומכאן שאל לו לנער או לגבר החרדי לבזבז את זמנו על לימוד מקצועות הליבה.

בשנים האחרונות ניכרים פערים בין העמדה האידיאולוגית הרשמית של מנהיגי הקהילה החרדית לבין הרצונות וההעדפות של פרטים בתוך הקהילה.⁷⁸ שלא כבעבר, הקהילה החרדית בישראל גדולה ומגוונת מבחינת העמדות כלפי לימודי הליבה וכלפי שילובים של לימודי קודש ותעסוקה. זיכרמן וכהנר הראו במחקרם על מעמד הביניים החרדי כי יש חלקים בציבור החרדי שאינם מקבלים מענה

76 קציר ופריי־חזן 2018, לעיל הערה 21; פריי־חזן 2018, לעיל הערה 14.

77 קציר ופריי־חזן 2018, לעיל הערה 21.

78 פריי־חזן 2015, לעיל הערה 74; קציר ופריי־חזן 2018, לעיל הערה 21; פריי־חזן 2018, לעיל הערה 14.

במוסדות החינוך הקיימים המתמקדים בלימודי קודש, הן משום שבתי הספר מקשים על קבלת ילדיהם בטענה שהמשפחה מודרנית מדי ולא שמרנית מספיק, והן משום שהמשפחות בעצמן מעוניינות להקנות לבניהן לימודי חול ברמה גבוהה יותר מהלימודים בבתי הספר החרדיים.⁷⁹ יתרה מזו, נטע ברק-קורן הראתה כי רבים מהחרדים בזרם המרכזי ומהזרמים הפתוחים תומכים בהוראה איכותית ומלאה של מקצועות הליבה בבתי הספר היסודיים. מחקרה גם הראה כי רוב ההורים החרדים מהזרמים המרכזיים מעוניינים בהרחבה של הוראת האנגלית אף מעבר לדרישות של תוכנית הליבה.⁸⁰

בשנת הלימודים 2013-2014 החל משרד החינוך ליישם רפורמה שמאפשרת לבתי ספר חרדיים לשנות את מעמדם מ"מוכר שאינו רשמי" ל"רשמי" ולהצטרף לזרם חינוך ממלכתי-חרדי חדש, אשר במסגרתו לומדים לימודי ליבה מלאים המותאמים למגזר החרדי ונתונים לפיקוח משרד החינוך.⁸¹ בשש השנים האחרונות בחרו להצטרף לרפורמה כמה עשרות בתי ספר חרדיים, להתאים את עצמם לדרישות ולשנות את מעמדם לממלכתיים-חרדיים רשמיים. לאחר הבחירות בשנת 2015 הוחלף שר החינוך, כוחן של המפלגות החרדיות התחזק, והן הצטרפו לקואליציה. השינויים הפוליטיים האטו את ההצטרפות לזרם החינוך הממלכתי-חרדי.⁸² הצטרפותם של בתי ספר חרדיים לבנים לחינוך הממלכתי-חרדי המקנים לימודי ליבה בין כותליהם היא מעניינה של פרק זה.

79 זיכרון וכהנר 2012, לעיל הערה 5; חיים זיכרון, "חרדיות ישראלית בשלוש מערכות", *תרבות דמוקרטית* 17: חרדיות מודרנית (2017), עמ' 131-158; קציר ופריי-חזן 2018, לעיל הערה 21.

80 Netta Barak-Corren, "Identity Threat and Affirmation in Norm Conflicts: Evidence from the Common Core-Curriculum Conflict," Paper presented at the 17th World Congress of Jewish Studies, Hebrew University of Jerusalem, 2017

81 כמעט כל בתי הספר הממלכתיים-חרדיים הם לכיתות א'-ח'. יש בהם בתי ספר שעדיין צומחים, והכיתה הגבוהה ביותר שעתידה להיות בהם היא כיתה ח'. רק שתי ישיבות חינוכיות לכיתות ט'-י"ב הוכרו כמוסדות חינוך ממלכתיים-חרדיים.

82 קציר ופריי-חזן 2018, לעיל הערה 21.

3.1.2 חשיפה ללימודים כלליים במערכת החינוך החרדית הפורמלית והבלתי פורמלית

מערכת החינוך יכולה לשמש נקודת מגע עם התרבות הכללית. מצד אחד אפשר לצפות להתנגדות גדולה לחשיפה ללימודים כלליים בחברה החרדית, משום שמדובר בחשיפה אינטנסיבית ובגיל צעיר לתכנים של תרבות שהיא לאו דווקא דתית או יהודית חרדית, ובשל כך נתפסת כמאיימת בשלבים מוקדמים של בניית הזהות הדתית החרדית. מצד אחר מדובר בחשיפה מבוקרת יחסית, ולכן יש בה כדי לרכך את הרתיעה ממנה. נוסף על כך, המקצועות הכלליים ממלאים תפקיד חשוב בהכנה לרכישת מקצוע, וההשקעה בהם נועדה לאפשר מימוש אישי וכלכלי גבוה יותר.

תחילה יוצגו הסוגים של בתי הספר התיכוניים שהנסקרים שולחים אליהם את בניהם וכנותיהם, ובתוכם גם הישיבות החרדיות שלומדים בהן לבגרות ובתי הספר לבנות המלמדים לימודים כלליים ברמה גבוהה. באשר לחינוך הבנים נשאלה השאלה: "באיזו ישיבה קטנה לומד, למד או ילמד הבן הצעיר שלכם?" התפלגות התשובות על שאלה זו בכלל קבוצת המדגם מלמדת ש-41% מהנסקרים שולחים את בניהם ללמוד בישיבה ליטאית, 38% בישיבה חסידית, 17% בישיבה ספרדית, ורק 4% שולחים את בניהם ללמוד בישיבה המלמדת לבגרות (תרשים 3.1).

באשר לבנות, בכלל המדגם 61% מההורים שולחים אותן ללמוד ברשת תיכונית בית יעקב, 27% בבית ספר תיכון המשויך לחסידות, 8% לבית ספר תיכון ספרדי, ורק 4% שולחים את בנותיהם ללמוד בבתי ספר תיכון שרמת הלימודים בהם גבוהה מאוד (תרשים 3.3).

הישיבות הקטנות ובתי הספר לבנות משקפים כמעט במלואם את זהות ההורים הנסקרים על הציר הקהילתי-אתני: 97% מהחסידים שולחים את בניהם ללמוד בישיבות חסידיות, 98% מהליטאים לישיבות ליטאיות, 67% מהספרדים לישיבות ספרדיות. לישיבות החרדיות המלמדות לבגרות שולחים את בניהם רק 7% מההורים הספרדים ו-1% מהליטאים. הרוב המוחלט, 99%, של ההורים הליטאים שולחים את הבנות ללמוד ברשת בית יעקב, ו-70% מהחסידים שולחים לתיכון המשויך לחסידות. בקרב הספרדים התמונה מורכבת יותר: 55% שולחים את הבנות ללמוד ברשת בית יעקב, 34% לתיכון ספרדי, ומיעוט קטן, 7%, לבית

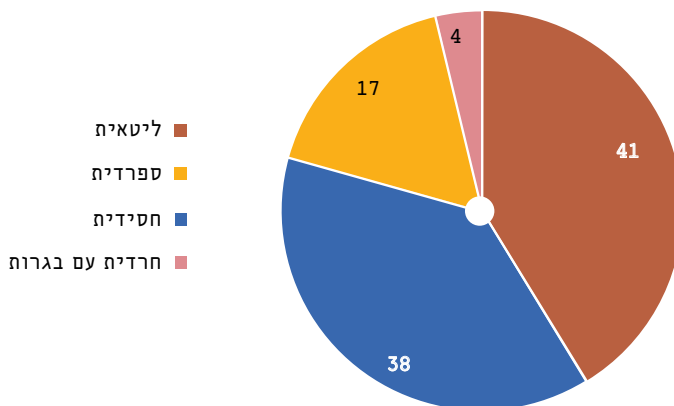
ספר תיכון שרמת הלימודים בו גבוהה (לעומת 1% מקרב החסידים ו-1% מקרב הליטאים) (תרשימים 3.5, 3.6).

כאשר מסתכלים על הדפוסים הפנימיים של הקבוצות בתוך החברה החרדית, בחלוקה לפי הגדרה עצמית על הציר שבין שמרנות למודרניות, ככל הקשור למסגרות הלימודים של הילדים, מתברר שכמחצית מההורים בשתי הקבוצות השמרניות יותר על הציר שולחים את הילדים ללמוד בישיבות חסידיות, כמחצית מההורים בשתי הקבוצות המודרניות ובקבוצה השמרנית שולחים את הילדים ללמוד בישיבות ליטאיות, ורבע מההורים בקבוצה המודרנית ובקבוצת הנגיעות המודרניות שולחים את הילדים ללמוד בישיבות ספרדיות. נתונים אלו משקפים היטב את זהות ההורים החרדית המשולבת בשני צירים – ציר הזהות הקהילתית-אתנית וציר הזהות בין שמרנות למודרניות.

בכחינת הבחירה של ההורים לשלוח את הבנים ללימודים בישיבות חרדיות עם בגרות ואת הבנות לבתי ספר תיכוניים שרמת הלימודים בהם גבוהה מתגלה הבדל ברור בין הקבוצות על הציר שבין שמרנות למודרניות. בתרשימים 3.2 ו-3.4 אפשר לראות שהבחנות בין הקבוצות מנבאות היטב את התשובות בעניין הבחירה לשלוח את הילדים לבתי ספר המדגישים לימודים כלליים: בקרב מי שהגדירו את עצמם מודרנים שלחו 21% את ילדיהם לישיבות חרדיות שלומדים בהן לבגרות ו-20% שלחו את הבנות לבית ספר שרמת הלימודים בו גבוהה. לעומת זאת, רק 5% בקבוצת הנגיעות המודרניות שלחו את הבנים ללמוד בישיבות שלומדים בהן לבגרות ו-8% שלחו את הבנות ללמוד בבתי ספר תיכוניים שרמת הלימודים בהם גבוהה. ההורים מהקבוצות השמרנית והאולטרה-שמרנית נמנעו כמעט לחלוטין מלשלוח את בניהם ובנותיהם לבתי ספר שמדגישים לימודים כלליים.

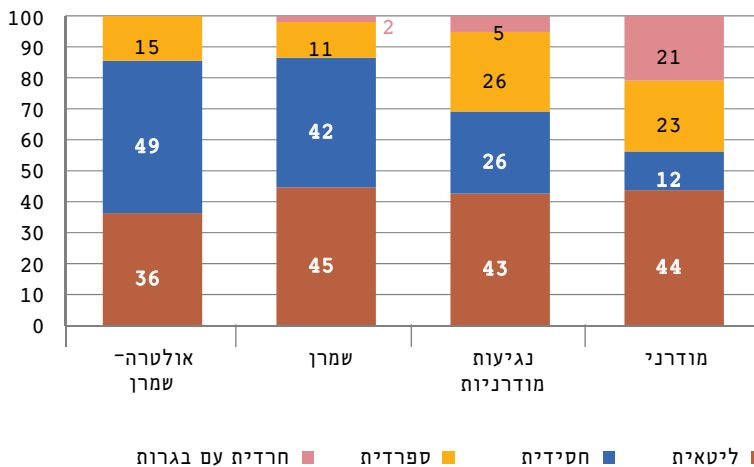
3.1 תרשים

סוג הישיבה הקטנה שבה לומדים הילדים, כלל המדגם (%)

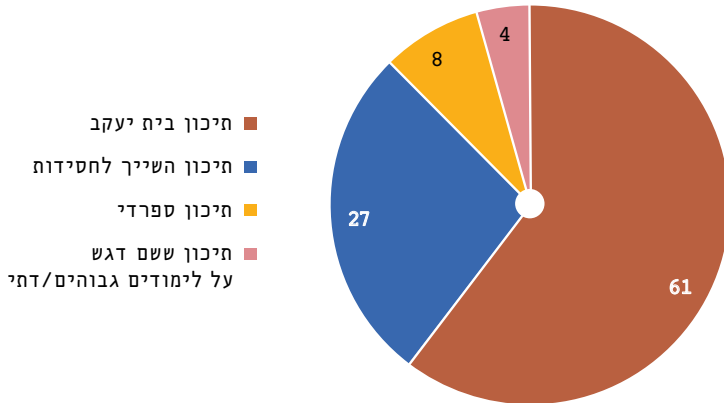
3.2 תרשים

סוג הישיבה הקטנה שבה לומדים הילדים, בציר שמרנות-מודרניות (%)

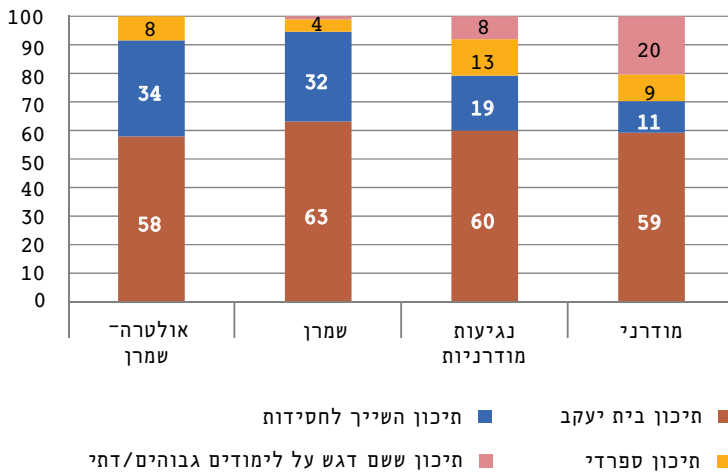
3.3 חרשים

סוג התיכון שבו לומדת בתך הצעירה, כלל המדגם (%)

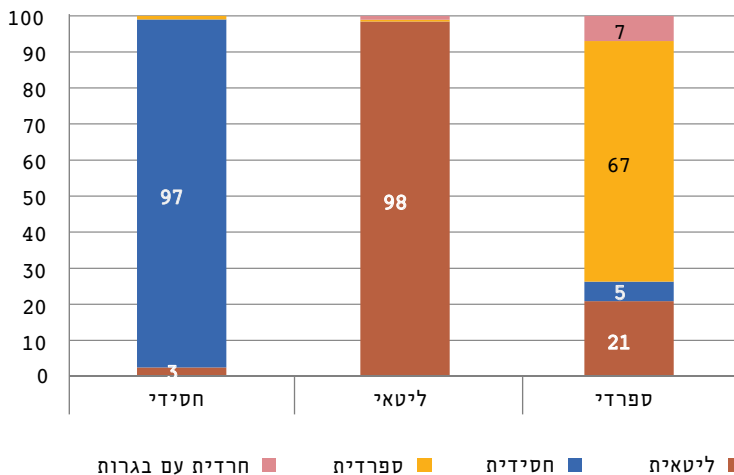
3.4 חרשים

סוג התיכון שבו לומדת בתך הצעירה, בציר שמרנות-מודרניות (%)

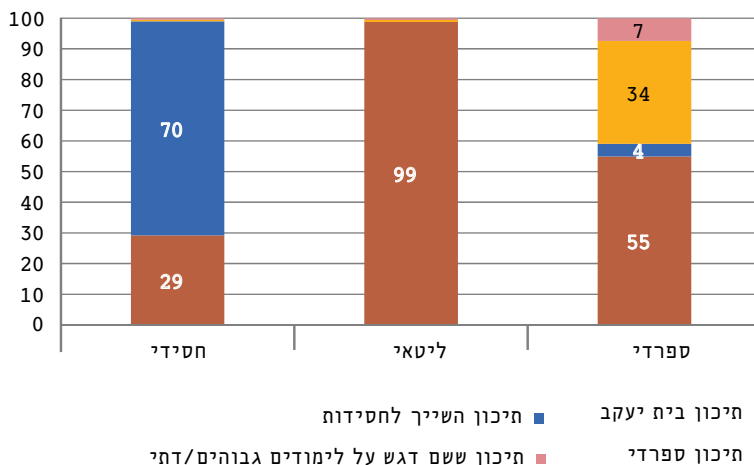
3.5 תרשים

סוג הישיבה הקטנה שבה לומדים הילדים,
בחלוקה לתת־קהילות בציר האתני (%)

3.6 תרשים

סוג התיכון שבו לומדת בתך הצעירה,
בחלוקה לתת־קהילות בציר האתני (%)

בסקר נשאלו עוד שתי שאלות שמטרתן לברר את היחס ללימודים כלליים במערכת החינוך החרדית הפורמלית והבלתי פורמלית: "לדעתך, בנים הלומדים בחינוך חרדי צריכים ללמוד רק לימודים תורניים או גם לימודים כלליים?"; "האם תשקול לשלוח, או שכבר שלחת, את ילדך ללימודי ליבה אחר הצוהריים, כמו חשבון, מדעים ואנגלית, במסגרת מחוץ לשעות הלימודים בבית הספר?"

הנתונים על היחס לשילוב לימודים כלליים לבנים במערכת החינוך החרדית הפורמלית חולקו באופן הבא: בעד לימודים תורניים בלבד; בעד לימודים תורניים ומעט לימודים כלליים כמו דקדוק וחשבון; בעד לימודים תורניים ובאופן מוגבר גם לימודים כלליים. התמיכה בלימודים כלליים במסגרת בתי הספר לבנים קטנה מאוד – 9%; 61% מקבוצת המדגם בעד לימודים תורניים מוגברים המלווים במעט לימודים כלליים כמו דקדוק וחשבון; 30% מצדדים בלימודים תורניים בלבד במסגרת מערכת החינוך הפורמלית לבנים (תרשים 3.7).

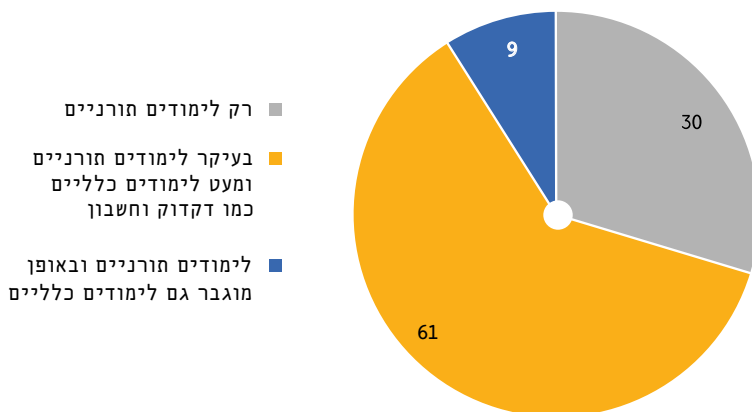
מיהם המסתייגים מלימודים כלליים בתוך מערכת החינוך לבנים? מפילוח קבוצות המשנה על הציר שבין שמרנות למודרניות עולה שרוב גדול מהקבוצות האולטרה-שמרנית והשמרנית, ואף מקבוצת הנגיעות המודרניות, אינם מעוניינים בלימודים כלליים במערכת החינוך החרדית הפורמלית לבנים. לעומתם 29% מהקבוצה המודרנית היו מעוניינים בלימודים כלליים מוגברים לבנים (תרשים 3.8). הנתון אינו גבוה יחסית לפרופיל הקבוצה, אך תואם את הממצאים שעלו במחקרים קודמים המלמדים על אמביוולנטיות בכל הקשור ללימודים כלליים בבתי הספר לבנים: מצד אחד הבנת הצורך כמתן כלים למקצועות חיוניים בשוק העבודה ולאופציה להיות חלק בלתי נפרד ממעמד הביניים החרדי המתפתח, ומן הצד האחר הרצון לשמור על הזהות החרדית גם בין כותלי בית הספר.⁸³

83 זיכרמן וכהנר 2012, לעיל הערה 5; קציר ופרייחזן 2018, לעיל הערה 21; פרייחזן 2018, לעיל הערה 14.

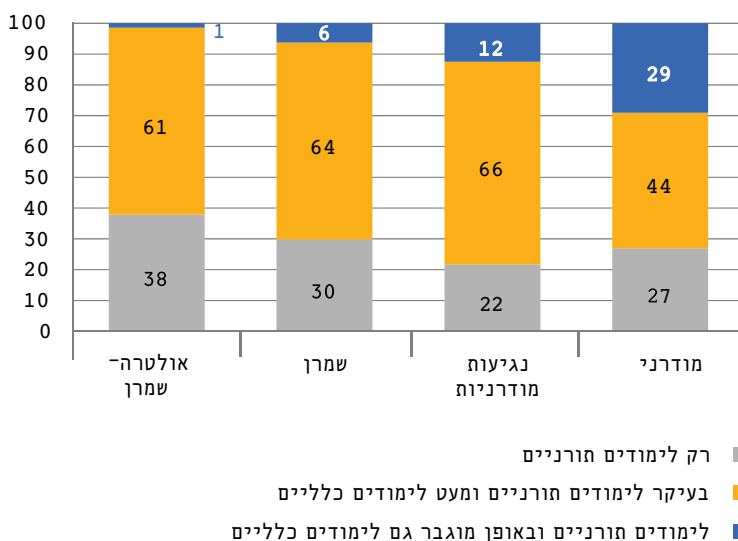
תרשים 3.7

היחס לשילוב לימודים כלליים במערכת החינוך החרדית לבנים, כלל המדגם (%)

תרשים 3.8

היחס לשילוב לימודים כלליים במערכת החינוך החרדית לבנים, בציר שמרנות-מודרניות (%)

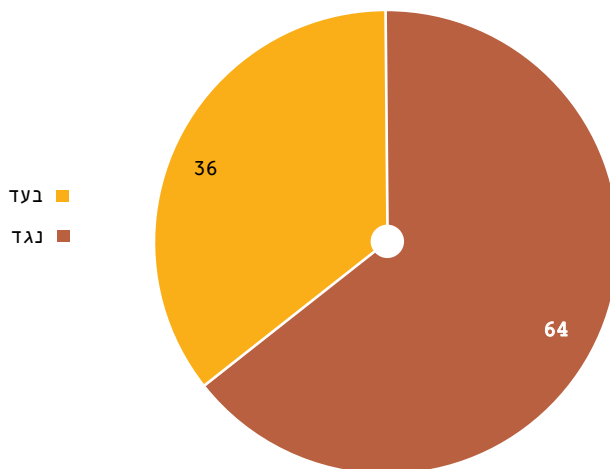

נתוני תרשים 3.7 מלמדים על כמעט קונסנזוס בהתנגדות ללימודים כלליים במערכת החינוך הפורמלית לבנים. קונסנזוס זה נסדק כאשר הצגנו לנשאלים את השאלות האלה: "האם תשקול לשלוח או כבר שלחת את ילדך ללימודי ליבה אחר הצוהריים, כמו חשבון, מדעים ואנגלית, במסגרת מחוץ לשעות הלימודים בבית הספר?"; "האם תעודד את ילדך ללמוד לימודים אקדמיים?" 36% מההורים בקבוצת המדגם היו שולחים את בניהם ללמוד לימודי ליבה מחוץ לשעות הלימודים בחוגים אחר הצוהריים, לעומת 9% שהסכימו לעשות כן בתוך מערכת החינוך החרדית הפורמלית (תרשים 3.9).

היחלשות הקונסנזוס בעניין ההתנגדות ללימודים כלליים במסגרת מערכת החינוך הבלתי פורמלי מזמינה ניתוח של התשובות גם לשאלה זו לפי קבוצות המשנה. התברר שההבחנות בין הקבוצות על פי הגדרה עצמית בציר שמרנות-מודרניות מנבאות היטב את התשובות בעניין הסכמת ההורים לחשיפת הילדים ללימודים כלליים בחוגים אחר הצוהריים (תרשים 3.10): כמחצית ממי שהגדירו את עצמם מודרנים (43%) או עם נגיעות מודרניות (53%) ישלחו את ילדיהם ללמוד לימודי חול בחוגים אחר הצוהריים; לעומת זאת בקבוצה השמרנית רק שלישי ישלחו את ילדיהם להשלמת לימודים כלליים אחר הצוהריים (37%), ואצל האולטרה-שמרנים ההכרעה ברורה – מרביתם נגד השלמת לימודי ליבה גם מחוץ למערכת החינוך הפורמלית ולשעות הלימודים.

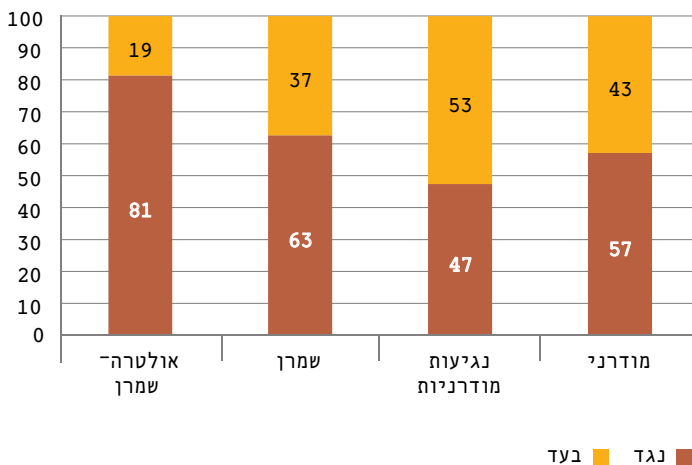
3.9 תרשים

תמיכה או התנגדות שהילד ילמד לימודי ליבה מחוץ לשעות הלימודים בבית הספר, כלל המדגם (%)

3.10 תרשים

תמיכה או התנגדות שהילד ילמד לימודי ליבה מחוץ לשעות הלימודים בבית הספר, בציר שמרנות-מודרניות (%)

השאלה האחרונה בסדרה זו היא בעניין עידוד הילדים ללמוד לימודים אקדמיים בעתיד. ההתפלגות מלמדת ש-40% מהחברה החרדית יעודדו את הילדים ללמוד לימודים אקדמיים (תרשים 3.11). בהשוואה בין הקבוצות על הציר שבין שמרנות למודרניות ניכרים הבדלים: 59% מהמודרנים ו-64% מקבוצת הנגיעות המודרניות הצהירו שהם יעודדו את ילדיהם ללמוד לימודים אקדמיים, לעומת 35% מהשמרנים ו-20% מהאולטרה-שמרנים (תרשים 3.12).⁸⁴

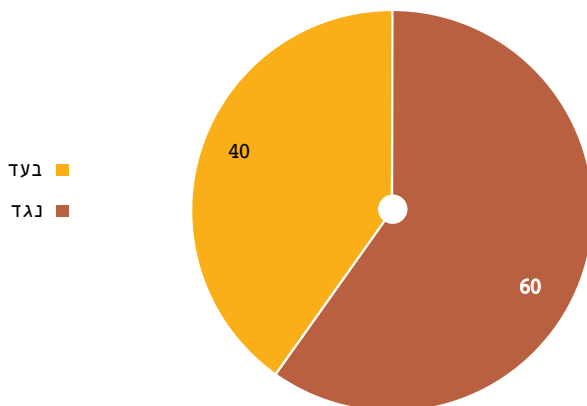
בחברה החרדית נקודת המבט על האקדמיה היא בעיקרה פרגמטית, וההשכלה הגבוהה נתפסת כקריש קפיצה לכניסה לשוק העבודה. לכן בעשור האחרון על אף ההתנגדות לאקדמיה והמאבק נגדה יש עלייה מתמדת במספרי הסטודנטים החרדים.⁸⁵ הקבוצות החרדיות המודרניות גדלות, וההורים החרדים מבינים שבלא השכלה גבוהה ילדיהם (בנים ובנות) לא יצליחו להשתלב היטב בשוק התעסוקה. לכן לאחר סיום הלימודים במערכת החינוך החרדית הפורמלית ולאחר שעוצבה זהותו החרדית של הנער או הנערה הם מתירים להם ללמוד באקדמיה, ואף תומכים בכך.

84 בהתאמה נמצא הבדל על ציר התעסוקה: 49% מהגברים העובדים יעודדו את ילדיהם ללכת ללמוד באקדמיה, לעומת 22% מקרב האברכים.

85 כהנר ומלאך, 2019, לעיל הערה 36.

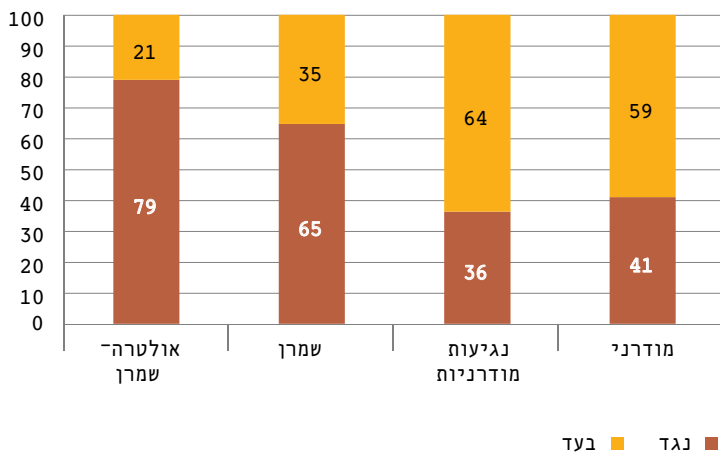
3.11 חרשים

עידוד הילדים ללמוד לימודים אקדמיים, כלל המדגם (%)

3.12 חרשים

עידוד הילדים ללמוד לימודים אקדמיים, בציר שמרנות-מודרניות (%)

אם כן, בשאלת ההעדפות של החברה החרדית בעניין הלימודים הכלליים, בסך הכול קיים קונסנזוס של התנגדות ללימודי חול במערכת החינוך החרדית הפורמלית לבנים. בד בבד, אפשר לזהות גישות שונות ביחס ללימודים כלליים בקבוצות שעל הציר שבין שמרנות למודרניות. הקבוצה המודרנית ביותר מכירה בהשכלה כאמצעי מסייע בכניסה לשוק העבודה, ואילו שאר הציבור החרדי מתנגד לכניסתם של לימודים כלליים למערכת החינוך הפורמלית ורואה במהלך כזה איום על הבניית הזהות החרדית. עם זאת, יצוין כי מבט על המגמות המאפיינות את מערכת החינוך החרדית מראה עלייה בביקוש ובמספרי התלמידים אשר לומדים במערכות חינוך ובמוסדות שנלמדים בהם לימודי ליבה ולימודים כלליים כחלק מתוכנית הלימודים.⁸⁶ מגמה זו הולכת ומתחזקת עם גידולן של קבוצות מעמד הביניים החרדי (קבוצות החרדים העובדים).

יצוין שוב שבניגוד לתפיסה השמרנית שדוגלת באידאל הלימודים התורניים במערכת החינוך הפורמלית, ברוב הקבוצות על הציר (למעט הקבוצה האולטרה-שמרנית) יש נטייה לתמוך בהשלמת הלימודים הכלליים בתוך מערכת החינוך הבלתי פורמלית (בחוגים אחר הצוהריים) ומאוחר יותר גם לעודד את ההשכלה הגבוהה. נטייה זו מלמדת על הזדהות עם ההצדקה הפרגמטית ללימודי חול והחשיבות שלהם להשתלבות במקצועות איכותיים בשוק העבודה.

נראה שמערכת החינוך משקפת היטב את הקבוצות על הציר הקהילתי-אתני בחברה החרדית בחלוקה לספרדים, ליטאים וחסידים, שכן בית הספר הוא שופר הזהות של הקהילה ובכוחו לחנך את הדור הבא על פי הזהות התת-קהילתית.

כאמור, ספר זה מציע להסתכל על ציר זהות אחר ומחדד את ההבדלים בין הקבוצות המודרניות לבין הקבוצות השמרנית והאולטרה-שמרנית בכל הנוגע לסוגיית החשיפה ללימודים כלליים במערכת החינוך הפורמלית והבלתי פורמלית. ככל שהשיוך העצמי הוא לקבוצה מודרנית יותר, כך ניכרת בחירה

3.2 סיכום

משמעותית יותר בלימודים כלליים, אם כי בעיקר במערכת החינוך הבלתי פורמלית ובאקדמיה, ובעדיפות לשלב שלאחר הנישואים. הגישה ללימודי חול היא פרגמטית, ועדיין יש נטייה להעדיף לימודים תורניים על לימודי חול ומקצוע גם בקבוצות המודרניות על הציר, לא כל שכן בקבוצות השמרניות, שמבקשות להימנע מלימודי חול במערכת החינוך הפורמלית.

בקבוצה המודרנית אפשר לזהות הסתייגות נמוכה יותר מלימודים כלליים במערכת החינוך הפורמלית – ייתכן שבשל החשיפה המבוקרת במסגרת בית הספר והחשיבות הפרגמטית של הלימודים הכלליים כחלק ממנגנוני הכניסה להשכלה הגבוהה, לשוק עבודה איכותי ולמעמד ביניים יצרני המחליף את הסטטוס הלימודי האליטיסטי בסטטוס תעסוקתי גבוה.

הדרך המועדפת של רבים מן הציבור החרדי (אם כי פחות בקבוצות השמרניות) להנגשת לימודים כלליים ולהשלמתם היא חוגים בחינוך הבלתי פורמלי. האפשרות לשמר את מערכת החינוך הפורמלית בלא לימודי ליבה ולהוסיף עליה מערכת חינוך בלתי פורמלית המנגישה לימודים כלליים, כמו אנגלית, מדעים, חשבון ושפה, מושכת גם את קבוצות הליבה השמרניות על הציר שבין שמרנות למודרניות.

ממחקרים קודמים עולה שמשפחות מעמד הביניים החרדי (העובדים והמודרנים) נדרשות לבחור בין בתי ספר חרדיים קלסיים (רק אם התקבלו למוסדות אלו), הדורשים מהתלמידים שינוי ניכר באורחות חייהם ויותר על הרמה של לימודי החול, ובין בתי ספר המסונפים לזרם הדתי-לאומי, המחנכים לאידאולוגיה ולערכים שאינם עולים בקנה אחד עם ערכי הבית החרדי המודרני.⁸⁷ במרבית המקרים המשפחות המודרניות, אם מלכתחילה ואם מחוסר ברירה, נאלצות לשלוח את הילדים למסגרות חינוך שאינן חרדיות או להתפשר על מסגרות חרדיות מתאימות פחות לרוח הבית. היעדרם של מוסדות חינוך המבטאים את הצרכים של כל הקבוצות המודרניות מונע יצירת מסגרת שתמשיך אצל הדור הצעיר את תפיסת העולם החרדית המודרנית.

פרק 4

השכלה גבוהה ותעסוקה

—

השנים 2005–2019 התאפיינו בחדירת ההתמקצעות והאקדמיזציה אל לב ליבה של האוכלוסייה החרדית.⁸⁸ פרק זה עוסק ברפואי ההשכלה האקדמית והתעסוקה ומבקש להבין דרך תשובות הנסקרים בעניין עמדות והתנהגויות בתחומים אלו

88 להרחבה ראו בצלאל כהן, מצוקה ותעסוקה בחברה החרדית: מבט מבפנים, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2005; דניאל גוטליב, העוני וההתנהגות בשוק העבודה בחברה החרדית, ירושלים: מכון ון ליר בירושלים, 2007; חגי לוי, "המגזר החרדי בישראל: העצמה תוך שילוב בתעסוקה", המועצה הלאומית לכלכלה במשרד ראש הממשלה, 2009; חגית סופר-פורמן, שילוב קבוצות מיעוט בשוק העבודה: המקרה של חרדים בישראל, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, 2012; איתן רגב, השכלה ותעסוקה במגזר החרדי, ירושלים: מכון טאוב, 2013; גלעד מלאך, דורון כהן וחיים זיכרמן, מכניסה לתעסוקה לתעסוקה מכניסה: תוכנית אב לתעסוקת חרדים, מחקר מדיניות 111, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2016; איתן רגב, דפוסי השתלבות החרדים בשוק העבודה: ניתוח פני-חרדי והשוואה רב-מגזרית, ירושלים: מכון טאוב, 2017.

את מקומם של דפוסים אלו בחברה החרדית וחשיבותם במערכת היחסים עם החברה הכללית.

התת-פרק הראשון עוסק בהשכלה ומציג את מאפייני ההשכלה והיחס ללימודים באקדמיה ולסוגיית ההפרדה המגדרית. התת-פרק השני עוסק בתעסוקה ומציג את מאפייניה, סוגי המקצועות, סביבת העבודה והיחס לסביבת עבודה מעורבת מגזרית ומגדרית.

4.1

השכלה אקדמית נמרכיב יוצר שינוי

4.1.1 התפתחות ההשכלה הגבוהה באוכלוסייה החרדית בעשור האחרון

שנים רבות היה מספר החרדים הלומדים לתארים אקדמיים נמוך ביותר. במרוצת השנים בעקבות השינויים בדרישות שוק העבודה והקמת מוסדות מותאמים לצורכי המגזר החרדי נרשמה עלייה במספר הסטודנטים החרדים במוסדות להשכלה גבוהה. בשנת הלימודים תשע"ח (2017/18) למדו במוסדות אקדמיים (כולל האוניברסיטה הפתוחה) 12,000 סטודנטים חרדים בקירוב, שהם 3.8% מכלל הסטודנטים בישראל. רוב הסטודנטים החרדים בשנה זו היו נשים.⁸⁹

על פי "שנתון החברה החרדית", בשנים תש"ע-תשע"ח (2009/10-2018/19) עלה קצב הגידול של הסטודנטים החרדים במוסדות להשכלה גבוהה ב-162%, בהשוואה לגידול של 10% במספר סך כל הסטודנטים. שיעור הסטודנטים החרדים מכלל הסטודנטים היה בשנת הלימודים תש"ע (2009/10) 2%, והגיע בשנת הלימודים תשע"ח (2017/18) 3.8%.⁹⁰ בחישוב הממוצע השנתי, באותן שנים גדל מספר הסטודנטים החרדים ב-12.5% בכל שנה, אם כי בשנים תשע"ו-תשע"ט ירד

89 כהנר ומלאך 2019, לעיל הערה 36.

קצב הגידול לכ-5%. ייתכן שזוהי האטה מתבקשת לאחר הצמיחה המהירה של העשור הקודם, שקרתה בעקבות פתיחה מסיבית של תוכניות ייעודיות חדשות. הדריכה במקום עשויה להיות קשורה להפחתת התמיכה של המועצה להשכלה גבוהה במלגות לסטודנטים חרדים למשפטים ולמינהל עסקים, שבעקבותיה פחות חרדים פונים לתחומים אלו שבמשך שנים היו פופולריים מאוד בקרבם.⁹¹

לוח 4.1

החרדים הלומדים לתואר אקדמי בשנים 2003, 2010, 2018⁹²

שנים	2003	2010	2018
מספר הסטודנטים החרדים	1,150	6,000	12,000

כ-1,700 סטודנטים חרדים למדו בשנת הלימודים תשע"ו (2015/16) לתארים מתקדמים, רובם המכריע לתואר שני. שיעור הלומדים לתארים שני ושלישי מכלל הסטודנטים החרדים הוא 18%, שיעור נמוך בהרבה מזה של עמיתיהם באוכלוסייה הכללית (27%). הסטודנטים החרדים לתואר שני לומדים ברובם במוסדות האקדמיים הכלליים, שלא כמו חבריהם הסטודנטים החרדים לתואר ראשון, הלומדים ברובם בקמפוסים נפרדים למגזר החרדי.⁹³

התפלגות תחומי הלימוד לתואר ראשון של הסטודנטים החרדים שונה במידה רבה מהתפלגות בכלל אוכלוסיית הסטודנטים. בשנת הלימודים תשע"ט (2018/19) למדו סטודנטים חרדים בשיעורים גבוהים את מקצועות החינוך וההוראה (35%, לעומת 18% בקרב כלל הסטודנטים), מינהל עסקים (12%), לעומת (10%), משפטים (8%, לעומת 7%) ומקצועות עזר רפואיים (12%, לעומת 6%). לעומת זאת ניכרת נוכחות דלה יחסית של סטודנטים חרדים במדעי החברה

91 ש.ש.

92 ש.ש.

93 ש.ש.

(10%, לעומת 17%), בלימודי הנדסה (9%, לעומת 19%) ובמדעי הרוח (3%, לעומת 9%). שיעור החרדים הלומדים מדעי הטבע גבוה יחסית (11%) ורומה לשיעור בכלל האוכלוסייה (12%).⁹⁴

בחירה של מסלול הלימודים אצל החרדים מתבססת על שלושה שיקולים עיקריים: (1) יכולת ההכנסה מהמקצוע – בדרך כלל החרדים המשתלבים באקדמיה אינם מחפשים השכלה כללית אלא פרנסה, ובשל כך מרביתם יעדיפו ללמוד מקצועות המבוקשים בשוק (מינהל עסקים), לעומת מסלולים הנחשבים לא מכניסים, בעיקר מתחום מדעי הרוח; (2) אפשרויות עבודה בתוך הקהילה – סטודנטים חרדים מעדיפים ללמוד מקצועות פרקטיים ומקצועות שמאפשרים עבודה בתוך הקהילה החרדית (חינוך והוראה, מקצועות עזר רפואיים); (3) מסגרת הלימודים – מרבית הסטודנטים יעדיפו מסגרת חרדית המפרידה בין גברים לנשים, ולפיכך רבים יבחרו במסלול לימודים שמאפשר לימודים בנפרד.⁹⁵

בעשורים האחרונים התפתחו ערוצי הכניסה להשכלה הגבוהה לאוכלוסייה החרדית. המוסדות הראשונים שנכנסו אליהם חרדים היו המכללה החרדית, מכללת בני ברק החרדית (מבח"ר) והקמפוס החרדי בקריה האקדמית אונו. בדרך כלל הלימודים במוסדות אלו נלמדים במסלולים ייעודיים לחברה החרדית ובהפרדה מגזרית ומגדרית. אחדים מהם משויכים באופן ישיר למוסד האקדמי, כמו הקמפוס החרדי בקריית אונו או תוכניות הקשורות בקריה האקדמית לב. על פי תוכנית החומש של המל"ג (2012–2015), ועם פתיחת תוכנית המסגרות החרדיות צמודות הקמפוס (המח"רים) בשנת 2014, נוספו מוסדות רבים למסלול המשותף באופן ישיר למוסד האקדמי.⁹⁶ במקרים אחרים המוסד החרדי היה פלטפורמה מארחת למוסדות אקדמיים המלמדים בו כמו במבח"ר וכמו שהיה במכללה החרדית, או בלימוד מרחוק כמו באוניברסיטה הפתוחה. רק מיעוט מהחרדים פונים ללימודים באוניברסיטה רגילה שאין בה תוכניות ייעודיות לאוכלוסייה

94 ש.ש.

95 מלאך וכהנר 2017, לעיל הערה 17.

96 בשנת 2011 החלה הווח"ח בתוכנית חומש שמטרתה הנגשת ההשכלה הגבוהה לאוכלוסייה החרדית על ידי הקמת מוסדות חרדיים ליד המוסדות האקדמיים להשכלה גבוהה.

החרדית, והם עושים זאת בשל הרצון ללמוד במוסד יוקרתי יותר או בשל היעדר תוכנית מותאמת לאוכלוסייה החרדית בתחום הלימודים הרצוי להם.⁹⁷

תוכנית החומש הקודמת של המועצה להשכלה גבוהה (המל"ג) (2012-2015) לחרדים כללה רפורמה מבנית על ידי הקמת המח"רים, הידוק ההגדרה מיהו חרדי וגיבוש תוכנית מלגות לסטודנטים חרדים.⁹⁸ תוכנית החומש הנוכחית (2016-2020) ביקשה בתחילת הדרך להתאים את עצמה לתמורות בחברה החרדית ויצרה שני מודלים מובחנים זה מזה: מודל שמרני, שבו ילמדו הסטודנטים במסגרת חרדית נפרדת מחוץ לקמפוס האם; ומודל משתלב, שבו ילמדו הסטודנטים בקמפוס האם כייחידים או בכיתה ייעודית. חשיבותו של המודל המשתלב היא בין השאר בהכרה בהתגוננותה של החברה החרדית ובהבנה שאנשיה מוכנים לחשיפה רחבה יותר לתרבות המערבית, להשכלה ולרשות הרבים הישראלית.⁹⁹ כניסתה של האוכלוסייה החרדית למוסדות להשכלה הגבוהה כרוכה במאבק מתמיד הן מצד האוכלוסייה החרדית ושומרי השער שלה, המבקשים לשלוט בתכנים הנלמדים ובמרחב הלימודים, והן מצד אנשי האקדמיה, שמבקשים לוודא שהמרחב הציבורי

97 להרחבה ראו יעקב לופו, מפנה בחברה החרדית: הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2003; יוחאי חקק, בין קודש לתכלית: גברים חרדים לומדים מקצוע, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2004; אסף מלחי, בצלאל כהן ודן קאופמן, חרדים לעתידם: עמדות וחסימים ביחס ללימודים גבוהים במגזר החרדי, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2008; תהילה קלעג'י, בין הפאה לרעלה: מבט השוואתי על תהליכי אקדמיזציה בקרב נשים בחברות שמרניות - החברה החרדית והחברה הבדווית בישראל, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, 2010; אסף מלחי ומיכל בראל, "יגעת ומצאת תאמין: מאפייניהם של תלמידים חרדים הנתמכים על ידי קרן קמ"ח במסלולים אקדמיים ומקצועיים", מינהל מחקר וכלכלה במשרד התמ"ת, 2012; רגב 2013, לעיל הערה 88; גלעד מלאך, על טהרת התואר: לימודים אקדמיים במגזר החרדי, ירושלים: מכון פלורסהיימר, 2014.

98 מלאך, כהנר ורגב 2016, לעיל הערה 20; רגב 2017, לעיל הערה 88; גלעד מלאך, "יישום תוכנית החומש של מל"ג-ות"ת: תמונת מצב והמלצות מדיניות", התאחדות הסטודנטים הארצית, 2019; חגית סופר פורמן וניצה קסיר (קלינר), "עמדות האוכלוסייה החרדית בנוגע להפרדה מגזרית ומגדרית בהכשרות ובלמודים אקדמיים", משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים, 2020.

99 מלאך, כהנר ורגב 2016, לעיל הערה 20.

והערכי באקדמיה יישאר שוויוני, אוניברסלי ופלורליסטי ומתנגדים נחרצות ללימודים בהפרדה מגדרית ומגזרית.¹⁰⁰

השפעתה של האקדמיה על החרדיות היא רבה, והיא עשויה לשנות את פני הציבור החרדי. העלייה במספר החרדים הפונים ללימודים אקדמיים מאפשרת כניסה לשוק עבודה איכותי ותוכל לעבות את הקבוצות בחברה החרדית שזהותן מודרנית ופתוחה יותר ולחזק את מעמד הביניים החרדי ואת הקבוצות העובדות בתוכו.

4.1.2 השכלה תת־פרק זה מציג את שיעורי הלומדים בהשכלה הגבוהה בחלוקה מגדרית ותת־קהילתית על הציר שמרנות-מודרניות. הממצאים עוסקים בסוג ההשכלה שנרכשה, תפיסות לגבי חשיבותה של ההשכלה הגבוהה והיחס לסכיבת לימודים בהפרדה מגדרית.

בקרב הגברים משתנה ההשכלה חולק לארבע קטגוריות: בלא תעודת השכלה שאיננה השכלה תורנית; תעודת בגרות מלאה או חלקית; הסמכה ממוסד להכשרה מקצועית; תואר אקדמי (תואר ראשון ומעלה). התפלגות התשובות לשאלה "מהי תעודת ההשכלה הגבוהה ביותר שקיבלת שאיננה השכלה תורנית?" מלמדת כי בכלל קבוצת המדגם ל-73% מהגברים הנסקרים אין שום תעודת השכלה שאיננה תורנית, 12% בעלי תעודת הכשרה מקצועית, 5% בעלי תעודת בגרות מלאה או חלקית, ורק ל-10% מהגברים יש תואר אקדמי (תרשים 4.1). ממצאי הסקר דומים לנתוני הלמ"ס. שם נמצא כי 12% מהגברים החרדים הם בעלי השכלה אקדמית.

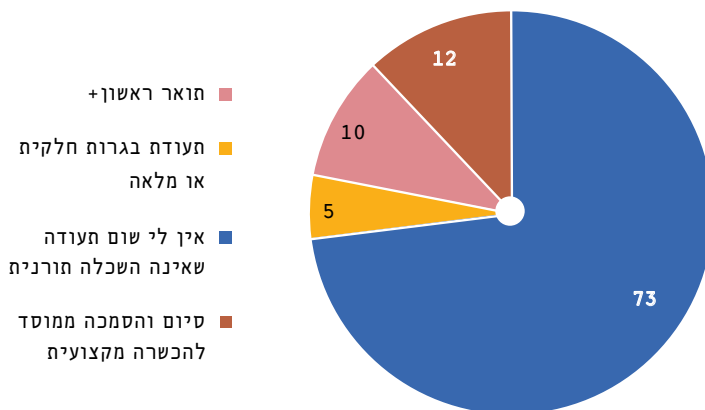
בתחום ההשכלה נמצא ריבוד ברור בין הקבוצות על הציר שמרנות-מודרניות: הגברים בקבוצה המודרנית נמצאו כבעלי השכלה הכללית הרחבה ביותר (27% בעלי תואר אקדמי) בהשוואה לשלוש הקבוצות האחרות (נגיעות מודרניות 10%, שמרנית 9%, אולטרה-שמרנית 4%) (תרשים 4.2).

100 גלעד מלאך ולי כהנר, "הפרדה מגדרית ומגזרית בלימודים אקדמיים לאוכלוסייה החרדית: חוות דעת", המועצה להשכלה גבוהה, 2017; נויה רימלט, "תוכניות אקדמיות נפרדות לחרדים: בין הנגשה ושילוב למדיניות מעודדת הפרדה", משפט וחברה א (2018), עמ' 363-412; מלאך 2019, לעיל הערה 98.

הממצאים מעידים על שיעור נמוך יחסית של לומדים במסגרות אקדמיות בכל הקבוצות על הציר שמרנות-מודרניות. מכאן אפשר להסיק כי האתוס החרדי המחשיב מאוד את לימוד התורה ורואה בו את הערך העליון והבלעדי עדיין רווח. עם זאת, כאמור, נמצאו הבדלים בין הקבוצות. בהסתכלות על נתוני הלמ"ס שהוצגו לעיל אפשר לראות לגיטימציה מתרחבת להגשמה ולהצטיינות במסלולים חלופיים של קריירה מקצועית והשכלה גבוהה. תהליכים אלו איטיים יותר בקרב הגברים החרדים בהשוואה לנשים החרדיות. ההחלפה של אתוס חברת הלומדים באתוס אקדמי ומקצועי חודרת אט-אט לתוך עולם המעשה החרדי, על מבנה זהויותיו המשתנה.

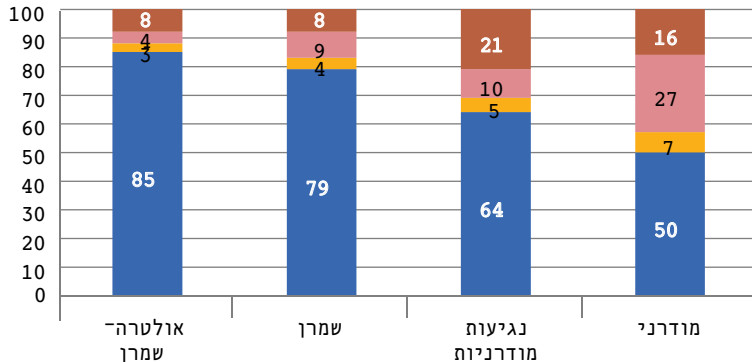
תרשים 4.1

השכלה כללית בקרב גברים, כלל המדגם (%)

4.2 תרשים

השכלה כללית בקרב גברים, בציר שמרנות-מודרניות (%)

■ אין לי שום תעודה שאינה השכלה תורנית
 ■ תעודת בגרות חלקית או מלאה
 ■ תואר ראשון+
 ■ סיום והסמכה ממוסד להכשרה מקצועית

גם בקרב הנשים חילקנו את בעלות ההשכלה הכללית לארבע קטגוריות: בלא תעודת השכלה; תעודת בגרות מלאה או חלקית; תעודת הסמכה מהסמינר ומבחני סאלד; תואר אקדמי (תואר ראשון ומעלה). בכלל קבוצת המדגם 54% מהנשים הנסקרות הן בעלות תעודת סיום סמינר או סיום מבחני סאלד; 22% בעלות תואר אקדמי; מיעוט, 12%, בלא תעודת השכלה בכלל (תרשים 4.3). למעשה מבחני סאלד מוכרים כשווי ערך למבחני הבגרות, ולכן השיעור של בעלות תעודת הבגרות גבוה ממה שניתן לראות בנתונים. השוואה של תוצאות הסקר עם נתוני הלמ"ס מראה כי נתונים אלו כמעט זהים – לפי הלמ"ס 23% מהנשים החרדיות הן בעלות השכלה אקדמית. יצוין ש-69% מהסטודנטים החרדים בהשכלה הגבוהה הם נשים.

לעומת הגברים, שם נמצאו הבדלים גדולים בין הקבוצה המודרנית לקבוצות השמרניות יותר, בקרב הנשים נמצאו פחות הבדלים בין הקבוצות בהשכלה האקדמית: קצת פחות מרבע מהנשים החרדיות בכל אחת מהקבוצות על הציר שמרנות-מודרניות הן בעלות תואר אקדמי, ולמעלה ממחצית הן בעלות תעודת סיום מהסמינר (תרשים 4.4).

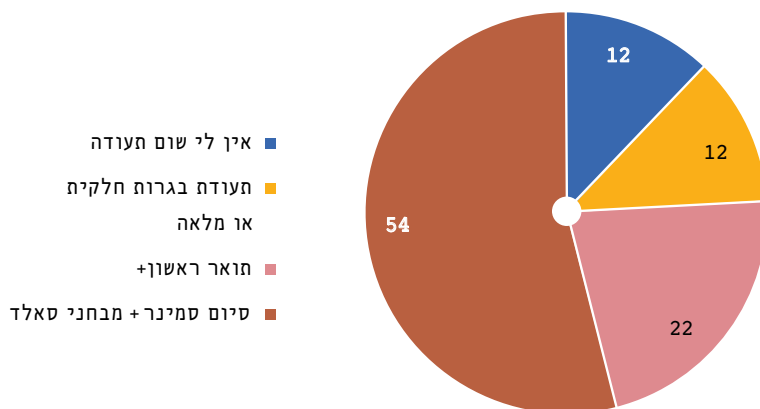

על אף העלייה בשיעורי הסטודנטיות החרדיות בשנים 2003–2019, ועל אף היותן רוב בקרב הסטודנטים החרדים במערכת ההשכלה הגבוהה, הממצאים מעידים כי בכל הקבוצות שעל הציר שבין שמרנות למודרניות רק מיעוט מקרב הנשים החרדיות ממשיכות ללמוד במסגרות אקדמיות לאחר סיום הסמינר.

האתוס החרדי המועיד לאישה את תפקיד המפרנסת העיקרית במשק הבית החרדי, במטרה לאפשר לבעל ללמוד תורה, מעניק לגיטימציה רחבה (גם אם לא במכוון) להגשמה ולהצטיינות בקידום הקריירה המקצועית. ואולם בה בעת מתקיים שיח שמרני המנסה להצר את צעדי הנשים ולהגביל את יכולתן ללמוד לתואר אקדמי. הדיסוננס המובנה בין הדרישה מהאישה החרדית להיות מרכז הבית, לגדל משפחה גדולה ולשמור על צניעותה בד' אמות הקהילה לבין הדרישה לפרנס את כל המשפחה משתקף בנתונים הנמוכים של בעלות ההשכלה הגבוהה בחברה החרדית. יצוין שוב שלאורך השנים ניכרת עלייה במספר הסטודנטיות החרדיות, ולאור הדרישות המקצועיות והחשיפה המתמשכת לרשות הרבים הישראלית סביר להניח שהעלייה תימשך. יהיה גם מעניין לכדוק כיצד העלייה במספר הגברים שפונים להשכלה אקדמית ולתעסוקה איכותית תשפיע על מקומן של הנשים בתא המשפחתי החרדי.

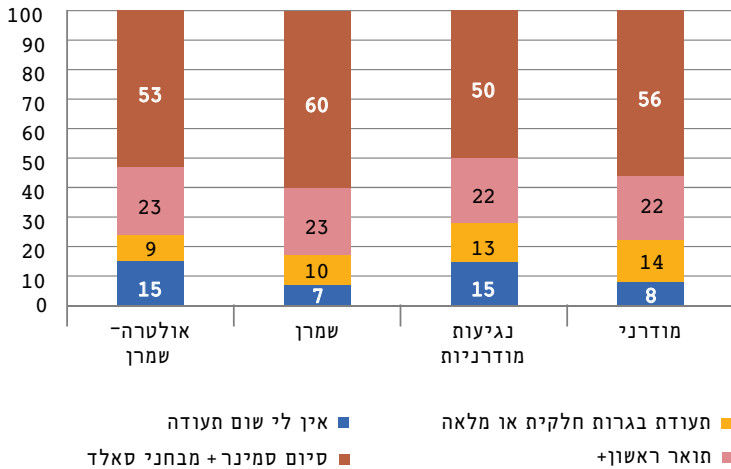
תרשים 4.3

השכלה כללית בקרב נשים, כלל המדגם (%)

4.4 תרשים

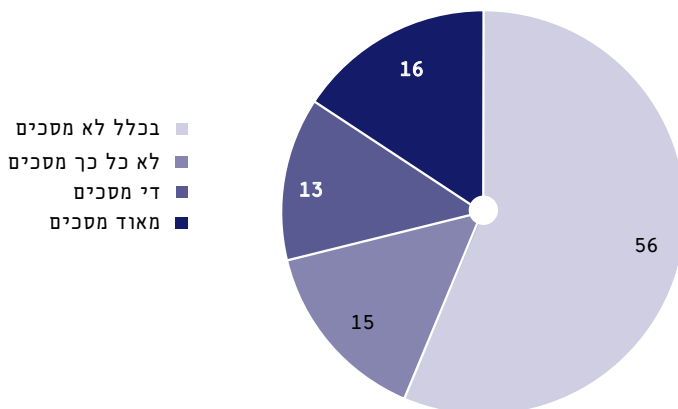
השכלה כללית בקרב נשים, בציר שמרנות-מודרניות (%)

4.1.3 היחס ללימודים באקדמיה
הנסקרים התבקשו לענות על שלוש שאלות בעניין השכלה גבוהה: "האם את/ה מסכים/ה כי טוב שחרדים ילמדו במוסדות השכלה גבוהה?"; "האם כוונתך לפנות ללימודים אקדמיים בעתיד?"; "האם את/ה מוכן/ה ללמוד במקום שאין בו הפרדה מגדרית?" באשר לתפיסת הלימודים במוסדות להשכלה גבוהה עלה כי 29% מקבוצת המדגם מסכימים שטוב שחרדים ילמדו באקדמיה (תרשים 4.5); אך כאשר בוחנים את הרפוסים הפנימיים של הקבוצות בציר שבין שמרנות למודרניות ניכרים הבדלים בין הקבוצות: 60% בקבוצה המודרנית ו-38% בקבוצת הנגיעות המודרניות הסכימו שטוב שחרדים ילמדו במוסדות להשכלה גבוהה, לעומת 24% בקבוצה השמרנית, ורק 11% בקבוצה האולטרה-שמרנית (תרשים 4.6).

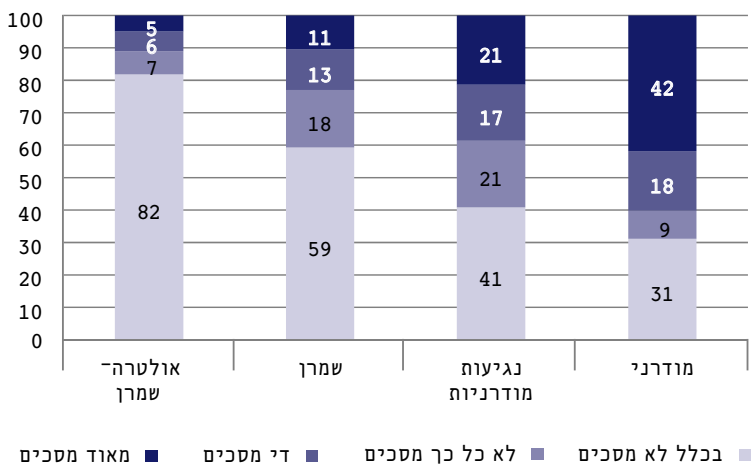
4.5 תרשים

שיעור המסכימים שטוב שחרדים ילמדו במוסדות להשכלה גבוהה, כלל המדגם (%)

4.6 תרשים

שיעור המסכימים שטוב שחרדים ילמדו במוסדות להשכלה גבוהה, בציר שמרנות-מודרניות (%)

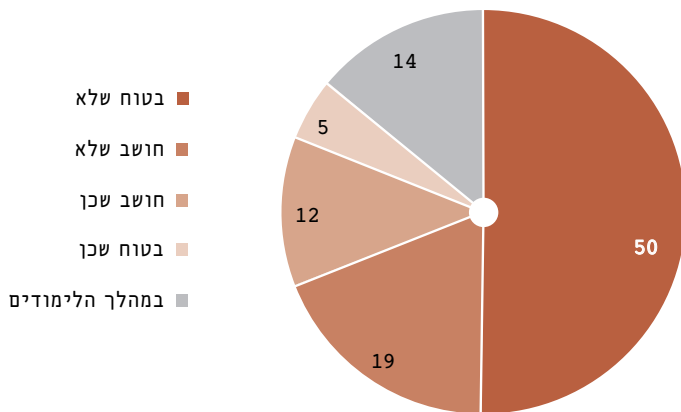
מהתשובות על כוונת הנסקרים לפנות בעתיד ללימודים אקדמיים עולה כי 69% מקרב הגברים בקבוצת המדגם חושבים שלא ילמדו בעתיד באקדמיה. בקרב הנשים בכלל המדגם הנתון דומה, אם כי נמוך יותר (59%) (תרשימים 4.7, 4.8). בחלוקה של תשובות הגברים לשאלה זו לקבוצות על הציר שבין שמרנות למודרניות נמצאו הבדלים גדולים: 54% בקבוצה המודרנית, 42% בקבוצת הנגיעות המודרניות ו-30% בקבוצה השמרנית חושבים שיפנו בעתיד ללימודים אקדמיים או כבר לומדים בפועל; לעומתם, 17% בלבד מהאולטרה-שמרנים הצהירו שבכוונתם ללמוד לימודים אקדמיים (תרשים 4.9).¹⁰¹ בקרב הנשים: 59% בקבוצה המודרנית ו-54% בקבוצת הנגיעות המודרניות חושבות שיפנו בעתיד ללימודים אקדמיים או שכבר לומדות בפועל; נתון גבוה יחסית התקבל גם בקרב הנשים מהקבוצה השמרנית – 42%; בקבוצה האולטרה-שמרנית 31% מהנשים הצהירו שהן מתכננות ללמוד לימודים אקדמיים בעתיד (תרשים 4.10). ממצא זה עולה בקנה אחד עם ממצאי מחקרים על כניסה להשכלה גבוהה של נשים חרדיות גם מהקבוצות השמרניות כמקפצה לשוק העבודה.¹⁰²

101 ממצאי הסקר מלמדים על הבדלים בין הקבוצות בכוונה לפנות ללימודים אקדמיים: מקרב הגברים העובדים כמחצית הצהירו שיפנו ללימודים אקדמיים או שהם כבר לומדים (54%) לעומת 12% מהאברכים.

102 ליוש 2014, לעיל הערה 13; נריה בן-שחר 2015, לעיל הערה 13; קלעגי ובראון-לבינסון, 2017, לעיל הערה 14; יהודית מילצקי, מפרנסות על החומה: נשים חרדיות בסביבת עבודה הטרוגנית, ירושלים: המכון החרדי, 2017.

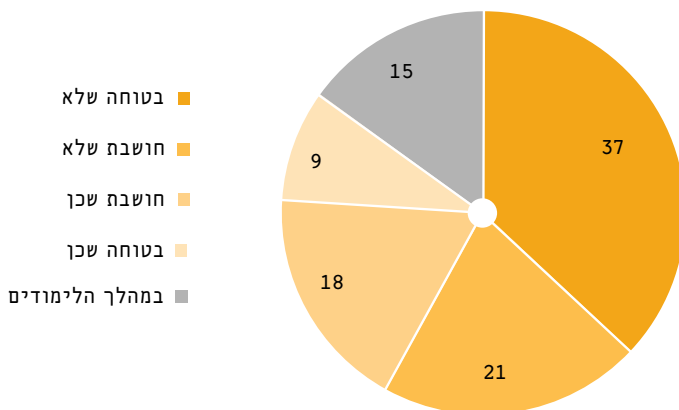
תרשים 4.7

כוונה לפנות בעתיד ללימודים אקדמיים, גברים, כלל המדגם (%)

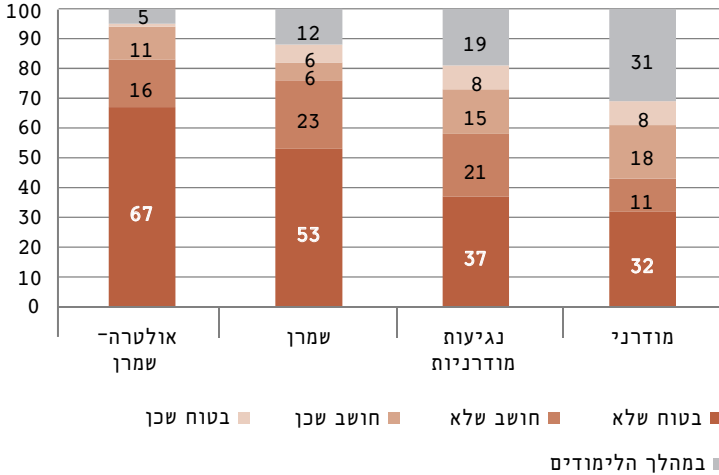
תרשים מס 4.8

כוונה לפנות בעתיד ללימודים אקדמיים, נשים, כלל המדגם (%)

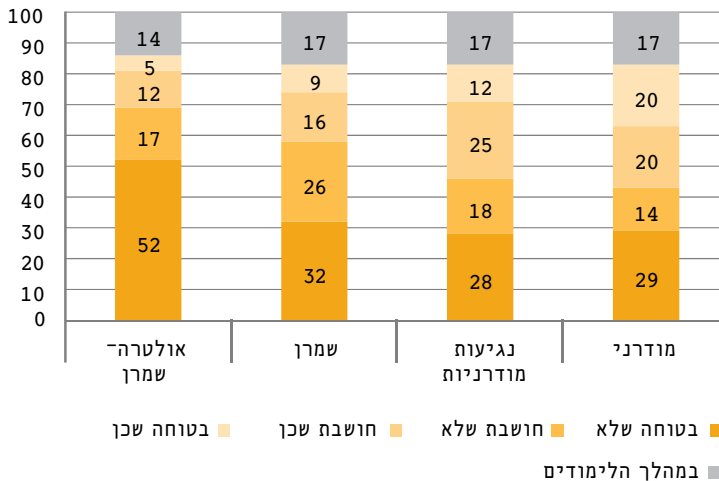
4.9 חרשים

כוונה לפנות בעתיד ללימודים אקדמיים, גברים,
בציר שמרנות-מודרניות (%)

4.10 חרשים

כוונה לפנות בעתיד ללימודים אקדמיים, נשים,
בציר שמרנות-מודרניות (%)

4.1.4 היחס ללימודים בהפרדה מגדרית

השאלה השלישית עוסקת באחת הסוגיות הבווערות היום בקידום השכלה גבוהה לציבור החרדי – ההפרדה המגדרית בלימודים. גם בתחום זה התגלה ריבוד בין הקבוצות על הציר שמרנות-מורדניות. בהמשך לשאלה שעסקה במאפייני ההשכלה בפועל ובנכונות ללמוד לימודים אקדמיים, ביקשנו לבדוק את היחס ללימודים במרחב מעורב בלא הפרדה מגדרית בין גברים לנשים. התפלגות התשובות נבחנה בכלל קבוצת המדגם בחלוקה לגברים ונשים: בקרב הגברים 81% בטוחים וחושבים שלא ירצו ללמוד במקום שאין בו הפרדה מגדרית (תרשים 4.11), לעומת 19% בלבד שחושבים או בטוחים שהיו לומדים במקום עבודה בלא הפרדה מגדרית. בקרב הנשים הנתון בכלל המדגם דומה (ראו תרשים 4.12).

בחינת התשובות על שאלה זו מחדדת את ההבדלים בין הקבוצות על הציר שמרנות-מורדניות. בקרב הנשים 30% מהמורדניות ו-23% מקבוצת הנגיעות המורדניות מוכנות ללמוד במוסד בלא הפרדה מגדרית, לעומת 7% בלבד בקבוצה השמרנית ו-3% בקבוצה האולטרה-שמרנית (תרשים 4.14).

בעניין זה ההבדלים בין הקבוצות גדולים אף יותר בקרב הגברים: 45% מהגברים מהקבוצה המורדנית היו מוכנים ללמוד בלא הפרדה מגדרית, 24% מקבוצת הנגיעות המורדניות, 14% מהקבוצה השמרנית, ורק 8% מהקבוצה האולטרה-שמרנית הצהירו שיהיו מוכנים ללמוד במרחב בלא הפרדה מגדרית בין גברים לנשים (תרשים 4.13).

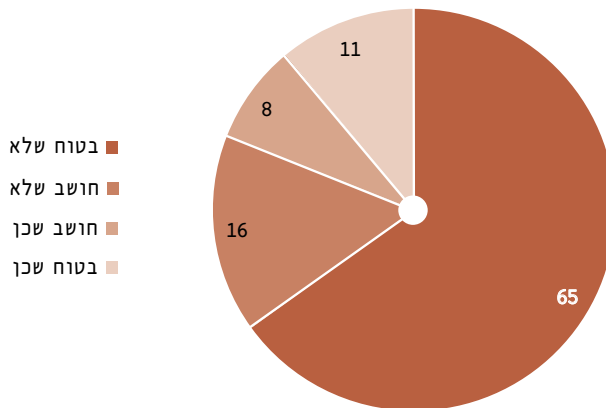
סוגיית ההפרדה המגדרית בהשכלה הגבוהה היא אחד המאבקים הקשים בקשר שבין החרדים לציבור החילוני במדינת ישראל. התמונה הכללית מראה שמרבית החרדים אינם רוצים ללמוד ללא הפרדה מגדרית, אך בבחינת הקבוצות בציר שמרנות-מורדניות מתגלה שהן בקרב גברים והן בקרב נשים יותר משליש בקבוצות המורדניות מוכנים ללמוד בלא הפרדה מגדרית.¹⁰³ לנתון זה יש חשיבות להמשך היצירה של תוכניות השכלה איכותיות לאוכלוסייה החרדית המשולבות

103 מעניין בהקשר זה הוא מחקרה של נטע ברק קורן הקורא להבין את המגוון הקהילתי
ואת סוגי ההפרדות הנדרשים באקדמיה. ראו Barak-Corren 2017, לעיל הערה 80.

באקדמיה הישראלית. תוכניות אלו מייצרות תנאי כניסה שוויוניים יותר לשוק העבודה הישראלי וטומנות בחובן שוויון הזדמנויות בתעסוקה, המעצים בפועל את מעמד הביניים החרדי ומגדיל אותו. מנגד יודגש שוב שיותר משני שלישים מהציבור החרדי רוצים ללמוד בהפרדה מגדרית, ובהיעדר מסגרת ללימודים אקדמיים בהפרדה מגדרית רבים נמנעים מלרכוש השכלה גבוהה, ובעקבות כך ייעצר תהליך הכניסה לשוק תעסוקה איכותי.

4.11 חרשים

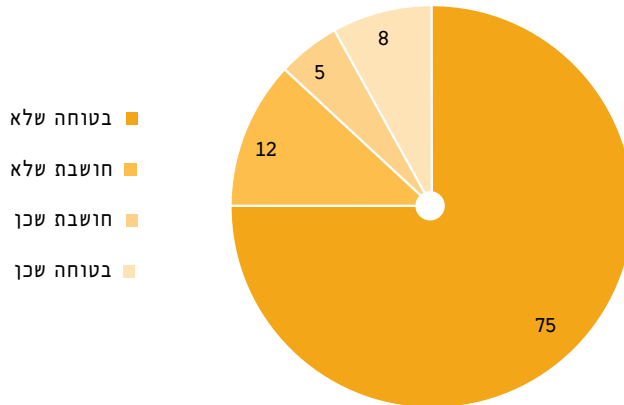
האם היית מוכן ללמוד במקום שאין בו הפרדה בין גברים לנשים?
גברים, כלל המדגם (%)

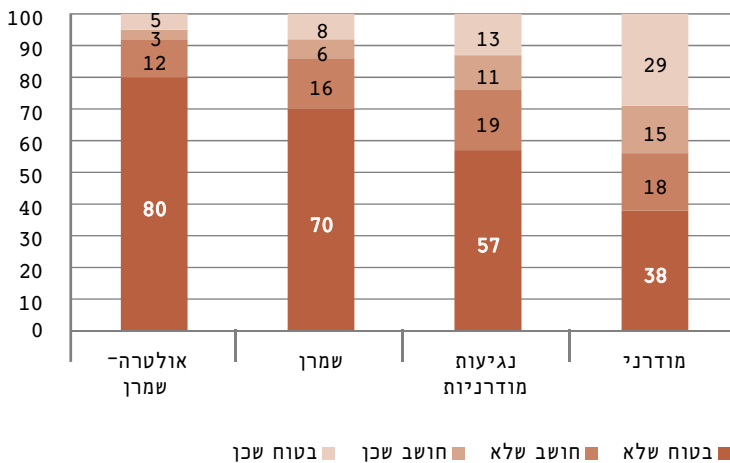
4.12 חרשים

האם היית מוכנה ללמוד במקום שאין בו הפרדה בין גברים לנשים?
נשים, כלל המדגם (%)

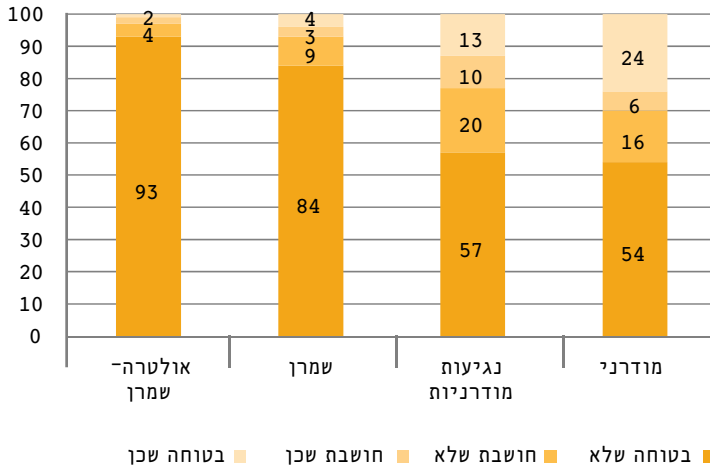
4.13 חרשים

האם היית מוכן ללמוד במקום שאין בו הפרדה בין גברים לנשים?
גברים, בציר שמרנות-מודרניות (%)

4.14 חרשים

האם היית מוכנה ללמוד במקום שאין בו הפרדה בין גברים לנשים?
נשים, בציר שמרנות-מודרניות (%)

כניסת האוכלוסייה החרדית למערכת ההשכלה הגבוהה מלווה במאבק ערכי לשימור אופייה של האקדמיה והמרחב הציבורי המאפיין אותה – המבוסס על ערכי שוויון אוניברסליים, פלורליזם וחופש תנועה. ואילו הציבור החרדי חושש להיכנס אל בין כותלי האקדמיה בשל החשיפה לערכים, לנורמות, לידע ולשוק של דעות המאיימים לשנות את הזהות החרדית. בתוך מתח זה הלך ועלה בשנים 2003-2019 מספר הסטודנטים החרדים בהשכלה הגבוהה. כניסה מסיבית של סטודנטים חרדים להשכלה הגבוהה מכרעת בקידום החברה החרדית לעבר תעסוקה איכותית וביצירת מעמד ביניים חרדי לא רק במהותו הכלכלית אלא גם במהותו החברתית-תרבותית הערכית.

4.2 תעסוקה

4.2.1 מאפייני תעסוקה

מאז קום המדינה ועד ימינו, חרדים מזרמים שונים היו שותפים לפיתוח הכלכלה והמשק הישראלי.¹⁰⁴ אומנם עם היווצרות חברת הלומדים שיעור המועסקים הגברים מתוך כלל האוכלוסייה החרדית הלך ופחת – שיעור המועסקים הנמוך ביותר בקרב חרדים נרשם ב־2002: 42% בסך הכול, 35% אצל הגברים ו־50% אצל הנשים – אך משנת 2003 יותר ויותר חרדים, ובעיקר נשים, השתלבו במגוון תחומים בשוק התעסוקה הישראלי.¹⁰⁵

בשלהי שנות ה־90, בעקבות הגידול המהיר בחברה החרדית והקושי לפרנס תא משפחתי מורחב בעידן המודרני מכספי תרומות ותמיכות, החלו חרדים, בעיקר נשים, לרכוש השכלה ומקצוע ולצאת אל שוק העבודה. תהליך זה התחזק עם העלייה ברמת החיים בישראל באותן שנים ולנוכח הביקורת הציבורית הנוקבת על תלותם של החרדים בקופת המדינה. בשני העשורים האחרונים החלו ממשלות ישראל ליצור מגוון מסלולים ייעודיים עבור החברה החרדית בתחומי התעסוקה. בשנים אלו הוקמו עשרות מסגרות, חרדיות ולא־חרדיות, להכשרה מקצועית וללימודים אקדמיים שבהן למרו חרדים, ורבים מבוגריהן השתלבו בשוק העבודה הכללי.¹⁰⁶

כאמור, משנת 2003 נצפית עלייה רצופה בשיעורי התעסוקה באוכלוסייה החרדית. שנת 2015 התייחדה בכך שבפעם הראשונה מאז 1995 היה שיעור הגברים החרדים העובדים לפרנסתם מעל 50%. ואולם לאחר עלייה מרשימה במשך כעשור, בשנים האחרונות, 2015–2018, יש ירידה קלה בשיעורי התעסוקה

104 על המעבר של החברה החרדית מחברת עובדים לחברת לומדים ראו פרידמן 1991, לעיל הערה 2; בראון 2017, לעיל הערה 3.

105 כהנר ומלאך 2019, לעיל הערה 36.

106 גלעד מלאך ובצלאל כהן, "חרדים לאקדמיה", התאחדות הסטודנטים בישראל, 2011; מלאך 2014, לעיל הערה 97.

של גברים חרדים. אפשר להסביר תופעה זו ביישום ההסכמים הקואליציוניים של הממשלה ה-34, שבה המפלגות החרדיות שבו להיות חלק מהקואליציה. על פי הסכמים אלו, הופחתו התמריצים לכניסה לעבודה וגדלה התמיכה בבחורי ישיבות ובאברכים.¹⁰⁷ בשנת 2018 שיעור המועסקים בחברה החרדית בקרב הגברים היה 51% ובקרב הנשים 76%.¹⁰⁸

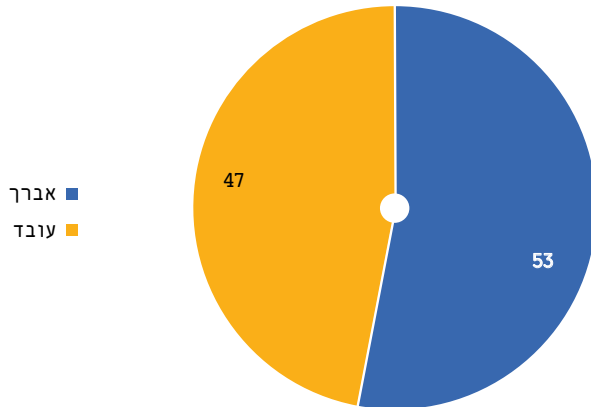
אחת השאלות החשובות ביותר במחקר זה עסקה בהבחנה בין אברכים לעובדים. התפלגות התשובות על שאלה זו בכלל קבוצת המדגם היא: 53% מהנסקרים ענו שהם אברכים, 47% ענו שהם עובדים (תרשים 4.15).

כאשר בוחנים את הדפוסים הפנימיים של הקבוצות בתוך החברה החרדית כחלוקה על הציר שבין שמרנות למודרניות, ניכרים הבדלים בין הקבוצות. בקבוצה האולטרה-שמרנית וגם בקבוצה השמרנית 63% מהנסקרים הצהירו שהם אברכים, בקבוצת הנגיעות המודרניות 48% הצהירו שהם אברכים, ובקבוצה המודרנית רק 23% מהגברים הם אברכים והשאר עובדים (תרשים 4.16). זהו אחד המשתנים המשמעותיים ביותר להבנת ההבדלים בין הקבוצות על הציר שמרנות-מודרניות, שכן הוא משקף סגנון ואורחות חיים וגם את המעבר ממנגנון חברתי אחד שהיה מקובל אצל חלק ניכר מהקבוצות החרדיות (קהילות האברכים – חברת לומדים) למנגנון חברתי אחר (חרדיות עובדת), והוא משליך על בחירות בתחומים רבים: מקום מגורים, מקום תפילה, השכלת הילדים, תרבות צריכה, תרבות נופש ופנאי ועוד.

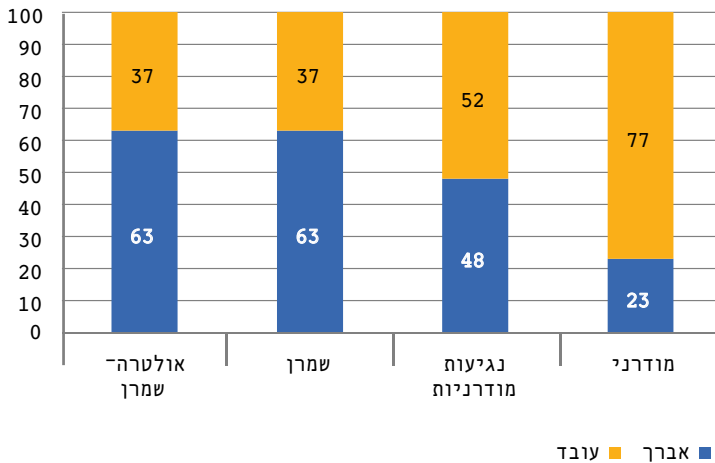
107 ש.ס.

108 כהנר ומלאך 2019, לעיל הערה 36.

4.15 חרשים
תחום העיסוק, גברים, כלל המדגם (%)

4.16 חרשים
תחום העיסוק, גברים, בציר שמרנות-מודרניות (%)

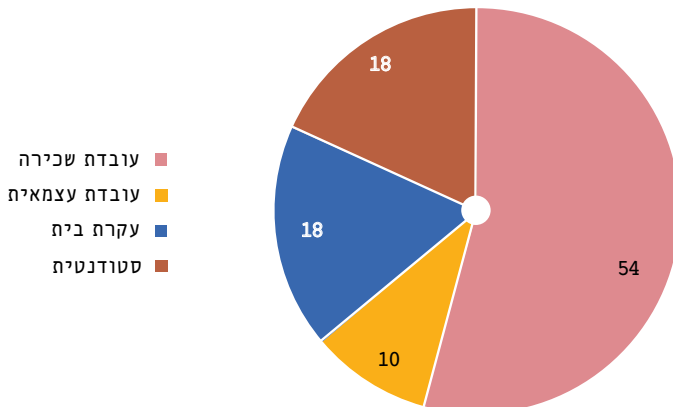

בקרב הנשים הוצגו ארבע אפשרויות תעסוקה: עובדת שכירה, עובדת עצמאית, עקרת בית וסטודנטית. התפלגות התשובות לשאלה זו בכלל קבוצת המדגם: 64% מהנשים עובדות – מרביתן שכירות (54%); 36% לא עובדות – עקרות בית (18%); וסטודנטיות (18%) (תרשים 4.17).

בחלוקה על הציר שבין שמרנות למודרניות, בקבוצה האולטרה-שמרנית והשמרנית 68% מהנסקרות הצהירו שהן עובדות, לעומת 58% מהנשים בקבוצת המודרניות ובקבוצת הנגיעות המודרניות. משמעות הדבר היא שהנשים בקבוצות השמרניות יותר על הציר עדיין מחזיקות את מנגנון חברת הלומדים ומשמשות ציר מרכזי בפרנסת הבית, כדי שהגברים יוכלו להמשיך ללמוד בכולל. נתון מעניין אחר הוא השיעור הגבוה יחסית של עקרות הבית בקבוצה המודרנית (28%) ובקבוצה האולטרה-שמרנית (27%) – שני הקצוות של הציר (תרשים 4.18). בקבוצה השמרנית נשים רבות הן חסידיות המגיעות מבתים שמקובל בהם שהבעל הוא המפרנס העיקרי והאישה מגדלת משפחה מרובת ילדים ומטפלת במשק הבית. בקרב המודרניות, פרשנות אפשרית לנתון זה היא שמשום שהגברים יצאו לעבוד במקצועות חופשיים, הנשים יכולות לאפשר לעצמן להישאר בבית ולטפל במשפחה. לנוכח הנתונים ופרשנויותיהם עולה השאלה: האם מעמד הביניים החרדי יהיה שונה באופיו ממעמד הביניים בציבור הכללי שבו שני בני הזוג עובדים?

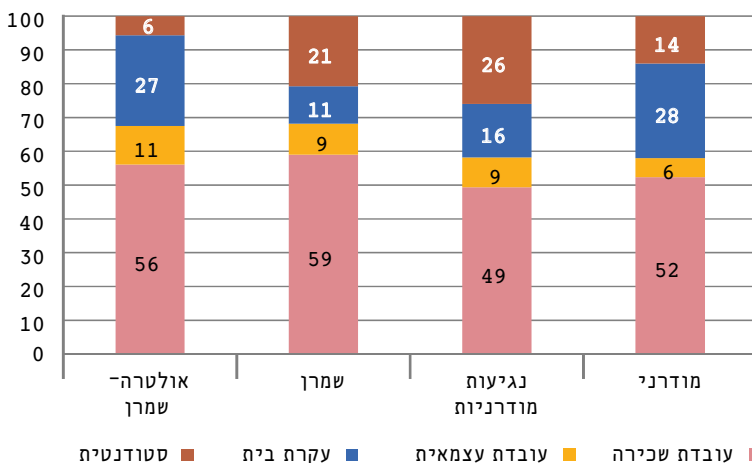
תרשים 4.17

תחום העיסוק, נשים, כלל המדגם (%)

4.18 חרשים

תחום העיסוק, נשים, בציר שמרנות-מודרניות (%)

4.2.2 סוגי תקצועות בראי השנים ניתן לראות כי הנשים הן שמניעות

את המהפכה השקטה בתחום התעסוקה. שינויי התעסוקה בקרב הנשים החרדיות, החשיפה להשכלה הגבוהה ובעקבותיה הכניסה לתעסוקה איכותית במרחבי שוק העבודה הכללי, הניעו שורה של תהליכים חברתיים-כלכליים בחברה החרדית. לפיכך נמקד את המבט בתהליך שהובילו הנשים.

לקידום ולפיתוח של לימודי ההוראה בעיקר לנשים חרדיות היו שתי סיבות עיקריות: נוחות המקצוע (מבחינת חופשות, שעות עבודה וכן אפשרות למשרה חלקית), המאפשר לשלב עבודה עם אימהות, והאפשרות להשתלב במקצוע זה במסגרת החברה החרדית, שבתוכה אין צורך להתמודד עם קשיים ומגבלות הכרוכים בתעסוקה במסגרות אחרות רחבות יותר.¹⁰⁹ ואולם אם בתחילת הדרך

109 יעל גולדפרב, "הכשרה חלופית בסמינרים לנשים", מינהל מחקר וכלכלה בתמ"ת, 2011.

הבטיחו הלימודים בסמינר להוראה מסלול לתעסוקה יציבה, במרוצת השנים, בשל מספר הולך וגדל של בוגרות סמינרים, המשימה למצוא עבודה ופרנסה בתחום זה נהייתה מורכבת יותר.¹¹⁰ בתגובה, הסמינרים הרחיבו את התחומים הנלמדים בהם לתחומים שמאפשרים השתלבות בשוק העבודה, כגון מחשבים, גרפיקה, שיווק וראיית חשבון.¹¹¹

כניסתם של מקצועות אלו לסמינרים הובילה לאחד מתהליכי השינוי המשמעותיים ביותר בחברה החרדית, והוא הירידה בשיעור הנשים העובדות בחינוך. בשנים 2001-2018 ירד בהדרגה שיעור הנשים החרדיות העובדות בחינוך מ-64% ל-38%. הסיבות לתהליך היו, כאמור, המחסור במקומות עבודה לחרדיות בתחום ההוראה וכן הקושי להתקיים ממשכורת אחת של הוראה; ולכך נוספה הכוונה מלמעלה הקמתה של תוכנית ח"ן (חוכמת נשים), תוכנית להכשרה חלופית בסמינרים החרדיים לבנות. תוכנית זו שילבה יוזמה של גופים במגזר שלישי, הממשלה והציבור החרדי.¹¹²

לוח 4.2

שיעור העובדות החרדיות בתחום החינוך מכלל העובדות החרדיות בשנים 2001-2018 (%)¹¹³

שנה	2001	2006	2009	2011	2015	2018
נשים חרדיות העובדות בתחומי החינוך	64	56	57	53	42	38

110 מנחם פרידמן, האישה החרדית, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 1988; קפול 2007, לעיל הערה 13.

111 שם; גולדפרב 2011, לעיל הערה 109; לי כהנר, "נשים חרדיות מודרניות המתהלכות על 'קו התפר': מרחבים של זהות, אחרות וסולידריות", דברים 10 (2017), עמ' 109-136.

112 גולדפרב 2011, לעיל הערה 109; לי כהנר, מובילות: נשים חרדיות בתעסוקה איכותית - מחקר הערכה מסכם, ירושלים: ג'וינט ישראל, 2018.

תוכנית ח"ן הובילה גם לגידול בפרונות לרכישת תארים במכללות ובאוניברסיטאות (כאמור, 69% מהסטודנטים החרדים הם נשים); לעלייה במספר תלמידות הסמינר הניגשות לבגרות מלאה (51% בשנת 2016, לעומת 31% בשנת 2003); לשינויים בתפיסת הדימוי התעסוקתי של נשים חרדיות (לא כולן חייבות להיות מורות); ובעקבות זאת להשפעה גם על מערך השידוכים בציבור החרדי. במרוצת השנים בעלות המקצועות שאינם חינוך נחשבות לשידוך מבוקש יותר ויותר בשוק השידוכים החרדי, בשל השכר הגבוה שהן מרוויחות מחוץ למרחב התעסוקה החרדי. תהליך ההתפתחות המקצועית של נשים בסמינר והכניסה המוגברת להשכלה הגבוהה הובילו במידה מסוימת גם ליציאת גברים חרדים לתעסוקה איכותית ומשמעותית יותר.¹¹⁴

בעשור האחרון ניכרת מגמה של התקרבות בין הענפים הכלכליים שחרדים עוסקים בהם לבין ענפי הכלכלה של כלל האוכלוסייה היהודית בקרב גברים ונשים, ובעיקר בקרב נשים חרדיות. בשנת 2009 שיעור הנשים החרדיות שעסקו בחינוך היה 57% (ראו לעיל בלוח 4.2), ובשנת 2016 ירד ל-38% (בקרב יהודיות לא-חרדיות נותר כמעט יציב – 18% ו-16% בהתאמה). בתחום המסחר שיעור החרדיות עלה מ-6% בשנת 2009 ל-7.5% בשנת 2016, ואילו באוכלוסייה היהודית הכללית הוא נותר בלא שינוי (11%). בתחום התעשייה ניכר שיעור נמוך יחסית של עובדות חרדיות (2%, לעומת 7.5% מקרב שאר העובדות היהודיות). הפערים בענף ההיי־טק בין נשים חרדיות לנשים יהודיות לא-חרדיות קטנים מהפערים בין האוכלוסיות בקרב הגברים – בקרב הנשים החרדיות 4% מכלל העובדות, ואילו בקרב היהודיות הלא-חרדיות 7%. בתחום שירותי הבריאות קפץ שיעור הנשים החרדיות המועסקות מ-14% ב-2009 ל-20.5% ב-2016 – גבוה אפילו משיעור המועסקות היהודיות הלא-חרדיות בענף זה (17%).¹¹⁵

בסקר חילקנו את משלח היד בקרב הנשים לחמש קטגוריות: הוראה, מזכירות ומינהל, כספים, מחשבים ופאונד ופאייה. התפלגות התשובות על שאלה זו בכלל קבוצת המדגם היא זו: 50% מהנשים בקבוצת הסקר עובדות בחינוך והוראה

114 ש.ס.

115 כהנר ומלאך 2019, לעיל הערה 36.

(שיעור גבוה מזה שבנתוני הלמ"ס); 25% בתחום המזכירות; 11% בתחומי הכספים; 7% בתחום המחשבים; השאר, 7%, בתחומים אחרים (תרשים 4.19).

בחינה של הפוסי התעסוקה הפנימיים של נשים חרדיות על הציר שבין שמרנות למודרניות מלמדת על הבדלים ניכרים בין הקבוצות. בקבוצה האולטרה-שמרנית הצהירו 68% מהנסקרות שהן עובדות בהוראה, ובקבוצה השמרנית 50%; ואילו בקבוצה המודרנית ובקבוצת הנגיעות המודרניות 40% (תרשים 4.21).

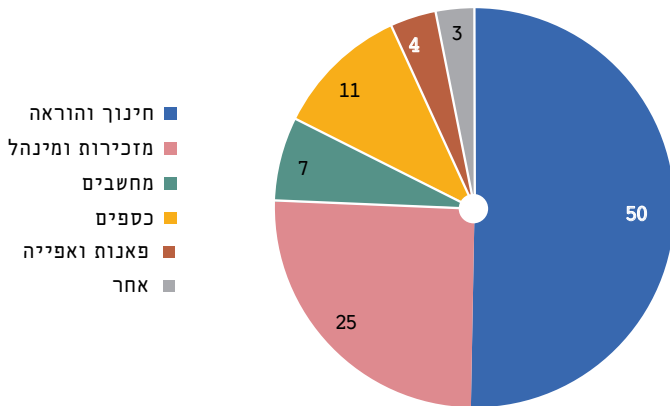
באשר לתחומי העיסוק של הגברים, נתוני "שנתון החברה החרדית" מראים שבשנת 2016 עסקו 31% מהגברים החרדים בהוראה וחינוך, לעומת שיעור נמוך לאין ערוך בקרב גברים בכלל האוכלוסייה היהודית הלא-חרדית – 4%. תחום אחר שבו שיעור הגברים החרדים גבוה בהשוואה ליהודים לא-חרדים הוא המסחר: 14.5% מן העובדים החרדים עובדים במסחר, לעומת 11.5% משאר העובדים היהודים. בשנת 2016 שיעור הגברים החרדים העובדים בענף התעשייה היה 10%, לעומת 15% מכלל הגברים היהודים הלא-חרדים. בענף ההיי-טק, הנחשב לקטר הצמיחה של המשק, עובדים 13% מכלל הגברים היהודים הלא-חרדים, ורק 3% מן הגברים החרדים.¹¹⁶

הממצאים של הסקר המוצג כאן בעניין משלחי היד של הגברים בכלל קבוצת המדגם דומים לנתונים של "שנתון החברה החרדית": 32% מהגברים בסקר עובדים בהוראה, ורק כ-4% עובדים בהיי-טק (תרשים 4.20). על הציר שבין שמרנות למודרניות ניכרים הבדלים בין הקבוצות בדפוסי התעסוקה של הגברים: בקבוצה השמרנית הצהירו 49% שהם עובדים בהוראה, ובקבוצה האולטרה-שמרנית 34%; לעומת זאת, 21% מהגברים עובדים בהוראה בקבוצת הנגיעות המודרניות, ו-8% בלבד בקבוצה המודרנית (תרשים 4.22).

העבודה במרחב החינוכי היא אחד המשתנים החשובים ביותר להבנת ההבדלים בין הקבוצות על הציר שמרנות-מודרניות, שכן היא משקפת סגנון חיים והשתייכות למנגנונים הקהילתיים – העבודה בחינוך ובהוראה משמרת את העובדים בה בתוך הקהילה, ובמידה רבה המורה הוא נושא הדגל של הערכים והזהות של הקהילה ומייצר בעבודתו את המשכיותה.

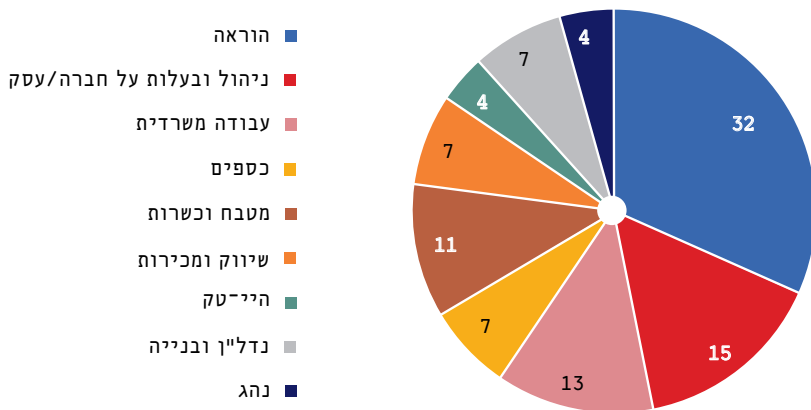
4.19 חרשים

משלח יד לנשים, כלל המדגם (%)

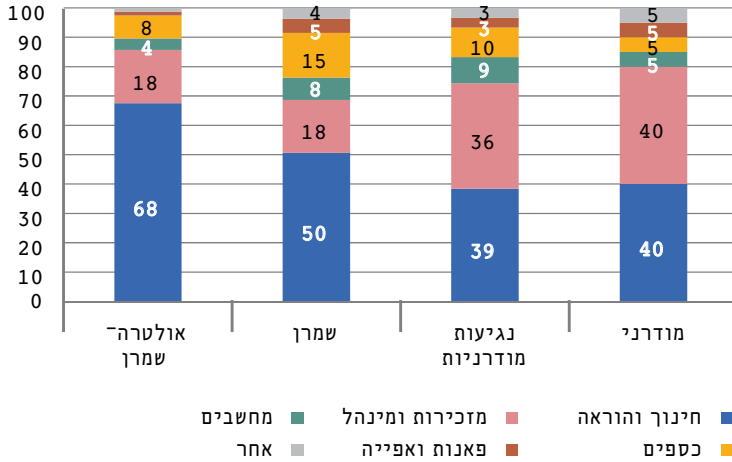
4.20 חרשים

משלח יד לגברים, כלל המדגם (%)

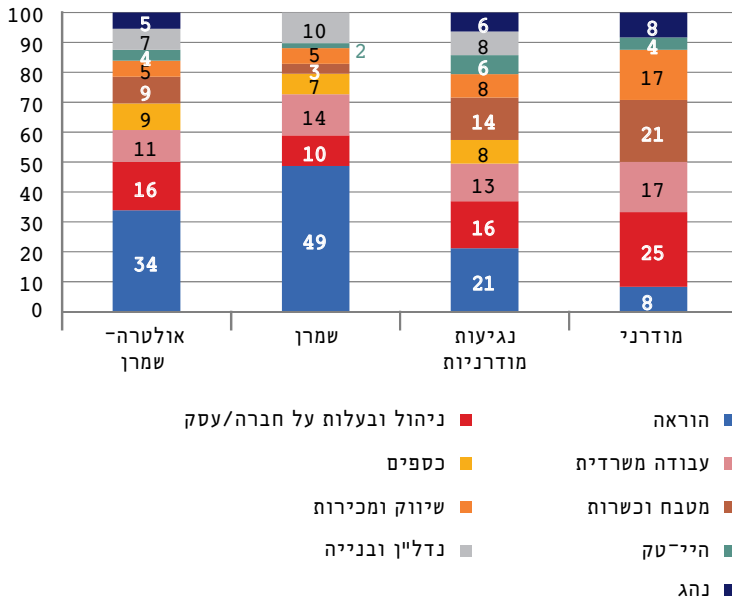
4.21 חרשים

משלח יד לנשים, בציר שמרנות-מודרניות (%)

4.22 חרשים

משלח יד לגברים, בציר שמרנות-מודרניות (%)

4.2.3 טובות עבודה ועבודה במרחב הכללי

תהליכי גיוון תעסוקתי בקרב נשים וגברים באוכלוסייה החרדית בעשורים האחרונים מזמנים עבודה של חרדים במרחב הכללי.

כמובן, יש הבוחרים לעבוד בתוך מרחב הקהילה החרדית בעבודות שאינן מזמנות מגע תרבותי קבוע עם האוכלוסייה החילונית. העבודה במרחב הכללי מזמנת עירוב חברתי הכולל התערות בציבור לא־דתי וחשיפה יום־יומית לתרבות חילונית: שיחות חולין, אירועים חברתיים, תפיסות עולם אחרות וכיוצא באלה. חשיפה זו גם מחייבת לעיתים התמצאות בסיסית בסדר היום ובמערכת הערכים החילונית, שלעיתים קרובות זרה לזהות החרדית המרכזית. בדומה לכלל החברה הישראלית, היוצאים לעבודה איכותית במרחב הכללי מטפחים קריירה לפי כללי שוק העבודה המערבי. הם משקיעים מאמצים ושעות רבות בעבודה, בהשתלמויות ובטוויית מערכת קשרים כדי להתקדם, והעבודה היא ציר מרכזי בחייהם, גם אם תפיסה זו מתנגשת עם מה שהתחנכו לו בקהילה.¹¹⁷

היציאה לעבודה משפיעה על הזהות החברתית והמעמדית של פרטים בחברה החרדית. החשיפה לתפיסות עולם אחרות משפיעה גם על דרך ניהול הבית ועל התפיסות הבסיסיות בגידול הילדים. אין פירוש הדבר שהתפיסה העצמית החרדית נעלמת, אך לעיתים הפרט מעגל את הפינות החדות והשמרניות של התפיסה העצמית החרדית שלו ככל הקשור ברכישת השכלה (במטרה להתקדם, וכן מתוך רצון שהילדים ילמדו), בשימוש בכסף הפנוי (התפתחות של תרבות צריכה ותרבות פנאי), בחשיפה לאינטרנט (השימוש הראשוני ככלי עבודה ולאחר מכן חשיפה למרחבי הרשת), בתרבות הלבוש והטיפוח, שלעיתים משתנה בתוך מסגרת קוד הלבוש החרדי, ובתחומים אחרים. החרדי אינו משנה את זהותו עם כניסתו למרחבי תעסוקה כלליים, אך הוא נחשף לתכנים של רשות הרבים הישראלית ולחברה הכללית, ובסבירות גבוהה זהותו נעשית מורכבת יותר, שמרנית פחות ובעלת פוטנציאל לייצר אדוות של שינוי בתוך משפחתו, ביתו

117 ליאת קוליק, "תחושת העצמה וחוסן תעסוקתי בקרב נשים חרדיות המצויות בשוק העבודה", מוסד שמואל נאמן והטכניון, 2013; חיה גלבוט, ממרחק תביא לחמה: עובדות חרדיות בשוק ההייטק הישראלי, עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2014; מילצקי 2017, לעיל הערה 102; קלעגי ובראון־לבינסון 2017, לעיל הערה 14.

וקהילתו.¹¹⁸ הפתיחות לעבוד בסביבה מעורבת – חרדים ולא־חרדים – עלולה לאיים על הזהות החרדית ודורשת הפעלה תמידית של מערכת של איזונים ובלמים;¹¹⁹ אך מנגד ברמה הכלכלית החרדי העובד מאפשר לעצמו להיות חלק משררת התעסוקה המרכזית של השוק הכללי ולייצר פרנסה למשק הבית על ידי יציאה מהמובלעת החרדית התעסוקתית.

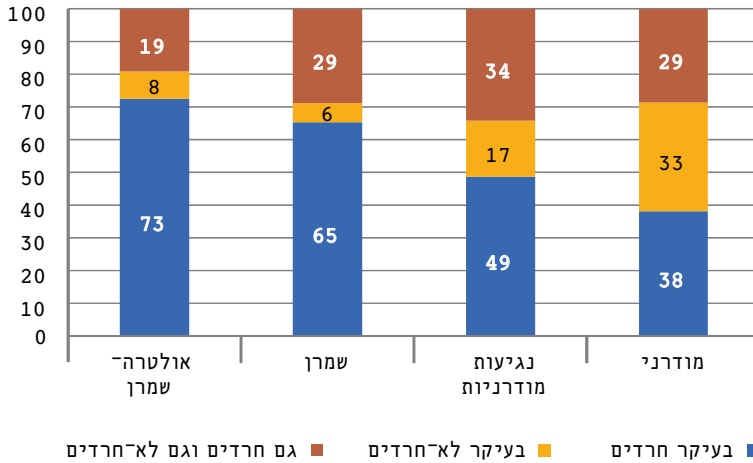
בסקר נשאלו הנסקרים עם מי הם עובדים (חרדים או לא־חרדים). התפלגות התשובות על שאלה זו בכלל קבוצת המדגם בחלוקה מגדרית מלמדת כי 60% מהנשים עובדות בעיקר עם חרדים, ו־40% עובדות עם חרדים וגם עם לא־חרדים (12% בעיקר עם לא־חרדים). בקרב הגברים 42% עובדים בעיקר עם חרדים ו־58% עובדים עם חרדים וגם עם לא־חרדים (21% בעיקר עם לא־חרדים). הגברים העובדים מציגים עמדה שמרנית פחות מהעמדה העולה מתשובות הנשים בכל הקשור לסביבת העבודה.

בבחירת הרפוסים הפנימיים של הקבוצות בתוך החברה החרדית בציר שמרנות-מודרניות ניכרים הבדלים בין הקבוצות בעיקר בקרב הנשים: 75% מהנשים בקבוצה האולטרה־שמרנית ענו שהן עובדות בעיקר עם חרדים, 65% מהנשים בקבוצה השמרנית, 49% מהנשים בקבוצת הנגיעות המודרניות ו־38% מהמודרניות – אצל המודרניות 62% עובדות בסביבה מעורבת חרדים ולא־חרדים (תרשים 4.23). בקרב הגברים העובדים התמונה שונה: בקבוצה האולטרה־שמרנית 59% עובדים בעיקר עם חרדים, ואילו בשלוש הקבוצות האחרות קצת מעל שליש עובדים רק עם חרדים, השאר עובדים בסביבה מעורבת עם חרדים ולא־חרדים (תרשים 4.24). משמעות הדבר היא שגברים שיוצאים לשוק העבודה נכונים לעבוד בסביבה מעורבת של זהויות וגם מיישמים זאת בפועל.

118 כהנר 2017, לעיל הערה 111.

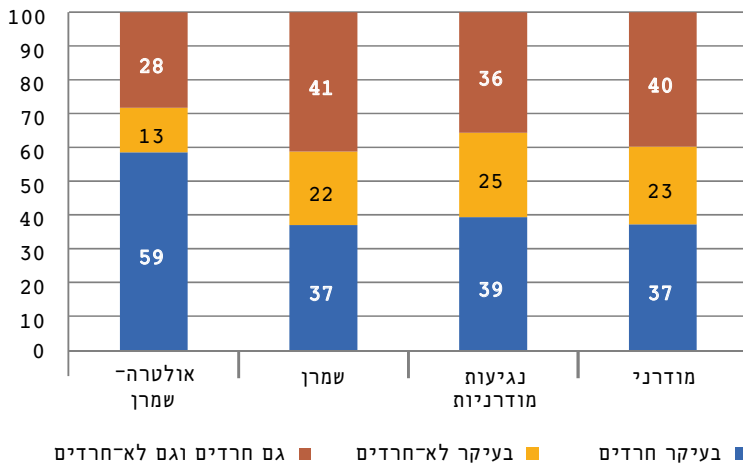
4.23 חרשים

סביבת עבודה, נשים, בציר שמרנות-מודרניות (%)

4.24 חרשים

סביבת עבודה, גברים, בציר שמרנות-מודרניות (%)

בהמשך לשאלה בעניין עבודה בפועל במרחב מעורב (חרדים ולא-חרדים) נבחנה השאלה אם ברמה התפיסתית עשויה להיות הסכמה לעבוד במרחב מעורב ללא הפרדה מגדרית בין גברים לנשים. התפלגות התשובות בכלל קבוצת המדגם בחלוקה לגברים ולנשים מלמדת כי בקרב הגברים 69% בטוחים וחושבים שלא ירצו לעבוד במקום עבודה שאין בו הפרדה מגדרית, לעומת 31% שחושבים או בטוחים שהיו עובדים במקום עבודה בלא הפרדה מגדרית. בקרב הנשים התפיסה דומה אך שמרנית יותר: 75% הצהירו שלא ירצו לעבוד במקום בלא הפרדה מגדרית, לעומת 25% שסבורות שיהיו מוכנות לעבוד במקום עבודה בלא הפרדה מגדרית.

בעניין זה מתחדדים ההבדלים בין קבוצות על הציר שמרנות-מודרניות. בקרב הנשים נמצא ש-54% מהחרדיות בקבוצה המודרנית מוכנות לעבוד במקום שאין בו הפרדה מגדרית, 42% בקבוצת הנגיעות המודרניות, 19% מהנשים בקבוצה השמרנית ו-4% בלבד בקבוצה האולטרה-שמרנית (תרשים 4.26).

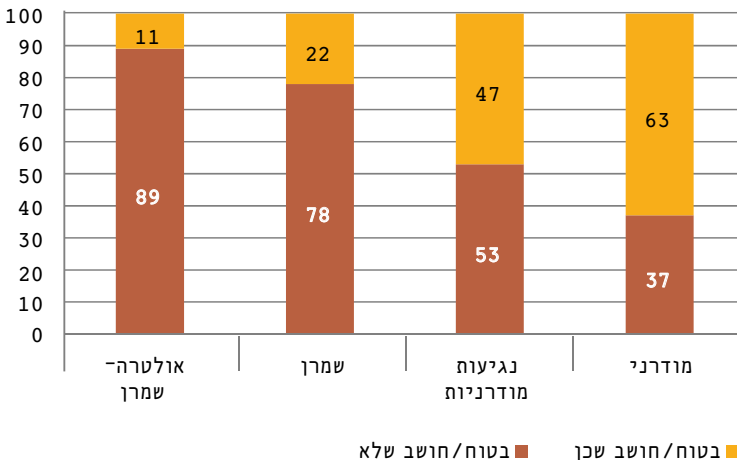
בבחינת התשובות של הגברים על שאלה זו על הציר שבין שמרנות למודרניות מתגלים הבדלים גדולים אף יותר בין הקבוצות: 63% מהגברים בקבוצה המודרנית היו מוכנים לעבוד במקום עבודה בלא הפרדה מגדרית, 47% מקבוצת הנגיעות המודרניות, 22% מהגברים בקבוצה השמרנית, ו-11% מהקבוצה האולטרה-שמרנית (תרשים 4.25).

בפועל, מקומות עבודה בתוך המרחב החרדי, ובוודאי בשוק העבודה הכללי, אינם מתנהלים בהפרדה, ומי שיוצא לעבוד (לא במקצועות החינוך) בסופו של דבר עובד בסביבה מעורבת בלא הפרדה מגדרית. הדרישה להפרדה במרבית המקומות איננה לגיטימית ואף עלולה להרע את התנאים הכלכליים של העובדים החרדים (למשל חממות תעסוקה שנשים עובדות בהן בהפרדה מגדרית ותנאי השכר שלהן נמוכים מן המקובל בשוק).

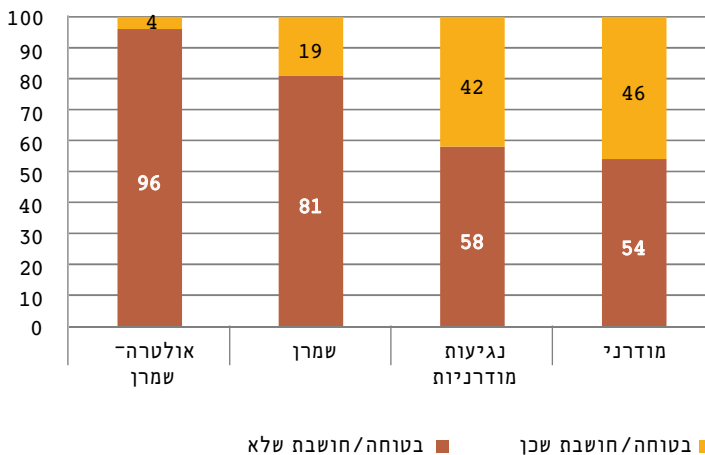
4.25 חרשים

האם היית מוכן לעבוד במקום שאין בו הפרדה בין גברים לנשים?
גברים, בציר שמרנות-מודרניות (%)

4.26 חרשים

האם היית מוכנה לעבוד במקום שאין בו הפרדה בין גברים לנשים?
נשים, בציר שמרנות-מודרניות (%)

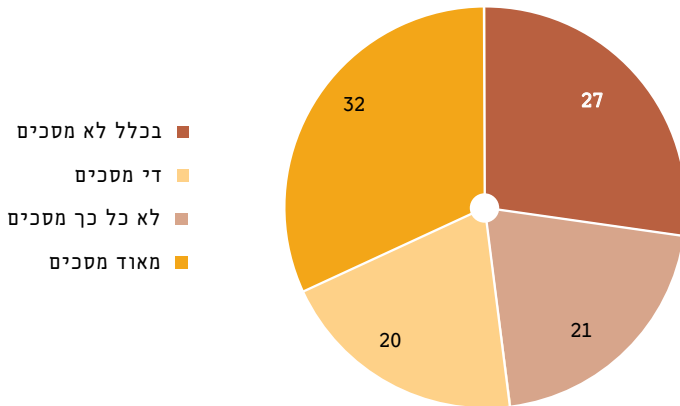
ברמה התפיסתית ביקש המחקר לבדוק גם את החשיבות שהחרדים מקנים להשתלבות בשוק העבודה. התפלגות התשובות בכלל קבוצת המדגם מראה שכמחצית מהנסקרים חושבים שחשוב שחרדים ישתלבו בשוק העבודה הכללי (48%), וכמחצית לא מסכימים עם עמדה זו (52%) (תרשים 4.27). גם בעניין זה ניכרים הבדלים בעמדות בין הקבוצות על הציר שמרנות-מודרניות: 71% מהנסקרים בקבוצת המודרנים ו-66% בקבוצת הנגיעות המודרניות מסכימים שחשוב שחרדים ישתלבו בשוק העבודה הכללי; לעומת זאת, בקבוצה השמרנית 44% מצדדים בתפיסה זו, ובקבוצה האולטרה-שמרנית 39% (תרשים 4.28).

בדקנו גם את היחס הכללי להשתלבות בכלכלה ובחברה הישראלית. התפלגות התשובות בכלל קבוצת המדגם הראתה ש-41% תמכו בהשתלבות החרדים בכלכלה ובחברה הישראלית (תרשים 4.29). גם כאן ניכרים הבדלים בעמדות בין הקבוצות על הציר שמרנות-מודרניות: 67% מהנסקרים בקבוצת המודרנים ו-56% בקבוצת הנגיעות המודרניות תומכים בהשתלבות החרדים ובכלכלה הישראלית. לעומתן, 29% בקבוצה השמרנית ו-23% בקבוצה האולטרה-שמרנית מצדדים בתפיסה זו (תרשים 4.30).

התשובות על שאלות אלו בעניין תעסוקה מצביעות על פתיחות להשתלבות כלכלית בשוק העבודה הכללי, והחלוקה בצירים החברתיים-כלכליים משקפת ביתר שאת את ההבדלים בתוך החברה החרדית פנימה בנושאים אלו.

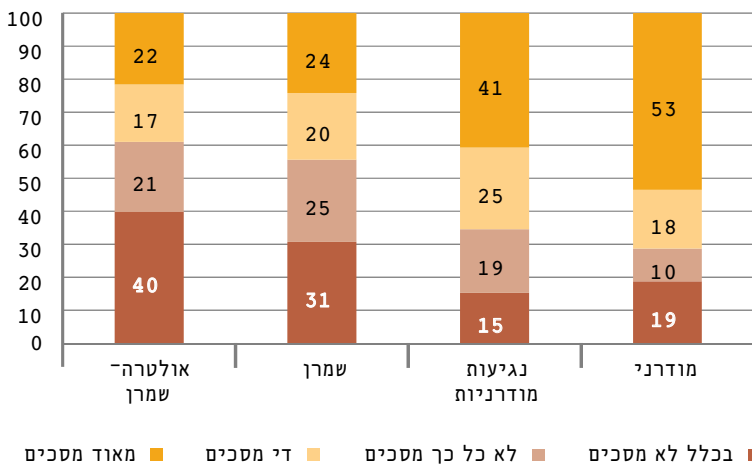
4.27 חרשים

חשוב שיותר חרדים ישתלבו בשוק העבודה הכללי, כלל המדגם (%)

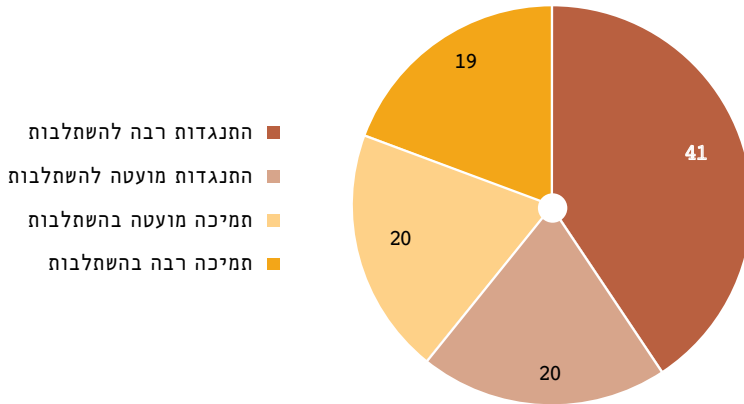
4.28 חרשים

חשוב שיותר חרדים ישתלבו בשוק העבודה הכללי, בציר שמרנות-מודרניות (%)

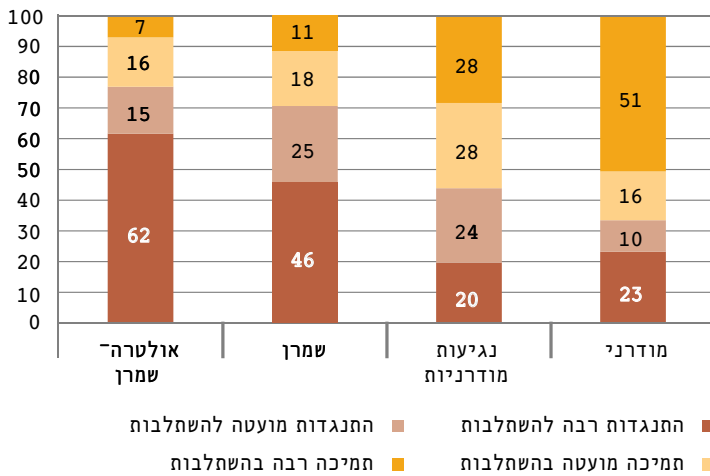
4.29 חרשים

היחס להשתלבות בכלכלה ובחברה הישראליות, כלל המדגם (%)

4.30 חרשים

היחס להשתלבות בכלכלה ובחברה הישראליות, בציר שמרנות-מודרניות (%)

הזהות החרדית נעה בין שתי מגמות סותרות – הקצנה וחיזוק ההתבדלות לעומת התרככות והתערות. הקבוצות המודרניות על הציר מציגות חלופה תרבותית לאורח החיים המקובל בליבה החרדית, שבמידה רבה דוגלת בהשתלבות בחברה הישראלית הכללית במינוחים שונים. ההשכלה הגבוהה והתעסוקה הן ממנועי הצמיחה של קבוצות אלו.¹²⁰

העלייה בשיעורי ההשכלה ובשיעור המועסקים בקרב נשים וגברים בחברה החרדית וגם הגיוון בתחומי התעסוקה עשויים להשפיע גם על החרדים הנשארים בד' אמות הקהילה ומשמרים את הקוד של חברת הלומדים. הממצאים מלמדים על בחירה במערך עיסוקים ותחומים חדשים שאינם אידאולוגיים. המשתתפים בשוק העבודה הכללי מאפשרים אפוא מרחבים גדולים יותר של חיכוך וחיפוף לחברה הכללית ומתוך כך משמשים זרז לשינוי חברתי.

מחקרים קודמים עסקו בהשכלה ובתעסוקה בעיקר דרך ההשתקפות שלהן בצירי החלוקה המגדריים והתקהילתיים האתניים בחברה החרדית – בחלוקה לספרדים, ליטאים וחסידיים.¹²¹

בהתאמה למחקרים קודמים, בציר המגדר נמצא שהנשים החרדיות עובדות יותר ולומדות יותר מהגברים אך תפיסותיהן שמרניות יותר בכל הקשור לתעסוקה וללימודים אקדמיים. פער זה בין ההתנהגות בפועל לבין התפיסות קשור למתח המובנה בין אסטרטגיית השינוי ובין משימת השימור: בקרב הנשים נפער פער

120 מלאך וכהנר 2017, לעיל הערה 17.

121 עמירם גונן, מהישיבה לעבודה: הניסיון האמריקני ולקחים לישראל, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2000; הנ"ל, בין לימוד תורה לפרנסה: חברת הלומדים והמתפרנסים בלונדון, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2005; תהילה קלעגי וארנה בראון-לבינסון, השתלבות מתבדלת: חרדים אקדמאים במשק הישראלי, מחקר מדיניות 115, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2017; רגב 2017, לעיל הערה 88. רגב מצא, בהתאמה למחקרים הנזכרים כאן, שהחשיפה של הקהילות החרדיות הספרדיות לרשות הרבים הישראלית בהקשר של תעסוקה והשכלה גדולה מזו שבקבוצות החרדיות האשכנזיות. בקבוצות האשכנזיות הגברים החסידיים עובדים יותר מהגברים הליטאים, והנשים הליטאיות הן המפרנסות העיקריות של המשפחה, בהתאם למקובל במנגנון חברת הלומדים החרדית (פירוט הממצאים על הציר האתני-קהילתי נמצא אצל כותבת העבודה).

בין הרצון להתקדם בשוק העבודה לבין הצורך לשמר את התפיסות וההשקפות שעל פיהן התחנכו בכל הקשור לתפקידן במשפחה ובקהילה. פער זה הוא תוצר של הדיסוננס המובנה בתוך האתוס החרדי: מצד אחד האישה ממלאת תפקיד של מפרנסת עיקרית במשק הבית החרדי (במטרה לאפשר לבעל ללמוד תורה), ותפקיד זה מעניק לגיטימציה רחבה (גם אם לא במכוון) להגשמה ולהצטיינות בקידום קריירה מקצועית; מצד אחר שיח שמרני מצר את צעדיה של האישה, דורש שהיא תהיה מרכז הבית, תגדל משפחה גדולה ותשמור על צניעותה בד' אמות הקהילה. לאורך השנים עלה מספר הסטודנטיות החרדיות, ולאור הדרישות המקצועיות והחשיפה המתגברת לרשות הרבים הישראלית סביר להניח שעלייה זו תימשך. מעניין יהיה לעקוב אחר ההשפעה של כניסת הגברים להשכלה אקדמית ולתעסוקה איכותית על מקומן של הנשים בתא המשפחתי החרדי בתוך יחסי הגומלין בין בית לעבודה.

הסקר המובא כאן חושף הבדלים מעניינים בין הקבוצות על הציר שמרנות-מודרניות. שיעור הנשים העובדות מהקבוצות האולטרה-שמרנית והשמרנית גבוה משיעור הנשים העובדות בקבוצות המודרניות. משמעות הדבר היא שהנשים מקבוצות הליבה השמרניות ממשיכות להחזיק את מנגנון חברת הלומדים וממשות ציר מרכזי בפרנסת הבית על מנת לאפשר לגברים ללמוד בכולל. השיעור הגבוה יחסית של עקרות הבית בקבוצות המודרנית והאולטרה-שמרנית מעורר מחשבה: בקבוצה האולטרה-שמרנית רבות מהנשים מגיעות מבתים חסידיים שבהם מקובל שהבעל הוא המפרנס העיקרי והאישה מגדלת משפחה מרובת ילדים ומטפלת במשק הבית; בקרב הנשים המודרניות הפרשנויות לנתון זה ולהשלכותיו מעניינות – האם משום שהגברים יצאו לעבודה במקצועות חופשיים הן יכולות לאפשר לעצמן להישאר בבית ולטפל במשפחה? האם מעמד הביניים החרדי יהיה שונה באופיו ממעמד הביניים בציבור הכללי שבו שני בני הזוג עובדים? ראוי שמחקר המשך יעקוב אחר הנתונים בשאלות אלו.

שיעור הגברים העובדים בחברה החרדית נמוך בהרבה משיעור הגברים העובדים בחברה היהודית הכללית. בדומה למחקרים קודמים גם כאן נמצא שכחצית מהגברים החרדים עובדים ומחציתם אברכים.¹²² בחלוקה על צירי הזוהר מתברר

שהגברים בקבוצות המודרניות והנגיעות המודרניות עובדים בשיעורים גבוהים מהגברים בקבוצות השמרנית והאולטרה-שמרנית.

הן בקרב גברים והן בקרב נשים, ככל שהקבוצות שמרניות יותר כך משלח היד הנפוץ הוא מקצועות ההוראה והחינוך. העבודה במרחב החינוכי משקפת היטב את ההבדלים בין הקבוצות על הציר שמרנות-מודרניות, שכן היא מבטאת סגנון חיים והשתייכות למנגנונים קהילתיים. העבודה בחינוך ובהוראה משמרת את העובדים בה בתוך הקהילה, ובמידה רבה המורה הוא נושא הדגל של הערכים והזהות הקהילתית תוך כדי כך שהוא מייצר בעבודתו המשכיות לקהילה ובניית זהותה על ידי חינוך הדור הבא.

דפוסי הבחירה בלימודים אקדמיים ובכניסה לשוק העבודה מוסברים באמצעות החלוקה הפנימית לקבוצות המשנה על הציר שמרנות-מודרניות: ככל שהשיוך העצמי הוא לקבוצה מודרנית יותר, כך ניכרת בחירה בלימודים אקדמיים ובכניסה לשוק העבודה במרחב הכללי במקצועות שאינם חינוך והוראה. גם אם הגישה ללימודים אקדמיים פרגמטית ומספרי האקדמאים בחברה החרדית נמוכים יחסית לחברה הכללית הן בקרב נשים והן בקרב גברים, ככל שהשיוך העצמי הוא לקבוצה המודרנית יותר על הציר או לקבוצת הנגיעות המודרניות, כך גדלה ההזדהות וההסכמה שטוב יהיה אם החברה החרדית תשתלב במערכת ההשכלה הגבוהה ובשוק התעסוקה – בכלכלה ובחברה הישראלית.

בקבוצות המודרניות על הציר ניתן לזהות הסתייגות נמוכה יותר מסביבת עבודה מעורבת מבחינת הזהות והמגדר. ככל שהשיוך העצמי הוא לקבוצה המודרנית על הציר או לקבוצת הגיעות מודרניות, כך ניכרת פתיחות ללמוד ולעבוד במרחב מעורב של חרדים וחילונים ובלא הפרדה מגדרית. ייתכן שפתיחות זו קשורה באופייה של החשיפה ובחשיבה פרגמטית, התופסת את המרחב המעורב כחלק ממנגנוני הכניסה להשכלה הגבוהה, לשוק עבודה איכותי שבצידו שכר ראוי ולמעמד ביניים יצרני המחליף את המעמד הלמדני האליטיסטי במעמד תעסוקתי גבוה – כלומר ההבנה שסביבה מעורבת היא המקפצה לשוויון הזדמנויות בכניסה לשוק עבודה איכותי ולרשות הרבים בישראל.

האתוס החרדי הרואה בלימוד התורה את הערך העליון והבלעדי עדיין מקובל, אך הולכת ומתרחבת לגיטימציה להגשמה ולהצטיינות במסלולים חלופיים של

קריירה מקצועית והשכלה גבוהה. תהליך זה איטי יותר בקרב הגברים משבקרוב הנשים אך אדוותיו כבר מהדהדות בתוך עולם המעשה החרדי ובמבנה זהויותיו המשתנה.

פרק 5

בחירות מרחביות וקהילתיות

–

לאורך השנים התבסס תכנון המרחב על התפיסה שהחברה החרדית היא חברה דתית מתבדלת במהותה שמעדיפה לנהל את חייה במובלעות ובמרחבים סגורים, אם בעיר מעורבת ואם בערים חרדיות הומוגניות. מטרת החיים בתוך המובלעת החברתית היא לשמר את אורח החיים המסתגר, השמרני, הקהילתי והדתי.

ממצאי מחקר זה ומחקרים אחרים שנכתבו בשני העשורים האחרונים מראים שאין להתעלם מזליגה של אורחות חיים וערכים מודרניים מערביים לתוך האוכלוסייה החרדית.¹²³ תהליך זה מטשטש את הגבולות והקווים המנחים שהיו נהוגים עשרות שנים בחברה זו בכל הנוגע למעמד, ייחוס, תרבות ואתניות – הן אל מול העולם שבחוץ והן בתוך מרחב הקהילה המתבדלת – ומייצר מודלים מרחביים וקהילתיים חדשים.

123 ראו את רשימת המחקרים המופיעה בפרק המבוא ועוסקת בתהליכי הישראליות והמודרניזציה של החברה החרדית בישראל, לעיל הערה 13.

המחקר הגאוגרפי העכשווי מבקש להגדיר את הזיקה שבין תהליכי השינוי בחברה החרדית ובין צרכיה המרחביים ההולכים ומתגוונים כבסיס להבנת המודלים המרחביים הקיימים והחדשים בחברה זו.¹²⁴ לפיכך פרק זה דן במאפיינים המרחביים והקהילתיים ובממשקים המשתנים בתוך החברה החרדית פנימה ובינה לבין המרחב החיצוני לה – מרחב רשות הרבים הישראלית. מלבד הצגת הפילוח על הציר השמרני-מודרני פרק זה ידגיש במיוחד את החלוקה על הציר האתני (ספרדים, ליטאים וחסידים), המבטא את הזוהות המרכזית בעיצוב הקהילתי והמרחבי של החברה החרדית.

את ממצאי הסקר הנוגעים לדפוסי הבחירה המרחביים-קהילתיים ניתן לחלק לשני סוגים: הסוג הראשון עניינו בבחירת מקום, דגם וסביבת המגורים; הסוג השני עניינו בדפוסים הקהילתיים – בחשיבות של מגורים בקהילה, בהשתייכות בפועל לקהילה ובירור סגנונה ומאפייניה – סוג בית הכנסת, דמות הרב ואם מדובר באותה הקהילה שאליה השתייכו ההורים או קהילה בסגנון אחר.

5.1

המודלים המרחביים של האוכלוסייה החרדית: תפוצה ובחירת מודל המגורים

היציאה מהמרחב החרדי בערי הראשה החרדיות בבני ברק ובירושלים בשל מצוקת הדיור של הזוגות הצעירים החלה בשנות ה-60 של המאה ה-20. הגל הראשון היה הגירת משפחות לערים ותיקות וקטנות – המושבות שהיו לערים דוגמת

ראשון לציון, רחובות, פתח תקווה; אלא שתהליכי הצמיחה המהירה בערים אלו ועליית מחירי הדיור בהן הפחיתו את כוח משיכתן לאוכלוסייה החרדית. בשנות ה-60 וה-70 של המאה ה-20 הייתה הגירה מערי הראשה לעיירות פיתוח. כמעט בכל עיירות הפיתוח בישראל, מחצור הגלילית בצפון ועד ירוחם בדרום, הוקמו שכונות או שיכונים של קהילות חרדיות. בשנות ה-90 התיישבו חרדים בערי פרור חרדיות חדשות, חלקן בשטחים. השלב הרביעי, הוא הגירה לפריפריה מאז

124 לי כהנר, "מרחב, חברה וקהילה: המבנה המרחבי של הקהילה החרדית בישראל בעידן של שינויים", משפט חברה ותרבות א (2018), עמ' 259-298.

אמצע העשור הראשון של שנות ה-2000.¹²⁵ ארבעת גלי הגירה אלו יצרו את תפרושת האוכלוסייה החרדית בישראל.

מפה 5.1 מציגה את הפרישה של הריכוזים החרדיים בישראל. על פי הנתונים שהתקבלו מהסקר, 79% מהאוכלוסייה החרדית מתגוררים במרכז הארץ, במרחב הכולל את ערי הראשה (בני ברק וירושלים), ערי הפרוור החרדיות ההומוגניות (מודיעין עילית, ביתר עילית, אלעד ורמת בית שמש) ושכונות בערים גדולות (דוגמת פתח תקווה ורחובות); 11% מתגוררים בפריפריה הדרומית (כולל אשדוד), בעיקר בשכונות בערי הפיתוח (דוגמת נתיבות, אופקים, קריית גת וערד) וביישובים כפריים (דוגמת תפרח וקוממיות); 10% גרים בפריפריה הצפונית, בערים גדולות (חיפה, צפת וטבריה), בערים בינוניות (עפולה וכרמיאל), בעיירות פיתוח (מגדל העמק) וביישובים כפריים (כפר גדעון ויבנאל).¹²⁶ רגב וגורדון מציגים חלוקה דומה בין מרכז לפריפריה במרחב החרדי ואת המשך המגמה של ההגירה לפריפריה.¹²⁷

כאשר בוחנים את אזורי המגורים על הציר שמרנות-מודרניות מוצאים שכמעט אין הבדל בין מרכז לפריפריה, ובכל ארבע הקבוצות 75% מהנסקרים גרים במרכז הארץ ו-25% גרים בפריפריה. לעומת זאת בציר הזהות האתנית נמצאו הבדלים באזור המגורים: 25% מהחסידים ו-24% מהספרדים גרים בפריפריה, לעומת 15% בלבד מהליטאים. נתונים אלו תואמים ממצאים שהתקבלו במחקרים קודמים, שלפיהם רוב המשפחות שמהגרות ליישובים חרדיים בפריפריה בישראל הן מהקהילות הספרדיות והחסידיות. הקהילות הספרדיות מבוססות על בעלי תשובה שקהילות המקור שלהן הן מהפריפריה, ואילו הקהילות החסידיות החלו

125 להרחבה ראו לי כהנר ויוסף שלהב, "מגטו לפרוור: תמורות במרחב החרדי בישראל", בתוך: קפולן ושטלר 2012, לעיל הערה 13, עמ' 252-272; לי כהנר, "בין גטו-פוליטיקה לגיאו-פוליטיקה: התנחלויות חרדיות בגדה המערבית", תיאוריה וביקורת 47 (2016), עמ' 65-87; לי כהנר וארז צפדיה, הגירה חרדית לעיירות הפיתוח: מערכת היחסים עם השלטון המקומי, תל אביב: מפעל הפיס, 2018; לי כהנר וחיים זיכרמן, "תכנון דור לאוכלוסייה החרדית: ישראל 2015-2035", תכנון 16 (1) (2019), עמ' 211-236; רגב וגורדון (בהכנה), לעיל הערה 64.

126 כהנר וזיכרמן 2019, לעיל הערה 125.

127 רגב וגורדון (בהכנה), לעיל הערה 64.

להגר לפריפריה כבר מאמצע שנות ה־70. ההתארגנות המוסדית החסידית סביב חצר וקהילה מאפשרת הגירה זו ביתר קלות לעומת הקבוצות האחרות. בעשור האחרון, בעקבות ההתגברות של מצוקת הדיור בציבור החרדי כולו, גם בני הקהילה הליטאית החלו להגר לפריפריה.¹²⁸

אם כן, תפוצת האוכלוסייה החרדית מבוססת על מודל מרחבי המורכב משלושה מבנים עיקריים:¹²⁹ ערי הראשה של המרחב החרדי – הערים הוותיקות בני ברק וירושלים; ערי פסיפס – ריכוזים חרדיים בערים כלליות, שבהן יחסי הגודל של אוכלוסייה חילונית, דתית וחרדית שונים זה מזה; הערים החרדיות ההומוגניות – המיועדות אך ורק לאוכלוסייה החרדית.

בני ברק וירושלים הן העוגנים הראשיים והגלעין של המרחב החרדי בישראל, ובהן נמצא חלק הארי של הקהילה החרדית ומוסדותיה לגווניהם.¹³⁰ ערים אלו הן המקור לתהליכים שמעצבים את הפרישה הגאוגרפית של האוכלוסייה החרדית, והן שמעצבות גם את הזיקות החינוכיות, הקהילתיות, הצרכניות והתעסוקתיות במרחב זה.¹³¹

המבנה השני, המורכב ביותר, הוא שכונות חרדיות בערים כלליות (ערי הפסיפס). מבנה זה נחלק לשכונות חרדיות בערים כלליות גדולות, שריכוז החרדים בהן 15,000–30,000 איש והאוכלוסיות בהן מכל הגילים והקהילות; ולשכונות חרדיות בעיירות פיתוח בפריפריה, שריכוז החרדים בהן 5,000–15,000 איש והרכב האוכלוסייה מגוון, אך ניתן לראות בהן אוכלוסייה ספרדית או קריה חסידית. מבנה זה מורכב מדגמי משנה שונים באופיים ובתהליכי התפרשותם במרחב: קהילות שנוצרו סביב קריות חסידיות אשר מתנהלות במבנה קהילתי סגור; קהילות סביב ישיבה; קהילות קטנות סביב רבנים כריזמטיים; שכונות המאוכלסות במגוון חוגים חרדיים.¹³²

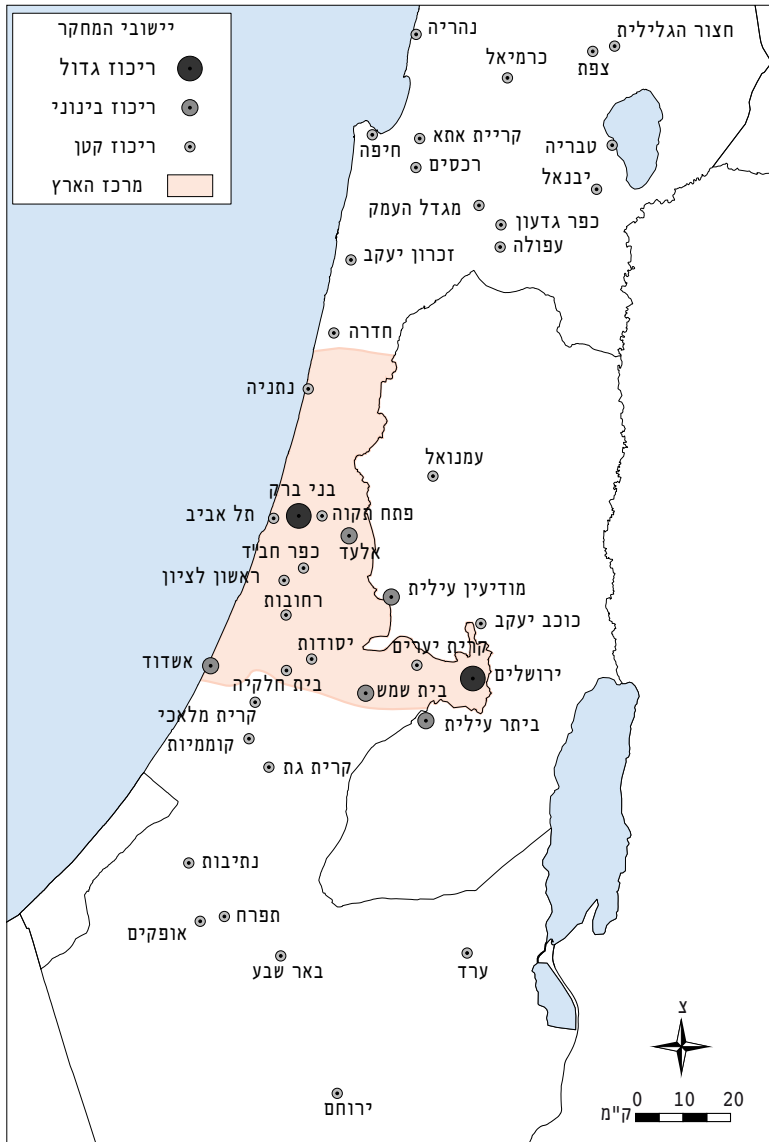
128 כהנר 2018, לעיל הערה 124; כהנר וצפדיה 2018, לעיל הערה 125; רגב וגורדון (בהכנה), לעיל הערה 64.

129 כהנר 2018, לעיל הערה 124.

130 כהנר וזיכרמן 2019, לעיל הערה 125.

131 כהנר 2018, לעיל הערה 124.

מפה 5.1 הפרישה של המרחב החרדי

המבנה השלישי הוא הערים החרדיות ההומוגניות, בריכוזים של 50,000–100,000 איש, בהן אלעד, רמת בית שמש, מודיעין עילית וביתר עילית. ערים אלו מורכבות בעיקר מאוכלוסייה חרדית צעירה יחסית, ובחלוקות אתניות פנימיות, מתנהלות כקהילות מגודרות פרווריות¹³³ המחוברות בצינורות הזנה לערי הראשה במרחב החרדי ומנהלות בעצמן משק כמעט אוטרכי.¹³⁴ כלומר, הן ייסדו והכשירו עבור עצמן את הצרכים האינסטרומנטליים, התרבותיים והחברתיים, מה שכונה במחקרים קודמים "התבדלות מרחבית משלימה".¹³⁵

דגמים אחרים הם יישובים כפריים שנוצרו בעיקר על ידי "פועלי אגודת ישראל" והתפתחו סביב מוסד חינוכי שהוקם במקום;¹³⁶ קהילה חרדית קומונלית שיתופית (דוגמת אור הגנוז); ודגם מרחבי ביניים, למי שמבקשים להיות חלק פעיל ובלתי נפרד ממרחבי המגורים של רשות הרבים הישראלית תוך כדי שמירה על אופי דתי-קהילתי-חברתי.¹³⁷ דגם אחרון זה מתכתב עם דפוס אחר של חרדיות של המבקשים לחיות על קו התפר הגאוגרפי והתרבותי בין המרחב החרדי למרחב החילוני, בקצה המרחב החרדי. החיים יחד במרחבי מגורים בערים כלליות מאפשרים את שימור הזהות של הקהילה החרדית המודרנית תוך כדי קיום הקשר

133 כהנר 2016, לעיל הערה 125.

134 משק כמעט אוטרכי בהקשר החרדי הוא קהילה שגודלה הדמוגרפי, המרחבי הנבדלים שהיא יצרה בערי הפרוור החרדיות החדשות, דפוסי הצריכה המיוחדים לה ואולי גם כוחה הפוליטי מאפשרים לה לדרוש ולקבל התאמות של רכיבי שוק רבים לצרכים המיוחדים שלה ולדפוסי הצריכה שלה. בכך הקהילה מתפתחת לשוק כמעט נפרד העומד בפני עצמו, גם אם אין הוא משק אוטרכי לגמרי, המבוסס רובו ככולו על המשק הכללי. הוא מצליח להכשיר מוצרים ייעודיים עבור האוכלוסייה החרדית, כגון שירותי בריאות, חברות תחבורה המתאימות את השירות לביקוש ואפילו לדרישה להפרדה מגדרית, מכללות ואוניברסיטאות המתאימות את תוכני הלימוד ואת ארגון הכיתות לדרישות ייחודיות, חברות הייטק המכשירות מקומות עבודה לנשים חרדיות במקומות מגוריהן וחברות מזון גדולות המייחדות פסי ייצור בהכשר מיוחד.

135 כהנר ושלחב 2012, לעיל הערה 125.

136 כהנר 2018, לעיל הערה 124.

137 לי כהנר, "קו תפר תרבותי על קו תפר גיאוגרפי: חרדיות מודרנית בערים מעורבות", *תרבות דמוקרטית* 17: חרדיות מודרנית (2017), עמ' 159–202.

בינה לבין החברה הכללית. בערים החרדיות ההומוגניות קשה יותר לשמור על קשר זה.¹³⁸

בסקר נשאלו ארבע שאלות מרכזיות בעניין הבחירה בדגם המגורים: "באיזה יישוב אתה גר?"; "היכן היית מעדיף לגור?"; "לאיזה סגנון קהילה אתה משתייך?"; "עד כמה חשוב לך להשתייך לקהילה?" שאלות אלו נבחנו על הצירים האתניים ועל הציר שמרנות-מודרניות.

באשר לבחירת דגם המגורים בפועל, בתהליך העבודה נערך עיבוד של שמות היישובים לתוך דגמי המגורים: מגורים בעיר חרדית גדולה (בני ברק או ירושלים), מגורים בעיר חרדית הומוגנית, מגורים בשכונה חרדית בעיר כללית גדולה, מגורים בשכונה חרדית בעיר כללית קטנה, מגורים ביישובים כפריים חרדיים קטנים.

בכלל קבוצת המדגם 52% מהנסקרים מתגוררים באחת משתי הערים החרדיות הגדולות בני ברק או ירושלים; 20% גרים בעיר חרדית הומוגנית; 16% גרים בשכונה חרדית בעיר כללית גדולה; 10% מתגוררים בשכונה חרדית בעיר כללית קטנה; רק 2% גרים ביישובים הכפריים החרדיים (תרשים 5.1).

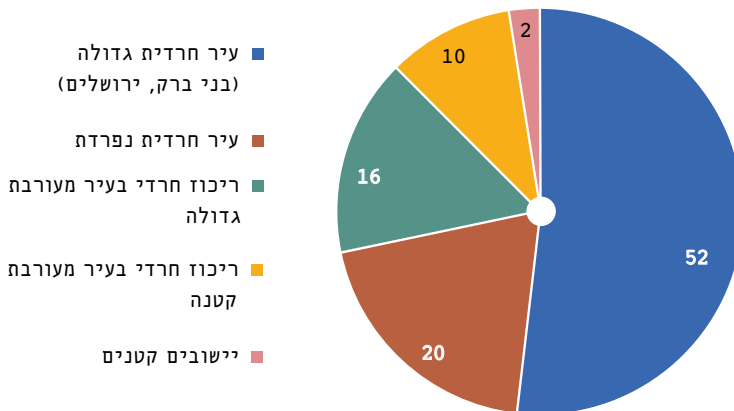
כאמור, אף שציר הניתוח המרכזי של עבודה זו הוא שמרנות-מודרניות, בניתוח מודל המגורים של האוכלוסייה החרדית ציר הזהות האתני נמצא מכריע יותר: 56% מהחסידים ו-55% מהליטאים מתגוררים בבני ברק ובירושלים, לעומת 41% מהספרדים; 29% מהליטאים חיים בערים החרדיות ההומוגניות, לעומת 10% מהקבוצה החסידית ו-22% מהקבוצה הספרדית; 34% מהספרדים ו-32% מהחסידים גרים בשכונות חרדיות בערים כלליות קטנות וגדולות, לעומת 14% בלבד מהליטאים (תרשים 5.3). נתונים אלו עולים בקנה אחד עם ממצאי מחקרים קודמים ומשקפים במידה רבה תהליכים מרחביים-חברתיים המאפיינים את הפרישה של תת-קהילות חרדיות במרחב הישראלי. הציבור הליטאי, הנחשב לאליטיסטי ביותר, התקבל ביתר קלות למרחבים ההומוגניים של הערים החרדיות החדשות, ולעומת זאת הציבור הספרדי נתקל בקשיים בתהליך הקבלה

לערים אלו.¹³⁹ אומנם גם הציבור החסידי מתגורר בערים החרדיות ההומוגניות אך מנהיגיו העדיפו לאורך שנים להתיישב בערים כלליות וליהנות מהתשתיות הכלליות של העיר. חלק משמעותי מהציבור החרדי הספרדי מבוסס על חוזרים בתשובה בני קהילות המקור בערים הכלליות, שזהו ביתם. נוסף על כך, בקרב קבוצה זו יש ההעדפה למגורים במרחב פחות סרגטיבי, המאפשר את הקשר עם רשות הרבים הישראלית.

בכל הקשור לסוג של יישוב המגורים מתקבלת תמונה אחידה יחסית בין הקבוצות על הציר שבין שמרנות למודרניות (תרשים 5.2), למרות הציפייה שהקבוצות המודרניות יתגוררו בשכונות החרדיות בערים הכלליות, בעיקר בערים הכלליות הגדולות (על כך יורחב בהמשך). בערים אלו הקבוצות החרדיות המודרניות והעובדות יכולות ליהנות ממרחב מגורים על קו התפר שבין המרחב החרדי למרחב הכללי, וכך לקיים קשר עם רשות הרבים בתחומי תעסוקה, השכלה, פנאי וצריכה.

תרשים 5.1

סוג יישוב המגורים, כלל המדגם (%)

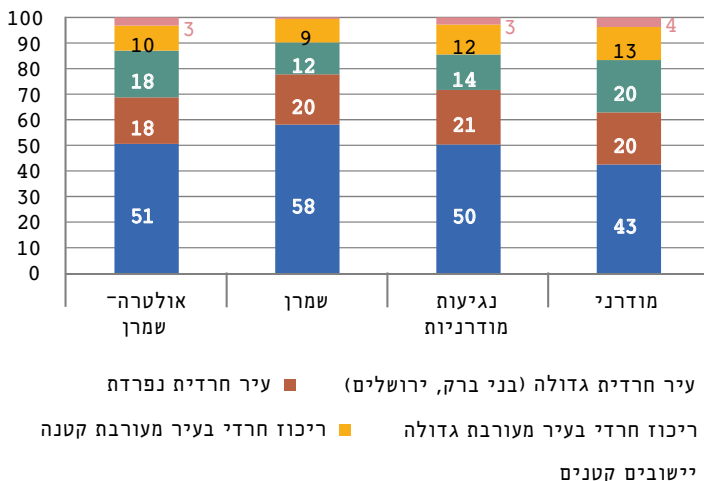

139 לי הכנר, "בין מרחב דתי למרחב מעמדי: גאוגרפיה של ריבוד בחברה החרדית", מגמות נה (1): מעמד ודת בישראל (2020), עמ' 225-244.

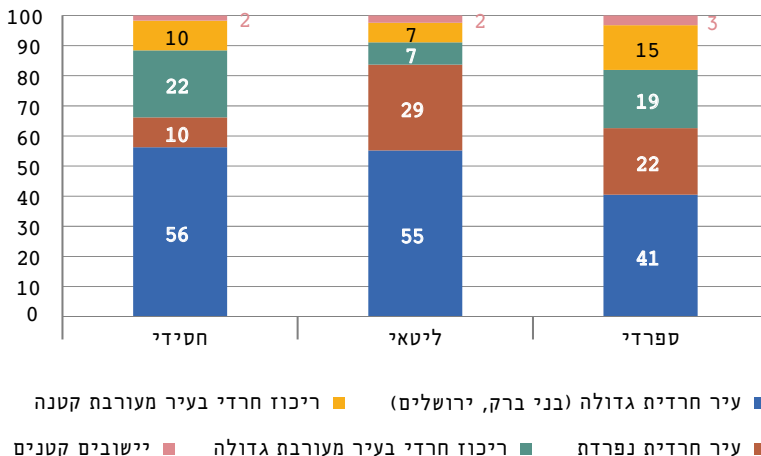
5.2 תרשים

סוג יישוב המגורים, בציר שמרנות-מודרניות (%)

5.3 תרשים

סוג יישוב המגורים, בחלוקה לתת-קהילות בציר האתני (%)

מעניין להשוות את הממצאים שהתקבלו בבחירת מודל המגורים ומקום המגורים לממצאים שהתקבלו בעניין העדפה של סביבת המגורים. התשובות האפשריות על שאלה זו היו: סביבה חרדית לגמרי; סביבה חרדית לגמרי בסמוך לאזור לא-חרדי; סביבה מעורבת חרדית-דתית; סביבה מעורבת חרדית-דתית-חילונית. בכלל קבוצת המדגם 72% מעדיפים לגור בסביבה חרדית ו-28% מעדיפים לגור בסביבה מעורבת (תרשים 5.4).

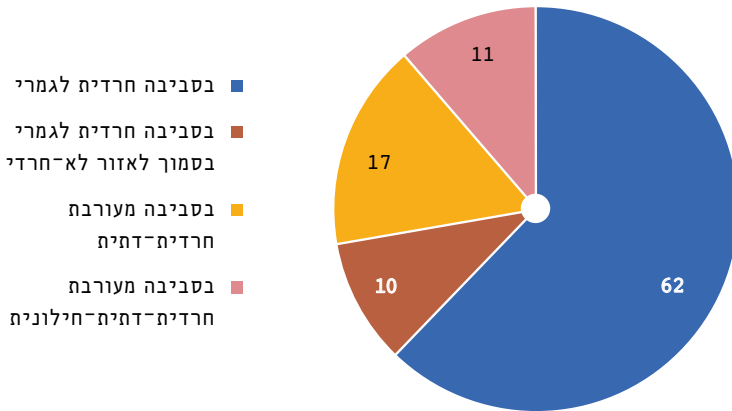
בציר הקהילתי-אתני שיעור הספרדים המעדיפים לגור בסביבה מעורבת (39%) גבוה בהרבה משיעור הליטאים (20%) והחסידים (19%) (תרשים 5.6).

בחלוקה על הציר שבין שמרנות למודרניות, בשתי הקבוצות המודרניות נמצאו שיעורים גבוהים להעדפת מגורים בסביבה מעורבת – במודרנית 63% ובנגיעות המודרניות 39% – לעומת שיעורים נמוכים בהרבה בקבוצה השמרנית (20%) ובקבוצה האולטרה-שמרנית (11%). שתי הקבוצות השמרניות מעדיפות במובהק לגור בסביבה חרדית לחלוטין (תרשים 5.5).

בקבוצות המודרניות נמצא פער בין ההתנהגות בפועל לבין העמדה העקרונית בעניין מודל המגורים ומגורים בסביבה מעורבת. ממצא זה תואם ממצאים של מחקרים קודמים המראים שבחירת מרחב המגורים בפועל עדיין סרגטיבית וקהילתית מאוד גם בקבוצות המודרניות, שחלקן עדיין מתגוררות בליבתן של המרחב החרדי, חלקן מבקשות לחיות בתוך המרחב החרדי אך בקצהו, בקו התפר עם המרחב הכללי, ורק מיעוט מתגוררים בסביבה מעורבת לחלוטין בשכונות לא-חרדיות.¹⁴⁰ נכון יהיה לעקוב אחר תהליכים אלו בעתיד ולברוק אם זהות המודרנית, המבקשת להיות חלק מהמרחב המרכזי של רשות הרבים הישראלית, תיושם גם בבחירה בפועל של מרחבי המגורים.

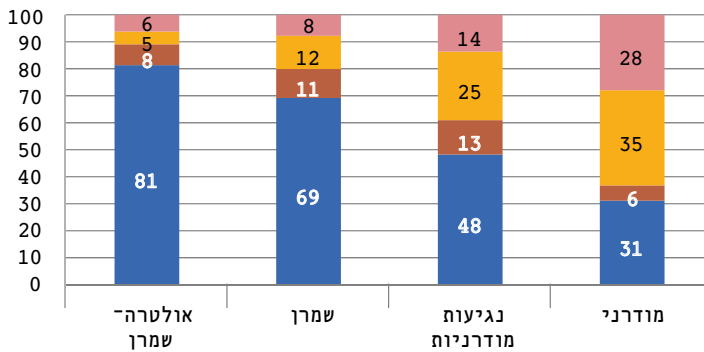
5.4 תרשים

העדפת מקום מגורים, כלל המדגם (%)

5.5 תרשים

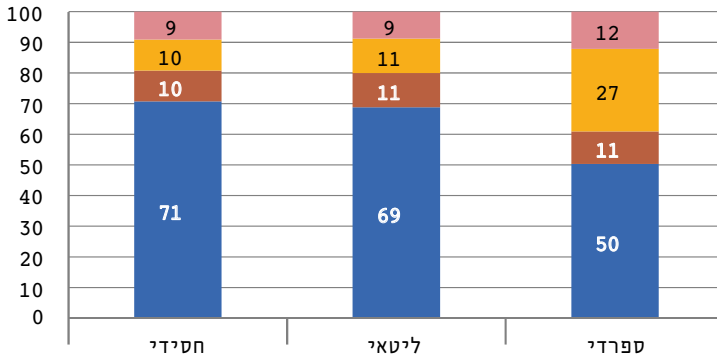
העדפת מקום מגורים, בציר שמרנות-מודרניות (%)

■ בסביבה חרדית לגמרי
 ■ בסביבה חרדית לגמרי בסמוך לאזור לא-חרדי
■ בסביבה מעורבת חרדית-דתית
 ■ בסביבה מעורבת חרדית-דתית-חילונית

5.6 תרשים

העדפת מקום מגורים, בחלוקה לתת-קהילות בציר האתני (%)

■ בסביבה חרדית לגמרי
 ■ בסביבה חרדית לגמרי בסמוך לאזור לא-חרדי
■ בסביבה מעורבת חרדית-דתית
 ■ בסביבה מעורבת חרדית-דתית-חילונית

5.2

המרחב הקהילתי: דפוסי הבחירה בחיים בקהילה

כדי לברר את הפרקטיקות הקהילתיות, הצורך במגורים בתוך קהילה והעמדות בעניין זה, הנסקרים נשאלו על החשיבות של מגורים בקהילה, השתייכות בפועל לקהילה ובירור סגנונה ואופייה, סוג בית הכנסת, דמות הרב ואם

קהילה היא מהסוג שהשתייכו אליה ההורים או קהילה בסגנון אחר. שאלות אלו נבחנו על הצירים אתניות, תעסוקה ושמרנות-מודרניות. מהתפלגות התשובות בכלל קבוצת המדגם לשאלה "עד כמה חשוב לך להשתייך לקהילה?" מתברר של-79% חשוב להשתייך לקהילה ול-21% ההשתייכות לקהילה איננה חשובה (תרשים 5.7).

בציר שבין שמרנות למודרניות, ל-63% מהמודרנים חשוב להשתייך לקהילה, וכך גם ל-73% מקבוצת הנגיעות המודרניות, ל-82% מהקבוצה השמרנית, ול-89% בקבוצה האולטרה-שמרנית (תרשים 5.8). אומנם הנתונים מלמדים על הבדלים בין הקבוצות בסוגיה זו, אך בכל הקבוצות החרדיות, גם המודרנית, ניתנת חשיבות

רבה לקהילתיות. יש לכך השלכות רבות על החיים כחלק מרשות הרבים בישראל וממרחביה, שכן בקבוצות המודרניות הצורך המובהק בקהילתיות משתלב עם הרצון לחיות במרחב מעורב. שני דפוסים אלו עלולים להתנגש זה בזה וליצור מצב שבו גם בקבוצות שרצו ובחרו לחיות במרחבים משותפים עם הציבור הכללי ייווצרו תהליכים של "מרחוב הזהות" ו"מרחוב השונות", תוך כדי פעולה לשינוי זהותי ומוסדי של מרחב המגורים הכללי שבחרו להשתייך אליו מלכתחילה, בשל אופיו הפתוח המאפשר חיים מודרניים וישראליים.¹⁴¹

על ציר האתניות ניכרים הבדלים בין הקבוצות: 95% מהחסידיים הצהירו שחשוב להם להשתייך לקהילה, 85% מהקבוצה הליטאית, 65% מהקבוצה הספרדית (תרשים 5.9). גם בציר זה הצורך המובהק בקהילתיות ניכר בכל הקבוצות, אך ההבדלים ביניהן מדגישים את הדפוסים החברתיים של כל אחת מהן: הקבוצה החסידית מאורגנת סביב חצר חברתית, מדגישה את המאפיינים החברתיים השמרניים ומחנכת לחיים קהילתיים מלאים בתוך החצר, והחצר יכולה להכיל גם את הזהויות החסידיות המודרניות בתוכה;¹⁴² הקבוצה הליטאית מתארגנת סביב ישיבות ושכונות, מושפעת מאוד מתהליכי המודרניזציה והישראליות והשינויים שמתרחשים בחברה החרדית, ומי שאינו שייך לישיבה או לכולל ולקהילת האברכים ומוסדותיה יחפש מרחב חיים קהילתי אחר; הקבוצה הספרדית מדגישה אף היא את הצורך בהשתייכות וקהילתיות אך גם את האפשרות למרחב חיים קהילתי פתוח ורך יותר.¹⁴³

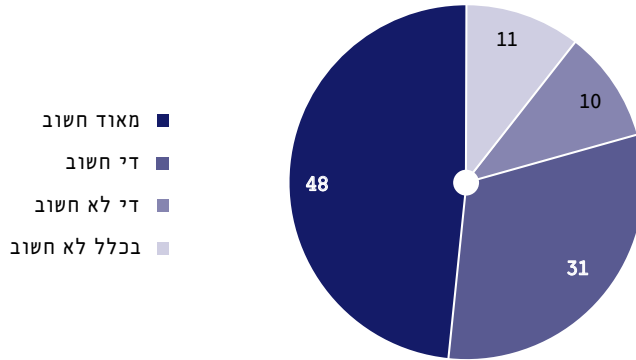
141 במרחב הזהות, זהויות שונות - לאומיות, אתניות, מגדריות, מעמדיות ודתיות - מבקשות ייצוג, משתמשות במרחב ותובעות אותו במגוון דרכים: אקטיביזם ומאבק, שיתוף או לכל הפחות בניית מערכת חיים של חיה ותן לחיות. תהליכי מרחוב הזהות מתקיימים בפרקטיקות פורמליות (הקמת מוסדות) ובפרקטיקות בלתי פורמליות (מערכות יחסים בין שכנים, הליכה ברחוב וכו'). על תהליכי מרחוב הזהות ראו חיים יעקובי וטובי פנסטר (עורכים), "מבוא: על ישראליות ועירוניות", עיר ישראלית או עיר בישראל? שאלות של זהות, משמעות ויחסי כוחות, ירושלים: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, 2006, עמ' 7-19; טובי פנסטר ואיתי מנור, "אזרחות עירונית הומו־לסבית במרחב החל אביבי והירושלמי", סוציולוגיה ישראלית יב (1) (2010), עמ' 7-28.

142 זיכרמן וכהנר 2012, לעיל הערה 5.

143 ליאון 2016, לעיל הערה 54.

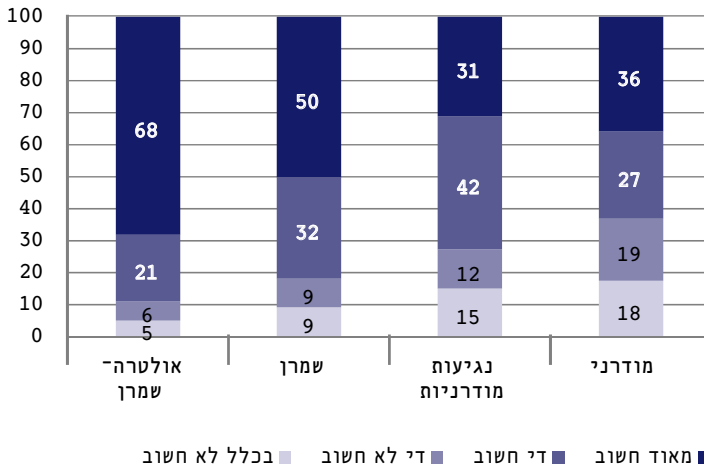
5.7 חרשים

עד כמה חשוב או לא חשוב לך להשתייך לקהילה? כלל המדגם (%)

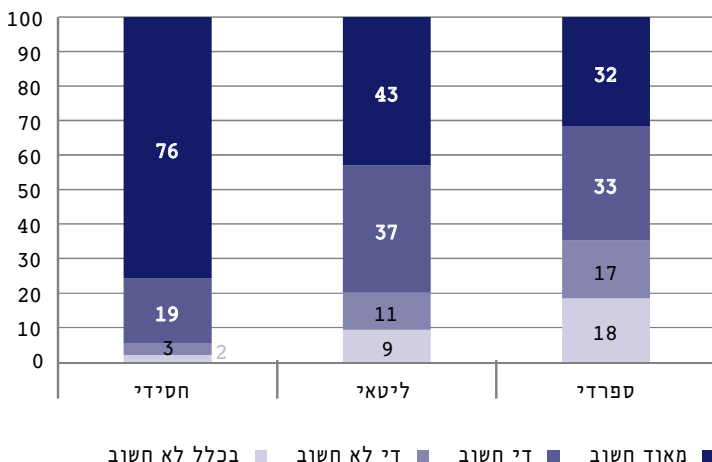
5.8 חרשים

עד כמה חשוב או לא חשוב לך להשתייך לקהילה?
בציר שמרנות-מודרניות (%)

תרשים 5.9

עד כמה חשוב או לא חשוב לך להשתייך לקהילה?
בחלוקה לתת-קהילות בציר האתני (%)

השאלה השנייה בעניין הקהילתיות ביקשה לבחון את ההשתייכות בפועל לקהילה ואת סגנונה. בכלל קבוצת המדגם 61% משתייכים לקהילה בסגנון שהשתייכו אליה הוריהם, 19% משתייכים לקהילה בסגנון שונה משל הוריהם בעקבות שינויים במבנה החיים שלהם, 20% הצהירו שאינם משתייכים לקהילה (תרשים 5.10).

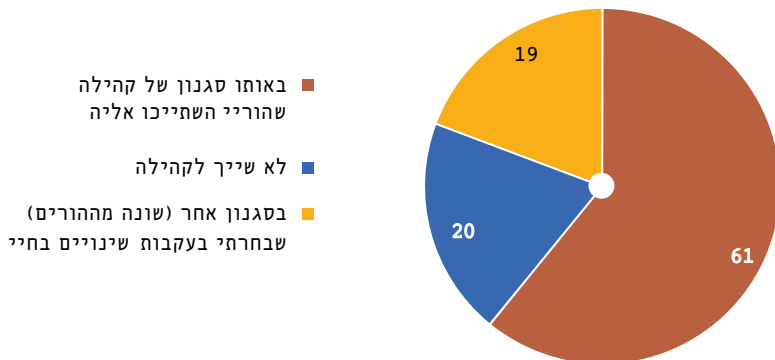
בבחינת התשובות על שאלה זו בציר שמרנות-מודרניות התגלה קו מפריד בין הקבוצות, והשיוך הקבוצתי מנבא היטב את התשובות בעניין השתייכות בפועל לקהילה בסגנון שהשתייכו אליה ההורים: 69% מהקבוצה האולטרה-שמרנית השתייכו לקהילה בסגנון של ההורים; 64% מהשמרנים; 58% מקבוצת הנגיעות המודרניות; ורק 38% מהמודרנים השתייכו לקהילה בסגנון שאליה השתייכו הוריהם. 37% בקהילות החרדיות המודרניות אינם משתייכים לקהילה כלל, ו-25% חיים בקהילה המאופיינת בסגנון חיים שונה משל הוריהם (תרשים 5.11). ממצאים אלו תואמים ממצאי מחקרים קודמים המציגים את דינמיקת השינוי הקהילתי בחברה החרדית. זו נוצרת מצד אחד מתהליכי דחיפה מקהילות האם שאינן מעוניינות בזהות החרדית המודרנית בתחומן, ומצד שני מגורמי משיכה

המתרחשים בד בכך בשל החיפוש אחר אורח חיים אינדוידואליסטי, מרחב שמאפשר תחושת אנונימיות, או חיפוש אחר אורח חיים קהילתי ברוח הקבוצות המודרניות יותר על הרצף.¹⁴⁴ הממצאים מדגישים גם את עצם היותה של קבוצת הנגיעות המודרניות "קבוצת אמצע" על הציר שבין שמרנות למודרניות, שעדיין מוסיפה להיות חלק מקהילת המקור וזקוקה לשיוך הקהילתי שלה, אף שמדובר בקבוצה עובדת המעורה בחיי רשות הרבים הישראלית.

גם בציר הזהות אתני-קהילתי ההבחנה בין הקבוצות מנבאת היטב את התשובות בעניין השתייכות בפועל לקהילה מהסוג שהשתייכו אליה ההורים: 83% מהקבוצה החסידית, שמאפייניה הם הקהילתיים ביותר מכל הקבוצות, הצהירו שהם משתייכים לקהילה מהסוג שהשתייכו אליה הוריהם; 63% מהקבוצה הליטאית; 40% בלבד מהקבוצה הספרדית. נתון זה משקף את המנעד הרחב של זהות בקבוצה הספרדית, ואת העובדה שקהילות גדולות מתוכה הן קהילות של בעלי תשובה. בקבוצה הספרדית הצהירו 32% שאינם משתייכים לקהילה כלל, לעומת 2% בלבד מקרב החסידים (תרשים 5.12).

5.10 תרשים

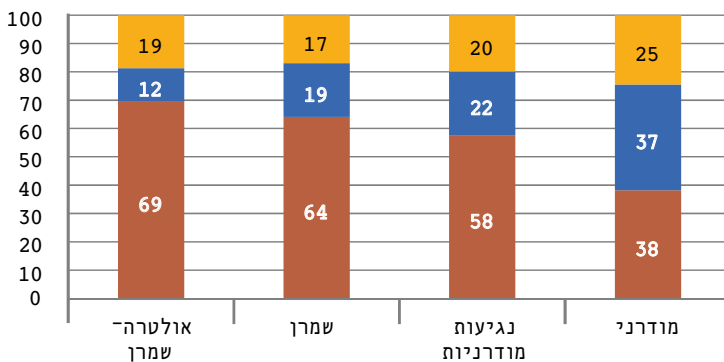
האם את/ה שייך/ת לקהילה? באיזה סגנון? כלל המדגם (%)

5.11 חרשים

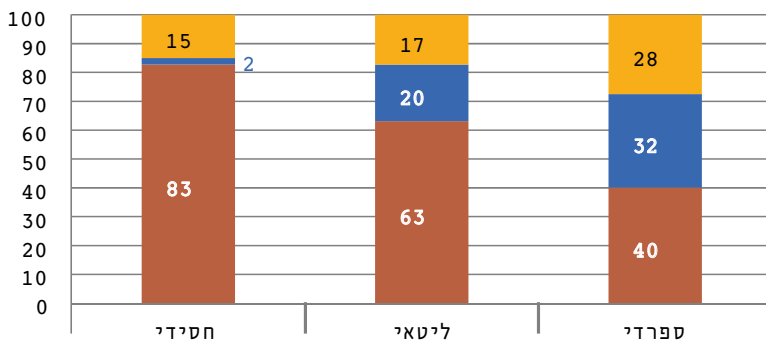
האם את/ה שייך/ת לקהילה? באיזה סגנון? בציר שמרנות-מודרניות (%)

■ באותו סגנון של קהילה שהוריי השתייכו אליה ■ לא שייך לקהילה ■ בסגנון אחר (שונה מהורים) שבחרתי בעקבות שינויים בחיי

5.12 חרשים

האם את/ה שייך/ת לקהילה? באיזה סגנון? בחלוקה לתת-קהילות בציר האתני (%)

■ באותו סגנון של קהילה שהוריי השתייכו אליה ■ לא שייך לקהילה ■ בסגנון אחר (שונה מהורים) שבחרתי בעקבות שינויים בחיי

סוג בית הכנסת הנבחר לתפילה בשבת ובחגים משקף במידה רבה את סוג הקהילה שהפרט משתייך או מבקש להשתייך אליה וכן את המרחב הקהילתי שהוא חש בו נוח ומותאם לפרופיל החברתי-תרבותי שלו. כמוכּוּן, בית הכנסת לתפילה בשבת צריך להיות גם קרוב לבית ונגיש. הנסקרים נשאלו בעניין הסגנון של בית הכנסת שהם מתפללים בו. בקרב הגברים בכלל קבוצת המדגם לשאלה "באיזה בית כנסת אתה מתפלל בשבת ובחגים?" 43% מהמשיבים מתפללים בבית כנסת של אברכים; 26% מתפללים בבית כנסת של החסידות שהם משתייכים אליה; 9% מתפללים בבית כנסת שכוּנתי; 7% מתפללים בשטיבל; 5% מתפללים בבית כנסת מודרני; ל-10% אין בית כנסת קבוע (תרשים 5.13).

מקום התפילה משקף כמעט במובהק את זהות המתפללים על הציר קהילתי-אתני: 76% מהחסידים מתפללים בבית כנסת ששייך לחסידות שהם משתייכים אליה; 73% מהליטאים מתפללים בבית כנסת של אברכים (חניכי ישיבות); 54% מהספרדים מתפללים אף הם בבית כנסת של אברכים. רק מיעוט מתפללים בבתי הכנסת החרדיים המודרניים: 6% מהספרדים ו-4% מהליטאים. בקרב הספרדים נמצא ייצוג גדול יותר של מתפללים בבתי כנסת שכוּנתיים (17%) ושל מתפללים שלא בבית כנסת קבוע (17%) (תרשים 5.15). בהשוואה לשתי הקבוצות האשכנזיות, בקבוצה הספרדית נמצאה גמישות בכחירת מקום התפילה. ממצא זה תואם ממצאים של מחקרים קודמים על הקבוצה הספרדית ועל אורחות החיים והמגוון הקהילתי של חבריה.¹⁴⁵ לעומת זאת מערכת החיים הקהילתי-חברתית של הקבוצה החסידית נוקשה ומלווה במערך התנהגות ועמדות קהילתיות ברורות.

בכל הקשור למסגרת התפילה בשבת ובחג, כאשר מסתכלים על הדפוסים הפנימיים של הקבוצות בתוך החברה החרדית בחלוקה לפי הגדרה עצמית על הציר שבין שמרנות למודרניות, מתקבלת התמונה הזאת: בקבוצה השמרנית 45% מתפללים בבית כנסת של אברכים, הנחשב למסגרת קהילתית שמרנית מהזרם המרכזי, ובקבוצה האולטרה-שמרנית 46% – קצת פחות ממחצית מהקבוצות השמרניות (62% מהגברים בשתי הקבוצות הללו אברכים); גם כמעט מחצית מקבוצת הנגיעות המודרניות מתפללים בבית כנסת של אברכים (43%); ו-24% בלבד מהחרדים המודרניים מתפללים בבית כנסת של אברכים.

בהתאמה לממצאים אחרים שעלו בסקר נמצא ייצוג גבוה לקבוצות השמרניות על הציר בקרב המתפללים בבתי הכנסת החסידיים: 34% מהקבוצה האולטרה-שמרנית ו-30% מהקבוצה השמרנית מתפללים בבית כנסת של החסידות שהם משתייכים אליה, לעומת 20% בקבוצת הנגיעות המודרניות ו-13% בלבד בקבוצה המודרנית. ממצא זה עולה בקנה אחד עם הפרופיל האתני-קהילתי של הקבוצות על הציר שמרנות-מודרניות, שלפיו לקבוצות החסידיות יש ייצוג גדול בתוך הקבוצות השמרניות. מחקרים קודמים מראים שלעיתים קרובות קבוצת הזהות החסידית המודרנית נותרת חלק מהחצר המרכזית ומוסדותיה.¹⁴⁶

זהות מקום התפילה משקפת כמעט במלואה את הזהות המודרנית של המתפללים. כך, בקרב המודרניים 21% מתפללים בבתי כנסת שכוניתיים, 21% מתפללים בבתי כנסת מודרניים, 17% טענו שאינם מתפללים בבית כנסת קבוע. לעומת זאת בשלוש הקבוצות האחרות שעל הציר אחוזים מעטים בלבד מתפללים בבתי כנסת מסוגים אלו.

קבוצת הנגיעות המודרנית, אף שהיא קבוצה עובדת (48% מהגברים עובדים) וייתכן שהייתה מעדיפה מרחב תפילה קהילתי פתוח יותר ואברכי פחות מהקבוצות השמרניות על הציר, מעדיפה מרחבי תפילה בתוך הזרם המרכזי החרדי, ממגוון סיבות: חבריה חיים בליבת המרחב החרדי, וכאמור סוגיית הנגישות לבתי כנסת בשבת מכרעת; בתי הכנסת האברכיים הם "נמל הבית" הזהותי של קבוצה זו; נוסף על כך, חברי הקבוצה מבקשים לשמור על תדמית חרדית מלאה, הן על מנת לשפר את סיכויי ילדיהם להתקבל לבתי הספר החרדיים המרכזיים, והן על מנת לזכות לשידוך הולם לילדיהם בתוך הזרם הראשי בחברה החרדית. הבחירה בבית כנסת לפי השתייכות זו מסייעת להם להישאר בתוך "חוקי המשחק" החרדיים.

הממצאים בסקר הנוגעים לקבוצה החרדית המודרנית תואמים ממצאי מחקרים קודמים שעסקו בפרופיל הדתי הקהילתי של קבוצה זו.¹⁴⁷ החיפוש אחר קהילתיות חדשה הוא תוצר של דחיקת המתפללים המודרניים מבתי הכנסת האברכיים ובה בעת של חיפוש אחר קהילתיות חדשה ויצירת מוסדות קהילתיים מותאמים

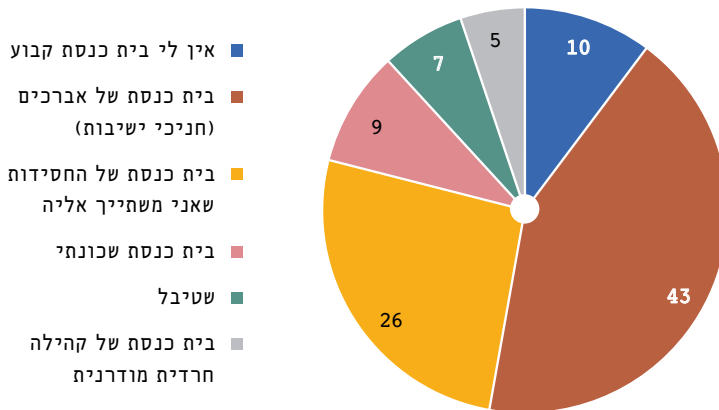
146 זיכרון וכהנר 2012, לעיל הערה 5.

בעבורה. חיפוש זה נובע מהתנועה בזהות החרדית הדתית, מסוגיית הנגישות הפיזית בהקשר המרחבי וממגוון האפשרויות הקיים בפועל והמותאם לזהות הדתית המתהווה.

בקבוצה השמרנית ובקבוצה האולטרה-שמרנית יש הלימה כמעט מוחלטת בין הצורך בקהילתיות לבין הפרופיל הקהילתי בפועל: סוג הקהילה שהפרט משתייך אליה ובחירת בית הכנסת מאפיינים את הקהילתיות השמרנית, המסורתית המוסדית ואת הזרם המרכזי בחברה החרדית. סוג בית הכנסת שהחרדים השמרנים מתפללים בו משקף היטב את הזהות החרדית המשולבת בשני צירים – הציר הקהילתי-אתני והציר שמרנות-מודרניות.

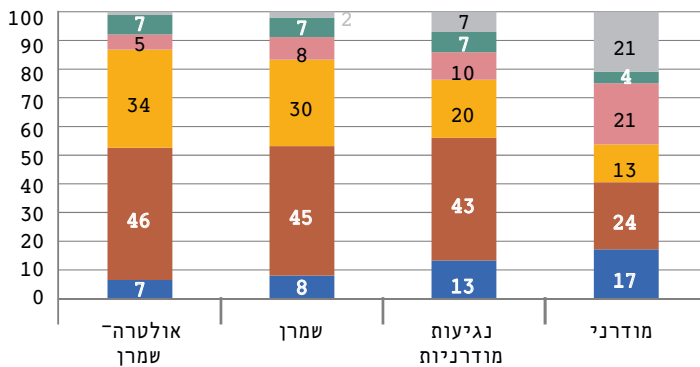
תרשים 5.13

באיזה בית כנסת אתה מתפלל בשבת ובחגים? גברים, כלל המדגם (%)

5.14 חרשים

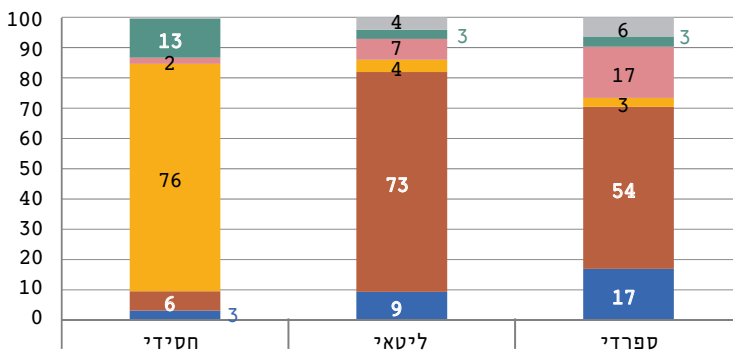
באיזה בית כנסת אתה מתפלל בשבת ובחגים? גברים,
בציר שמרנות-מודרניות (%)

■ אין לי בית כנסת קבוע ■ בית כנסת של אברכים (חניכי ישיבות)
 ■ בית כנסת של החסידות שאני משתייך אליה ■ בית כנסת שכונתי
 ■ שטיבל ■ בית כנסת של קהילה חרדית מודרנית

5.15 חרשים

באיזה בית כנסת אתה מתפלל בשבת ובחגים? גברים,
בחלוקה לתת-קהילות בציר האתני (%)

■ אין לי בית כנסת קבוע ■ בית כנסת של אברכים (חניכי ישיבות)
 ■ בית כנסת של החסידות שאני משתייך אליה ■ בית כנסת שכונתי
 ■ שטיבל ■ בית כנסת של קהילה חרדית מודרנית

השאלה האחרונה בעניין הקהילה הייתה: "עם איזו דמות רבנית" אתה מתייעץ בהחלטות משמעותיות כמו דיוור, לימודים, שידוכים, מחלות ושאלות אחרות?" נמצא ש-90% מהמשיבים מתייעצים עם דמות רבנית סביב החלטות חשובות במעגל החיים: 28% מתייעצים עם אדמו"ר, 23% מתייעצים עם רב השכונה או רב העיר, 18% עם ראש הישיבה, 15% עם גדול דור ו-6% עם רב מקובל (תרשים 5.16).

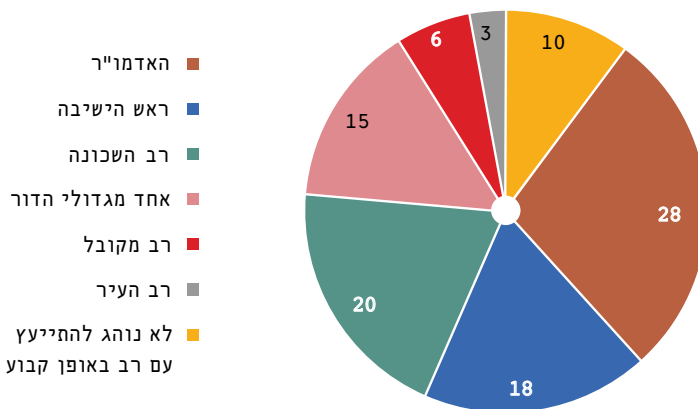
זהות הדמות הרבנית המייעצת משתקפת היטב בציר הזהות קהילתי-אתני. 97% מהחסידים מתייעצים עם דמות רבנית בשאלות הגדולות, מתוכם 81% עם האדמו"ר. 87% מהספרדים ו-88% מהליטאים מתייעצים עם דמות רבנית; אומנם בחלוקה שונה מהקבוצה החסידית, אך רק במעט – בעיקר עם גדולי התורה (ליטאים 23%, ספרדים 19%), ראש הישיבה (ליטאים 28%, ספרדים 26%) ורב השכונה (ליטאים 26%, ספרדים 27%) (תרשים 5.18).

בכל הקבוצות על הציר שמרנות-מודרניות רבים מתייעצים עם רבנים, אך קיים פער בין הקבוצות המודרניות לבין הקבוצות השמרניות. 96% מהקבוצה האולטרה-שמרנית מקפידים להתייעץ עם דמות רבנית בשאלות הגדולות, 94% מהקבוצה השמרנית, 84% מקבוצת הנגיעות המודרניות ו-77% מהקבוצה המודרנית. הדמות הרבנית שמתיעצים איתה בצומתי קבלת ההחלטות משקפת את השילוב בין שני הצירים – קהילתי-אתני ושמרנות-מודרניות. לדוגמה, 37% מהקבוצה האולטרה-שמרנית ו-34% מהקבוצה השמרנית מתייעצים עם אדמו"ר בשאלות הגדולות, לעומת 19% מקבוצת הנגיעות המודרניות ו-10% בלבד מהקבוצה המודרנית (תרשים 5.17). ממצא זה קשור בשיעור הגבוה של החסידים בקבוצות השמרניות. בקבוצות המודרניות מנעד הדמויות הרבניות שמתיעצים איתן מגוון הרבה יותר.

הנתונים בכלל צירי הזהות מלמדים שהפנייה אל רבנים בצמתים מכריעים בחיים מקובלת בכל הקבוצות, והיא נפוצה ונוכחת בתרבות הקהילתית הדתית גם בקבוצות המודרניות. בקבוצות אלו המנעד של הדמויות הרבניות שאנשי הקהילה פונים אליהם רחב משבקבוצות השמרניות. ייתכן שההבדל קשור לנגישות פיזית של הרב המקומי, לפתיחות לשמוע קולות גם מחוץ לקהילת המקור (האתנית) שהתחנכו בה בילדותם ולחיפוש אחר קול תורני רוחני המותאם לצורכיהם.

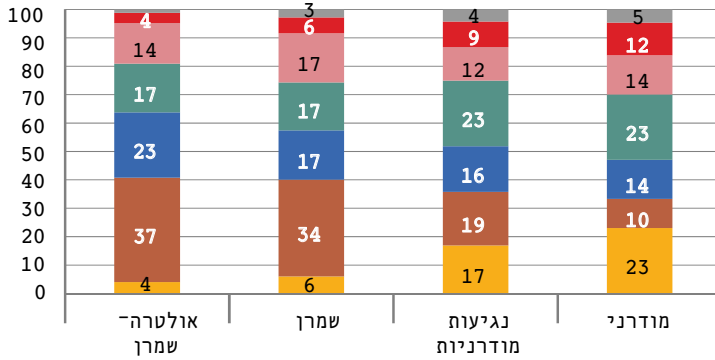
בחינת הבחירה בסוג בית הכנסת וכדמות הרב המייעץ מאפשרת לברר אם החרדים המודרניים או החרדים בקבוצת הנגיעות המודרניות מייצרים מודל קהילתי חדש, ואם כן, מהם הרכיבים של מודל זה. האם הבחירות האלה משתקפות במערכות הקהילתיות החרדיות הקיימות או מייצרות, או שיש בכוחן לייצר, מודלים קהילתיים שיש להם מוטיבים חדשים, בדמות מיסוד מקומות תפילה ברוח הקבוצות המתחדשות ורבנים שייתנו מענה רוחני לצרכים הייחודיים של קהילות אלו?¹⁴⁸

5.16 חרשים
התייעצות עם רב, כלל המדגם (%)

5.17 חרשים

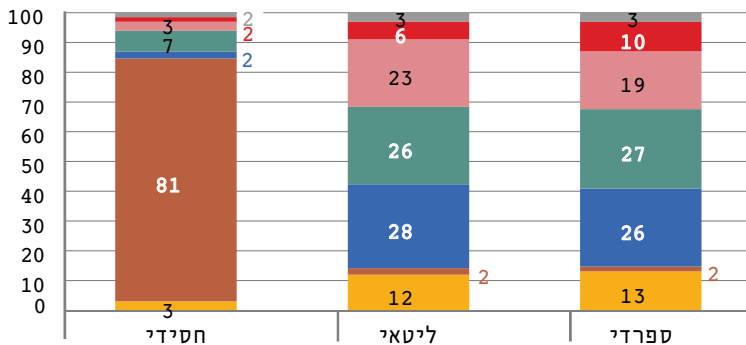
התייעצות עם רב, בציר שמרנות-מודרניות (%)

■ לא נהוג להתייעץ עם רב באופן קבוע   ■ ראש השכינה   ■ אחד מגדולי הדור
■ ראש הישיבה   ■ רב מקובל   ■ רב העיר

5.18 חרשים

התייעצות עם רב, בחלוקה לתת-קהילות בציר האתני (%)

■ לא נהוג להתייעץ עם רב באופן קבוע   ■ ראש השכינה   ■ אחד מגדולי הדור
■ ראש הישיבה   ■ רב מקובל   ■ רב העיר

המרחב החרדי משקף ארגון מעמדי, חברתי ואתני מחודש המבטא את שינויי הזמן, הזהות והמקום. אחדים מהמודלים המרחביים-קהילתיים שומרים על הזהות החרדית ההומוגנית השמרנית ומוסיפים להתנהל על פי הקודים הברדלניים שהיו נהוגים בעבר; אחרים מכילים בגבולם זהויות שבין שמרנות למודרניות; ויש גם שמאפשרים היבדלות לא מלאה ומשנים את פניהם ומתפתחים לכדי בית לזהויות החרדיות המתחדשות המבקשות להיפתח לחברה הכללית וליהנות מהמרחב של רשות הרבים.

במחקר זה נמצא שהמרחב הגאוגרפי הקהילתי משתקף באופן מלא בציר הזהות אתני-קהילתי בחברה החרדית כחלוקה לספרדים, ליטאים וחסידים, שכן בית הכנסת ודמותו של הרב הם מאבני היסוד של הקהילה, וסביבתם נבנה המרחב הפיזי הגאוגרפי: החצר, השכונה, העיר. מחקרים אכן מראים שהזהות האתנית היא מרכזית בתפיסת המקום החרדית, וקיומן של תשתיות קהילתיות חינוכיות ורוחניות חיוני להיווסדות של יישוב ולהתחזקותו. כן יש חשיבות רבה לזהות הרב שבראש היישוב ולזהות האתנית של הקהילות המרכזיות – אם הן נתפסות כקהילות עילית או כקהילות שוליים חרדיות.¹⁴⁹ המרחב נצבע בצבעי השיוך האתני-קהילתי, ובכך הוא מקור משיכה לאוכלוסיות חרדיות נוספות.

על פי המחקר המובא כאן, רוב גדול של הציבור החרדי מעדיף לגור בסביבה חרדית, ומיעוט מעדיף לגור בסביבה מעורבת חרדית-דתית או חרדית-דתית-חילונית. בקבוצות האולטרה-שמרנית והשמרנית נמנעים מגורים במרחב מעורב ומקדשים את החיים הקהילתיים הדתיים הממוסדים. המשתייכים לקבוצות אלו מבקשים לעצמם מרחב נבדל, בדמותן של ערים חרדיות או שכונות חרדיות הומוגניות שיש בהן מוסדות קהילה חרדיים. מנגד, בקבוצות המודרנית והנגיעות המודרניות נמצאה נטייה להעדיף מגורים במרחבים מעורבים. עם זאת, גם קבוצות אלו מתגוררות במרחבים ובמודלי מגורים נבדלים הדומים לקבוצות השמרניות – לפחות בנקודת זמן זו. ממצא זה תואם ממצאים של מחקרים המראים שהבחירה במרחב המגורים עדיין מתאפיינת בסדרגטיביות ובקהילתיות רבה גם בקבוצות המודרניות – שבתוכן יש המתגוררים בלב המרחב החרדי,

יש המבקשים לחיות בתוך המרחב החרדי אך בקצהו, בקו התפר עם המרחב הכללי, ומיעוט מתגוררים במרחב כללי לחלוטין בשכונות לא-חרדיות.¹⁵⁰ נכון יהיה לעקוב אחר תהליכים אלו בעתיד ולברוק אם הזהות המודרנית, המבקשת להיות חלק מהמרחב המרכזי של רשות הרבים הישראלית, תבוא לידי ביטוי גם בבחירה בפועל של מרחבי המגורים.

הרצון לגור במרחב מעורב מתנגש עם הצורך והרצון בקהילתיות דתית ממוסדת. התנגשות זו עשויה לייצר מתח רב סביב המוטיבציה לחיים במרחבים משותפים עם קבוצות לא-דתיות. הקבוצות המודרניות הבוחרות לחיות במרחבים משותפים עם הציבור הכללי יוצרות תהליך של "מרחוב הזהות",¹⁵¹ אגב הפעולה לשינוי זהותי ומוסדי של מרחב רשות הרבים הכללית שאליו ביקשו להשתייך בזכות זהותו הפתוחה והמעורבת. לדפוס זה יש השלכות רבות על החיים כחלק מרשות הרבים הישראלית, והוא עשוי להיות אתגר בכל הנוגע לתכנון מרחבי מגורים משותפים לקבוצות מעמד הביניים החרדי ולאוכלוסייה הכללית.

הקהילתיות ומיסודה חשובים לכלל החברה החרדית על כל קבוצות המשנה שלה. ממצאי הסקר מלמדים שהקהילה, דמות הרב המייעץ וסוג בית הכנסת משקפים היטב את הזהות החרדית המשולבת בשני הצירים – ציר הזהות קהילתי-אתני וציר הזהות שבין שמרנות למודרניות. מתשובות הנסקרים עולה שהפנייה בפועל אל דמויות רבניות בצומתי החלטה בחיים מקובלת מאוד בכלל קבוצות המשנה החרדיות, והיא חלק מתרבות קהילתית דתית נפוצה ונוכחת גם בקבוצות הנגיעות המודרניות והמודרניות. עם זאת, מנעד הרבנים שפונים אליהם מהקבוצות המודרניות רחב מהמקובל בקבוצות השמרניות ובזרם המרכזי. המנעד הרחב בקבוצות המודרניות קשור לנגישות פיזית של רב מקומי, לפתיחות לשמוע דעות גם מחוץ לקהילת המקור (האתנית) שהתחנכו עליה בילדות ולחיפוש אחר קול תורני רוחני ייחודי לחברי הקבוצות המודרניות.

בהקשר זה בולטת קבוצת האמצע על הציר שמרנות-מודרניות: קבוצת הנגיעות המודרניות מבטאת צורך בשייכות מוסדית רוחנית לקהילת המקור במרחב

150 כהנר 2017, לעיל הערה 137.

151 פנסטר ומנור 2010, לעיל הערה 141.

מגורים חרדי מרכזי, על אף היותה קבוצה המעורה ברשות הרבים בישראל. השמירה של קבוצה זו על מוסדיות קהילתית בתוך הזרם המרכזי החרדי קשורה לצורך להשתייך לזהות המקורית שהתחנכו על פיה ולצורך לשמור על תדמית חרדית בלא רבב שתקל על תהליך הקבלה של הילדים לבתי הספר החרדיים המרכזיים ותאפשר לזכות לשידוך הולם בתוך הזרם החרדי המרכזי. הבחירה בקהילתיות המזוהה עם הזרם המרכזי מאפשרת לקבוצת אמצע זו להישאר בתוך חוקי המשחק החרדיים.

ממצאי הסקר בעניין הקבוצה החרדית המודרנית תואמים ממצאים של מחקרים אחרים שעסקו בפרופיל הדתי הקהילתי של קבוצה זו.¹⁵² החיפוש אחר קהילתיות חדשה הוא ביטוי של התנועה בתוך הזהות החרדית, והוא תוצר של דחיקת המתפללים המודרנים מבתי הכנסת האברכיים וגם של צורך במוסדות מותאמים לקבוצה המודרנית, בהם בית הכנסת ודמות רבנית מובילה.

הבחירה בסוג בית הכנסת וברמות הרב המייעץ אפשרה לבחון אם קבוצת המודרנים או קבוצת הנגיעות המודרניות מייצרות מודל קהילתי חדש, ואם כן, מהם הרכיבים של מודל זה. האם בחירות אלו משתקפות במערכות הקהילתיות החרדיות הקיימות, או שהן מייצרות מודלים קהילתיים עם מוטיבים חדשים, בדמות מקומות תפילה ברוח הקבוצות המתחדשות וברמות רבנים שייתנו מענה רוחני לצרכים המיוחדים של קבוצות אלו? זהותן של קבוצות אלו משתנה והן מבקשות לעצמן אורח חיים מעורב בתוך הקהילה החרדית פנימה אך שאינו מנותק מהישראליות.

הממצאים המוצגים בפרק זה מלמדים על צורך ברב מייעץ, במקום תפילה ובקהילתיות, אך בעבור הקבוצות המודרניות על הציר צורך זה אינו מקבל מענה מוסדי גם בזמן כתיבת שורות אלו. היבטים אלו נבחנו בעבר, וממחקרים קודמים עולה שמעמד הביניים החרדי (העובדים והמודרנים) סובל מהיעדר הנהגה רוחנית.¹⁵³ הצורך המיוחד בהנהגה כזאת נובע ממלאכת האיזון המורכבת והייחודית שמעמד הביניים החרדי נדרש להתמודד עימה. לשם כך יש צורך

152 זיכרון וכהנר 2012, לעיל הערה 5; זיכרון 2014, לעיל הערה 5.

ב"כוח דהיתרא" שייתן לגיטימציה רוחנית לקבוצה המתגבשת וגם יציב לה קווים אדומים הלכתיים. בהיעדר הנהגה רבנית חזקה וכריזמטית נראה שקבוצה זו לא תוכל לעמוד איתן אל מול החרדיות הקלסית השמרנית. בהיעדרן של מסגרת קהילתית רוחנית וגם פוליטית וחינוכית בני מעמד הביניים החרדי עלולים להיוותר כפרטים חסרי זהות שאינם רואים עצמם חלק מקבוצה שיש לה סדר יום עצמאי ודור המשך המסוגל לשאת את קולה הייחודי.

הדיון המחקרי והיישומי במרחב הגאוגרפי החרדי מתמקד בצורך ב־300,000 יחידות דיור לציבור החרדי עד שנת 2040 ובשאלה מהם הפתרונות המרחביים המתאימים לצורך זה, גם אל מול צרכיה המרחביים־כלכליים־חברתיים של החברה הכללית ושל המדינה.¹⁵⁴ על המחקר לעקוב אחר המבנים והמודלים המוצעים אל מול צירי ההתכנסות והשמרנות החברתית והמרחבית (ערים נבדלות) ואל מול תהליכי הישראליות של החברה החרדית, שתוצריה במידה רבה הם מודלים מרחביים חדשים.¹⁵⁵

בדיון על המודלים המרחביים הוותיקים והחדשים במרחב החרדי חשוב לאזן ולומר שהמרחב החרדי מדבר בשפה סגרגטיבית מובהקת שמובילה ערוץ מתבדל אל מול תהליכי השינוי המשמעותיים העוברים על החברה החרדית. ערוץ זה מעוצב בדמותן של הערים החרדיות ההומוגניות המהוות איים נבדלים בתוך מפת ההתיישבות הישראלית. מרחב נבדל זה הולך וגדל מבחינה דמוגרפית וגאוגרפית, מסתגר הן מסביבתו והן בחלוקה אתנית פנימית, בסרגציה כפולה, ומעכב את החשיפה של המתגוררים בתוכו לתהליכי מודרניזציה וגם את השימוש בהם ואת מינופם. אם כך, המרחב החרדי מתאפיין בשני תהליכי עומק מנוגדים: תהליך התבדלות ותהליך מודרניזציה. אומנם השפעת המודרניזציה על ההתפתחות המרחבית־חברתית־תרבותית אינה ברורה דייה, אך ניצניה מתחילים להיראות במפת התפוצה החרדית בישראל ובמבנים המרחביים המאפיינים אותה ונותנים מענה לטיפולוגיית הזהויות החרדיות המגוונות על הציר שבין שמרנות למודרניות, שבה לכל קבוצה יש צרכים ייחודיים.

154 "חוכניות דיור ממשלחיות עבור המגזר החרדי: תמונת מצב", משרד השיכון, 2019; משרד השיכון 2015, לעיל הערה 19.

תהליכי ההגירה של החברה החרדית בישראל לפריפריה בשנים 2005–2019 הובילו לכך שהחרדים מתרחקים ממרכז "כוח כפול": מערי הראשה התרבותיות שלהן (בני ברק-ירושלים) וממרכז הכוח הכלכלי-פוליטי הישראלי (תל אביב-ירושלים). ריחוק זה מגביר ומשמר מיקום של "שוליות" ומאתגר את היכולות להצטרף לשוק העבודה בכלל ולשוק עבודה איכותי בפרט – מרכיב מרכזי בזהותן של הקבוצות החרדיות המודרניות והמשתלבות. ההגירה לפריפריה מתנגשת עם תהליך יצירתן והתחזקותן של הקבוצות החרדיות המודרניות, שכן מעמד הביניים החרדי זקוק למרחבי החינוך עם רשות הרבים הישראלית ועם מרכזי הכוח הכלכליים-חברתיים של החברה הישראלית במרכז הארץ.¹⁵⁶

פרק 6

דפוסים תרבותיים: תקשורת, פנאי ולבוש

—

החשיפה לתקשורת, לאינטרנט ולתרבות הפנאי היא חלק מסדרה של שינויים ותהליכים תרבותיים הניכרים בכלל החברה החרדית. תהליכים אלו מזקקים את ההבדלים בין הקבוצות החרדיות על הציר שבין שמרנות למודרניות ומראים שהקבוצות המודרניות הן ראש החץ בחשיפה לתהליכים אלו. השאלות בסקר שבחנו תחום זה נחלקות לשני סוגים: חשיפה לאמצעי תקשורת – רדיו, עיתון ואינטרנט; חשיפה לדפוס פנאי ונופש – בילוי בבתי קולנוע ובתיאטרון, קריאת ספרות כללית, האזנה למוזיקה לא־חרדית ונופש בארץ וכו'".ל.

6.1 דפוסי השימוש באינטרנט, בטלפון הסלולרי ובתקשורת הכתובה והמשודרת

6.1.1 דפוסי השימוש באינטרנט

על פי נתוני הסקר החברתי בלמ"ס המוצגים ב"שנתון החברה החרדית", בשנים 2008-2018 עלה שיעור החרדים המשתמשים באינטרנט מ-28% ל-49% (לשם השוואה, בשנת 2018 שיעור המשתמשים בקרב היהודים הלא-חרדים היה 89%).¹⁵⁷

השימוש הגובר באינטרנט באוכלוסייה החרדית קשור בחדירה רחבת היקף של הטכנולוגיה ושל הפלטפורמות הרבות שאפשר להיכנס דרכן לאינטרנט, למשל טלפונים חכמים, לעולם החרדי. יש לשער שגם הגידול במספר המועסקים והסטודנטים החרדים משפיע על החשיפה של אוכלוסייה זו לאינטרנט ועל השימוש בו. לכך יש להוסיף את השינויים במאפייני תרבות הצריכה והפנאי בחברה החרדית, שהאינטרנט משמש בה אמצעי לרכישה ולמידע, וגם לשימוש גובר ברשתות החברתיות (פייסבוק, ווטסאפ, טוויטר).¹⁵⁸

רמת החשיפה לאינטרנט חולקה בסקר לקטגוריות האלה: אין שימוש באינטרנט; שימוש באינטרנט כשר ברמת סינון גבוהה; שימוש באינטרנט כשר ברמת סינון מינימלית; שימוש באינטרנט רגיל לא מסונן. השיעור המצרפי של המשתמשים באינטרנט – בלא סינון ובסינון – הוא 49% (תרשים 6.1). שיעור זה זהה לנתוני הלמ"ס.¹⁵⁹

157 כהנר ומלאך, 2019, לעיל הערה 36.

158 ש.ס.

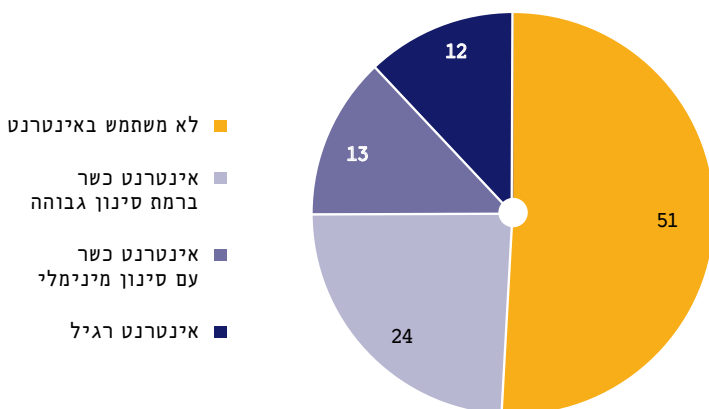
159 ש.ס.

כאשר בוחנים את הדפוסיים הפנימיים של השימוש באינטרנט בקבוצות בתוך החברה החרדית, בחלוקה לפי הגדרה עצמית על הציר שבין שמרנות למודרניות, מתקבלת התמונה הבאה: 74% מהקבוצה המודרנית משתמשים באינטרנט; 64% מהקבוצה של הנגיעות המודרניות; 45% בקבוצה השמרנית; 25% מהאולטרה-שמרנים. תמונה זו ברורה עוד יותר בבחינת השימוש באינטרנט בלא סינון: בקבוצה המודרנית 32%, בקבוצת הנגיעות המודרניות 22%, לעומת הקבוצה השמרנית 4% והאולטרה-שמרנית 3% (תרשים 6.2).

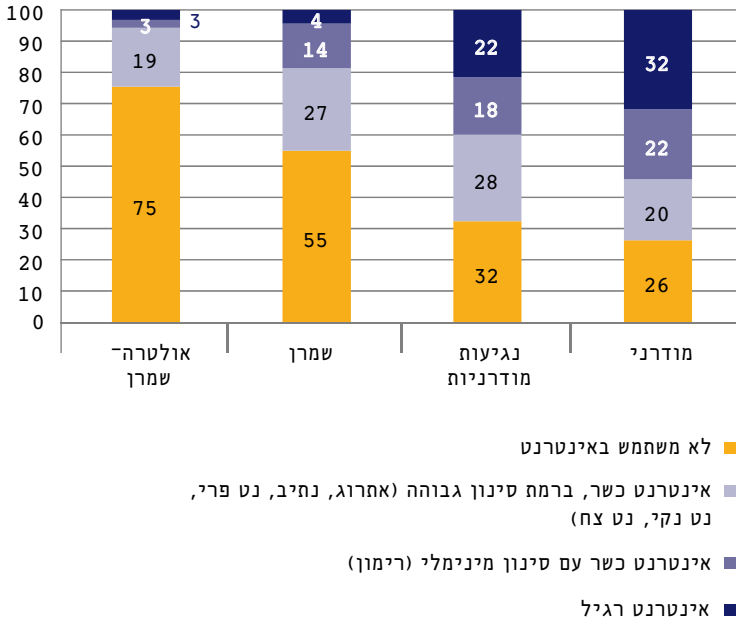
תרשים 6.1

דפוסי השימוש באינטרנט, כלל המדגם (%)

6.2 תרשים

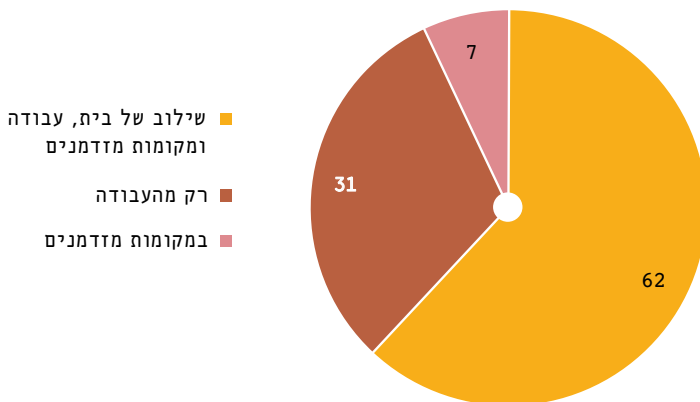
דפוסי השימוש באינטרנט, בציר שמרנות-מודרניות (%)

אשר למקום הגלישה באינטרנט, מתוך המשתמשים באינטרנט 62% גולשים מהבית וממקומות אחרים, 31% גולשים רק מהעבודה, 7% גולשים רק במקומות מזדמנים (תרשים 6.3). בציר שבין שמרנות למודרניות 73% מהגולשים בקבוצה המודרנית ו-70% בקבוצה של הנגיעות המודרניות גולשים בבית ובמקומות אחרים; שיעור גבוה נרשם גם בקבוצה השמרנית – 59%; שיעור נמוך באופן מובהק נרשם בקרב האולטרה-שמרנים – 36%. בקבוצת האולטרה-שמרנים 55% גולשים רק במרחב העבודה. הבחירה שלא לגלוש כלל במרחב הבית מאפיינת אפוא דפוס שמרני יותר בקבוצות החרדיות (תרשים 6.4).

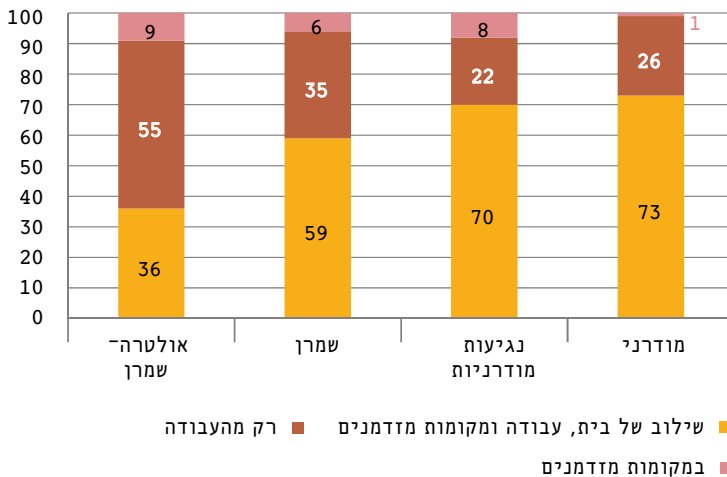
6.3 תרשים

מרחב הגלישה באינטרנט, כלל המדגם (%)

6.4 תרשים

מרחב הגלישה באינטרנט, בציר שמרנות-מודרניות (%)

ומה באשר למטרות הגלישה באינטרנט? בכלל החברה החרדית, מקרב מי שהעידו על עצמם שהם גולשים באינטרנט, מטרת הגלישה העיקרית (כל משיב היה יכול לסמן יותר מתשובה אחת) היא לצורכי עבודה (68%). מטרת גלישה אחרות היו קניות ברשת (36%); תשלום חשבונות (35%); וחיפוש אחר מידע טכני או הרחבת ידע כללי (34%). שיעורים נמוכים יותר נרשמו בצריכת תקשורת לצורך עדכוני חדשות: 24% גולשים באתרי החדשות החדריים; 17% באתרי החדשות הכלליים; 15% גולשים כדי לצרוך בידור; 15% משתמשים ברשתות החברתיות (תרשים 6.5).

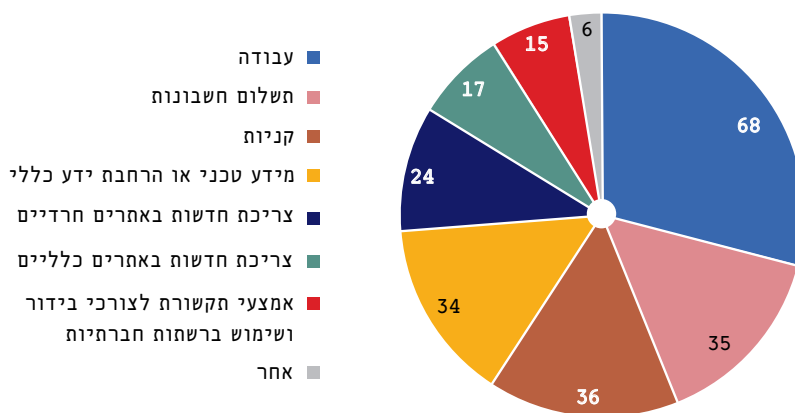
מניתוח הדפוסים הפנימיים של הקבוצות בציר שבין שמרנות למודרניות מתברר שמלבד גלישה למטרות עבודה, המאפיינים בקבוצה האולטרה-שמרנית שונים מהמאפיינים בשאר הקבוצות על הציר. במיוחד ראוי למקד את המבט בשני תחומים שההבדלים בהם גדולים: גלישה לצריכת חדשות באתרים הכלליים (מודרנים 38%, נגיעות מודרניות 22%, שמרנים 7%, אולטרה-שמרנים 3%) וגלישה לצורכי בידור ושימוש ברשתות החברתיות (מודרנים 31%, נגיעות מודרניות 18%, שמרנים 7%, אולטרה-שמרנים 3%). שני תחומים של שימוש באינטרנט שההבדלים בין הקבוצות בהם אינם כה גדולים כפי שהיה אפשר לשער, הם קניות (מודרנים 44%, נגיעות מודרניות 39%; שמרנים 38%, אולטרה-שמרנים 15%) ותשלום חשבונות (מודרנים 36%, נגיעות מודרניות 37%; שמרנים 37%, אולטרה-שמרנים 25%) (תרשים 6.6).

בחינה של מטרות הגלישה מלמדת שבמישורים האינסטרומנטליים (עבודה, קניות, תשלום חשבונות, מידע טכני) החשיפה והשימוש גבוהים בכל הקבוצות על הציר מודרניות-שמרנות, ואילו כאשר מדובר בחשיפה לתחומים תרבותיים וחברתיים (צריכת בידור ושימוש ברשתות החברתיות) נמצאו הבדלים גדולים בין הקבוצות בשימוש באינטרנט. סביב התחומים התרבותיים ניכר דפוס חזק של מנגנוני הגנה ושמירה על הזהות הערכית התרבותית. דפוס זה מופעל גם במרחב האינטרנט "הפרוץ", ובולט בעיקר בקבוצות השמרנית והאולטרה-שמרנית, אך גם בקבוצת הנגיעות המודרניות.

התנהגות זו מזכירה במידה רבה את דגם "ההתבדלות המשלימה", שהוצג במחקרים קודמים בעניין המרחב הגאוגרפי.¹⁶⁰ דגם זה מבחין בין התנהלות מרחבית בחברה החרדית בלא חשש מיחסי גומלין עם העולם הלא-חרדי במישורים אינסטרומנטליים (בנקים, רפואה, מוסדות ממשל וכו') ובין הפעלת מנגנונים של שימור הזהות והערכים התרבותיים על ידי תשתיות ייעודיות ופיקוח חברתי מחמיר במרחבים הייעודיים (בתי כנסת, מוסדות חינוך ושימור הזהות במרחב). הדגם בא לידי ביטוי גם בשימוש המוגבל (לפחות במוצהר) ברשתות החברתיות.

תרשים 6.5

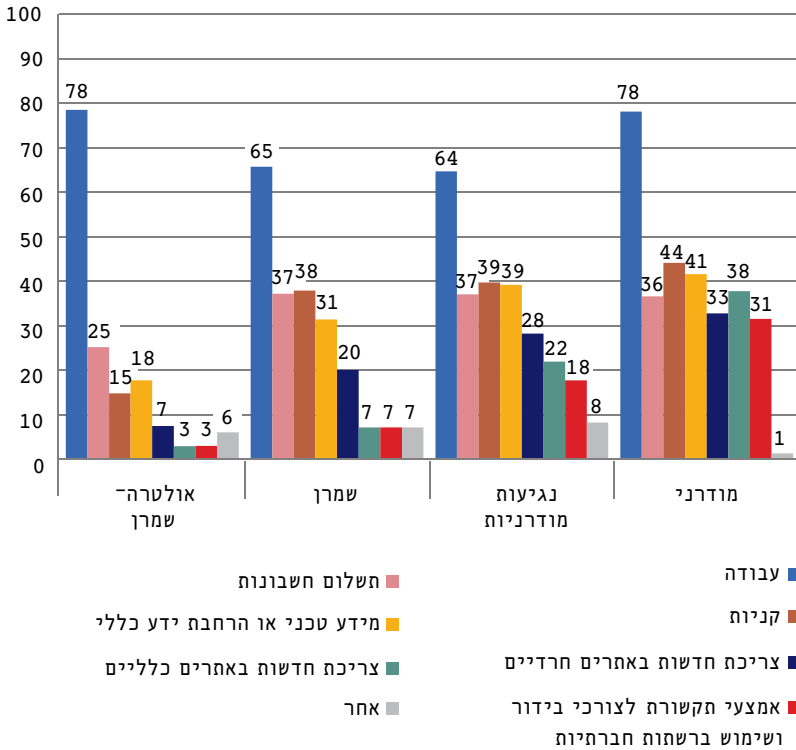
מטרות הגלישה באינטרנט, כלל המדגם (%)

160 יוסף שלהב, עיירה בכרך: גיאוגרפיה של התבדלות והשלמה, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 1991.

6.6 חרשים

מטרות הגלישה באינטרנט, בציר שמרנות-מודרניות (%)

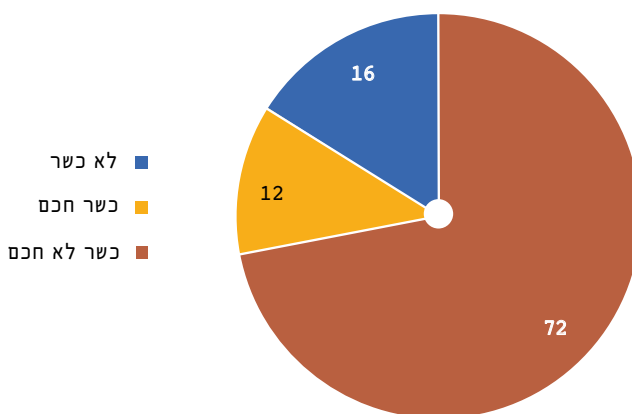
97% מהנסקרים משתמשים בטלפון סלולרי כערוץ תקשורת עיקרי. נתוני השימוש בו חולקו באופן הבא: בעלי מכשיר סלולרי כשר לא חכם, בעלי מכשיר סלולרי כשר לא חכם, אשר לשימוש בטלפון הסלולרי בחברה החרדית, ל-72% יש טלפון סלולרי כשר לא חכם, ל-12% יש טלפון סלולרי כשר חכם, ל-16% טלפון סלולרי רגיל (תרשים

6.1.2 דפוסי השימוש בטלפון הסלולרי

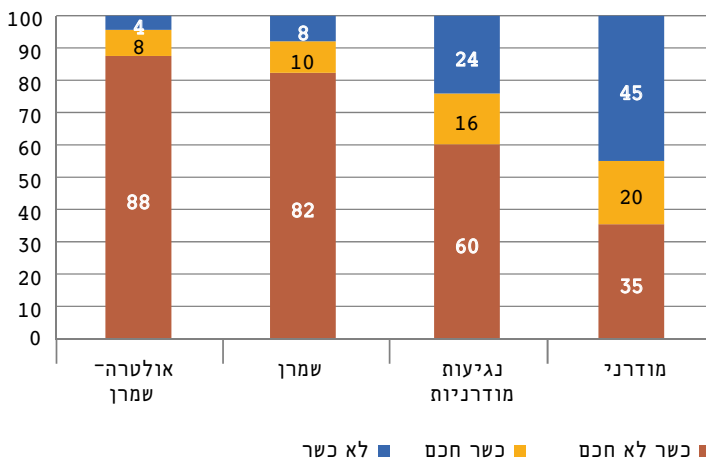
(6.7).

בחלוקה לקבוצות בציר שבין שמרנות למודרניות מתברר כי 45% בקבוצה המודרנית בעלי טלפון סלולרי רגיל; 24% בקבוצת הנגיעות המודרניות; שיעורים נמוכים בהרבה נרשמו בקבוצה השמרנית, 8%, והאולטרה-שמרנית, 4% (תרשים 6.8).

תרשים 6.7
השימוש בטלפון סלולרי, כלל המדגם (%)

תרשים 6.8
השימוש בטלפון סלולרי, בציר שמרנות-מודרניות (%)

אימוץ האינטרנט בחברה החרדית היה קשור תחילה לצורך תעסוקתי-כלכלי ולאפשרות לנדוד מהמרחב הקהילתי הנתון לפיקוח אינטנסיבי אל המרחב האינדיווידואלי הפרוץ שהרשת אפשרה. בחלוף השנים חלוצי האינטרנט בחברה החרדית התפתחו לקהילות וירטואליות ולכוח כלכלי, חברתי ואזרחי, והיום הרשת מאיימת לסדוק את חומותיה של החברה החרדית, אך גם מייצרת סדר יום אזרחי חדש בעולם הממשי שמחוץ למרחב הווירטואלי.¹⁶¹

כללי המשחק שהשתנו מאפשרים לחרדים רבים לצרוך באינטרנט מידע ישיר, גולמי, לא מסונן ולא מעובד. אתרי האינטרנט מחלחלים לתוך החברה החרדית ויוצרים "מובלעת וירטואלית", ששערי הכניסה אליה רבים וזמינים לכול. מובלעת וירטואלית זו שוחקת כבר במשך תקופה ארוכה את חומות המובלעת החרדית החברתית והמרחבית ומשנה גם את הזהות החרדית. המרחב הווירטואלי, הרחוק מעינה הבוחנת של הקהילה, מאפשר לחרדי המחפש שינוי אך חושש ממנו לאמץ לעצמו שתי זהויות בעת ובעונה אחת: האחת פתוחה יותר, נמצאת במרחב הרשת, מתירנית וחשופה יותר למידע ולתרבות הכללית; האחרת שמרנית ונמצאת בעולם הממשי המתבדל.¹⁶²

הרשת יוצרת התקבצות וירטואלית בפלטפורמות השונות של חרדים (בעיקר מהקבוצות המודרניות יותר על הציר) המדברים באותם הקודים ובאותה השפה

161 להרחבה ראו נרי הורביץ, "החרדים והאינטרנט", כיוונים חדשים 2 (2000), עמ' 37-33; אורלי צרפתי ודוחן בלייס, "בין 'מובלעת חרבונית' ל'מובלעת וירטואלית': החברה החרדית והמדיה הדיגיטלית", קשר 32 (2002), עמ' 47-56; אלעזר לב-און ורבקה נריה בן-שחר, "פורומים משלהן": עמדות ביחס לאינטרנט בקרב הגולשות בפורומים סגורים המיועדים לנשים חרדיות", מסגרות מדיה 4 (2009), עמ' 67-105; רבקה נריה-בן שחר ואזי לב-און, "מגדר, דת וטכנולוגיה חדשה: עמדות והתנהגויות ביחס לשימוש באינטרנט בסביבת עבודה ממוחשבת", מגמות 49 (2013), עמ' 236-272; מלאך וכהנר 2017, לעיל הערה 17; Neriya-Ben Shahaar and Lev-On 2011, לעיל הערה 13; Tsurriel Rashi, "The Kosher Cell Phone in Ultra-Orthodox Society: A Technological Ghetto within the Global Village?" in: Heidi A. Campbell (ed.), *Digital Religion: Understanding Religious Practice in New Media Worlds*, London: Routledge, 2012, pp. 173-181; Rivka Neriya Ben-Shahaar, "The Medium is the Danger: Discourse about Television among Amish and Ultra-Orthodox (Haredi) Women," *Journal of Media and Religion* 16 (1) (2017), pp. 27-38

אך לא בהכרח נמצאים באותו מרחב גאוגרפי. היא גם מאפשרת למי שטרם יצאו (או לא יצאו) מהמובלעת החרדית הקלסית והשמרנית להשתתף בשיח הווירטואלי ולהשמיע את קולם בסביבה פתוחה יחסית, שלעיתים קרובות מייצגת דעות דומות מאוד לשלהם, אך רק במרחב זה הם יכולים לחשוף אותן. כך, הרשת מייצרת מעין מרחב מפגש בין הזהויות שעל הציר שבין שמרנות למודרניות.¹⁶³

דומה שיותר משבהתמודדויות אחרות, ברשת החרדים נדרשים להפעיל מנגנוני הגנה חזקים במיוחד לצורך שימור פנימי של זהותם. הבחירה להיות חלק ממרחב הרשת, הנמצא מחוץ למרחב הילידי הטבעי, מאפשרת לחרדי להיות משוחרר יותר ולוותר על חסמי הלחץ החברתי של קהילת המוצא. מעבר לכך, מרחב זה הוא הזדמנות למצוא קבוצת שייכות חדשה ו"קהילות" חדשות המתאימות לזהות החרדית המודרנית המתגבשת וגם להרחיב את מעגל החברים הפיזי והרעיוני סביבה. בדרך זו הזהות החרדית המודרנית יכולה למצוא בית חדש במרחב שבו היא שונה פחות, חשופה יותר לרשות הרבים הישראלית, אך בה בעת אינה מוותרת על סולידריות עם קהילתה הווירטואלית החרדית. זו סולידריות חדשה המתקיימת ברשת במסגרת מרחב נתון ובונה בתוכו מרחב אלטרנטיבי של ידע, של קבוצות וקהילות שיח חרדיות וקהילות הקוראות לשיח אקטיביסטי לשיפור ושינוי פניה של החברה החרדית. מרחב זה הוא במידה רבה בסיס לסדר יום אזרחי חרדי חדש גם בעולם הממשי שמחוץ למרחב הווירטואלי.¹⁶⁴

מלבד השינויים הקשורים בחדירת האינטרנט, בעולם התקשורת החרדי התרחשו שינויים דרמטיים אחרים במרוצת השנים: לעיתונות המפלגתית נוספה העיתונות הצבעונית

6.1.3 דפוסי השימוש בתקשורת הכתובה והמשודרת

המסחרית, הכתובה בלשון מודרנית ומתחרה בה במידה רבה (דוגמת העיתון משפחה); העיתונות המסחרית פתוחה לכלל הקהילות, ותכניה ומסריה הפרסומיים מדברים בשפות ובקולות הטומנים בחובם קודים של המודרניות ושל רשות

163 כהנר 2017, לעיל הערה 137.

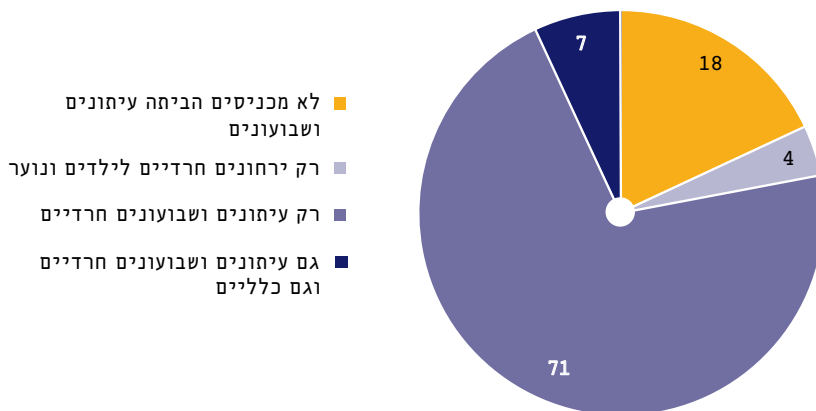
הרבים הישראלית. העיתונות המפלגתית (דוגמת יתד נאמן, המודיע, המבשר והפלאס) שמרנית יותר הן בתכניה והן בעיצובה, והיא משמשת שופר לקהילות ומפלגות ספציפיות בחברה החרדית; אל העיתונות הכתובה מצטרפים תחנות הרדיו החרדיות הגדולות (דוגמת רדיו קול חי, רדיו קול ברמה) ואתרי האינטרנט החרדיים (בחדרי חרדים, כיכר השבת), שכוחם עולה בעולם המדיה החרדית.¹⁶⁵

המרואיינים בסקר נשאלו אילו שבועונים או עיתונים הם קוראים בבית באופן קבוע, אם בכלל. דפוסי הקריאה של העיתונות המודפסת חולקו באופן הבא: לא מכניס הביתה עיתונים; קורא רק עיתונים ושבועונים חרדיים; קורא רק ירחונים חרדיים לילדים ונוער; קורא עיתונות חרדית וגם עיתונות כללית. 82% מהחברה החרדית קוראים עיתון באופן קבוע (תרשים 6.9). נתון זה גבוה בהרבה מהנתון בשאר האוכלוסייה – 63%. מבחינת אופי העיתונות הנקראת, 71% קוראים אך ורק עיתונות מגזרית חרדית, 7% קוראים עיתונות חרדית ולא-חרדית, ו-4% מכניסים הביתה רק עיתונות חרדית לילדים ונוער. בהשוואה בין הקבוצות בציר שבין שמרנות למודרניות ניכרים הבדלים בדפוס קריאת העיתונים: 49% מהמודרנים הצהירו שהם קוראים רק עיתונות חרדית – לעומת 72%-76% מהקבוצות האחרות. 28% מהמודרנים קוראים עיתונות חרדית וגם עיתונות כללית – לעומת 11% בלבד מקבוצת הנגיעות המודרניות, ואחוזים ספורים מהקבוצות השמרנית והאולטרה-שמרנית (תרשים 6.10).

המרואיינים נשאלו גם לאיזו תחנת רדיו הם נוהגים להאזין, אם בכלל. דפוסי ההאזנה לרדיו חולקו באופן הבא: לא מאזין לרדיו או מאזין רק לחדשות; מאזין רק לתחנות חרדיות; מאזין לתחנות רדיו חרדיות וגם לתחנות כלליות. מהסקר עולה ש-56% מכלל החברה החרדית אינם מאזינים לרדיו או מאזינים רק לחדשות; 28% מאזינים רק לתחנות רדיו חרדיות; 16% מאזינים לתחנות חרדיות וגם לתחנות כלליות (תרשים 6.11). בבחינת התשובות בציר שבין שמרנות למודרניות מתברר שגם בדפוסי האזנה לתחנות רדיו כלליות יש הבדלים בין הקבוצה המודרנית (38%) וקבוצת הנגיעות המודרניות (27%) לבין הקבוצות השמרניות יותר – 8% בקבוצה השמרנית ו-6% בקבוצה האולטרה-שמרנית (תרשים 6.12).

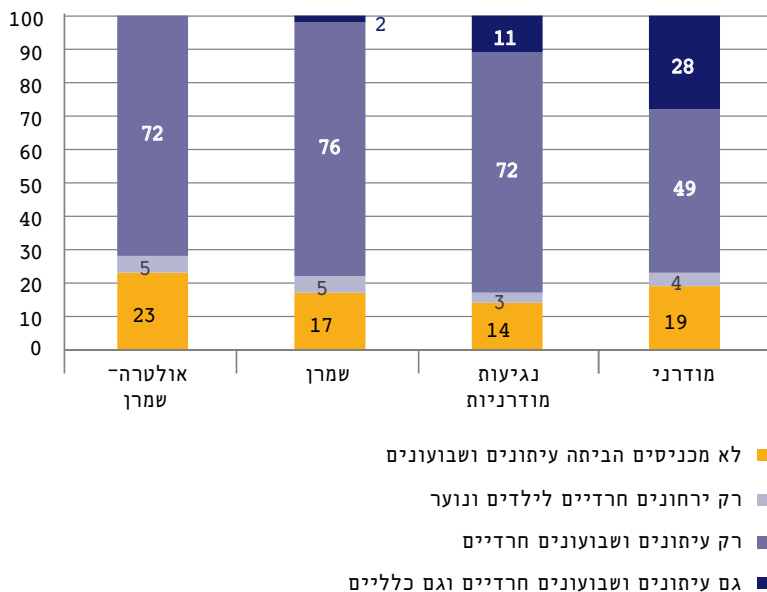
6.9 תרשים

קריאת עיתונות מודפסת, כלל המדגם (%)

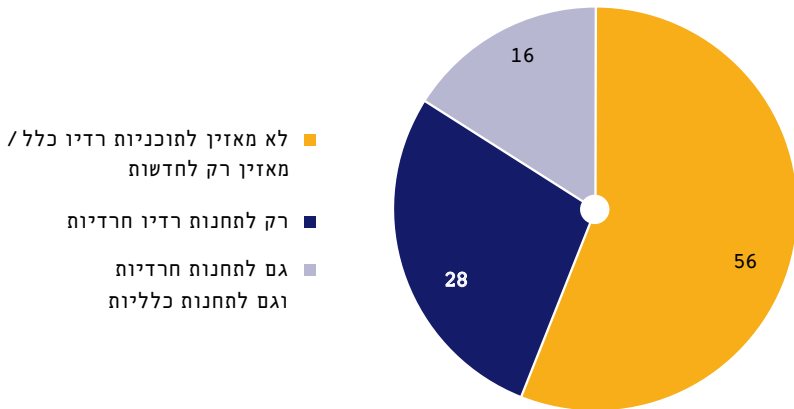

6.10 תרשים

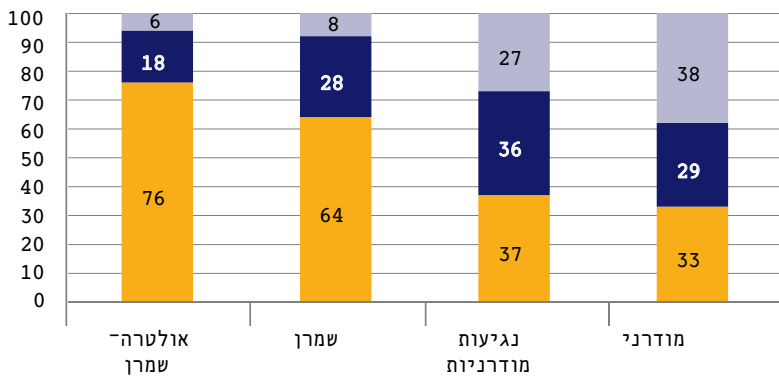
קריאת עיתונות מודפסת, בציר שמרנות-מודרניות (%)

6.11 חרשים
האזנה לרדיו, כלל המדגם (%)

6.12 חרשים
האזנה לרדיו, בציר שמרנות-מודרניות (%)

■ לא מאזין לתוכניות רדיו כלל / מאזין רק לחדשות ■ רק לתחנות רדיו חרדיות ■ גם לתחנות חרדיות וגם לתחנות כלליות

דפוסי הצריכה של התקשורת הכתובה והמשודרת הם דוגמה מעניינת להבדלים בחשיפה לתרבות הכללית בין החברה החרדית ובין רשות הרבים בישראל. החשיפה של החברה החרדית לעיתונות (78%) גדולה בהרבה מהחשיפה של החברה החילונית אליה (64%), והיא דומה לחשיפה של הציבור הדתי-לאומי אליה (80%).¹⁶⁶ עם זאת, מחקרים מצביעים על מגמת ירידה בחשיפה לעיתונות ומעבר לצריכת ערוצי תקשורת אחרים, בראשם אתרי החדשות באינטרנט. המדיה וענף האינטרנט החרדיים השתכללו עד מאוד בשנים האחרונות, וכל שוק העיתונות החרדית, הכתובה והמשודרת, מתפתח בעקבותיהם.¹⁶⁷

דפוסי החשיפה לתחנות הרדיו ולעיתונות הכלליות מלמדים גם הם על ההבדלים בחיי היום-יום בין הקבוצות על הציר שבין שמרנות למודרניות – הקבוצות המודרניות חשופות יותר לתקשורת הכללית, הכתובה והמשודרת, לעומת הקבוצות השמרנית והאולטרה-שמרנית. הירידה בחשיפה לעיתונות החרדית בכלל והמפלגתית בפרט וכניסתו של האינטרנט מאפשרות לקולות אחרים להצטרף לתוך השיח החרדי, וייתכן שעם השנים הוא נהיה סמכותני פחות ומאפשר לתפיסות ולעמדות חדשות לחלחל לעולם הדימויים והתוכן של הציבור החרדי. תהליך זה תורם להיווצרותן של הקהילות המודרניות וגם מסייע בזיהוין.

בתחום הפנאי, הנופש והתיור ניכרת כניסה של תרבות המותרות מן החברה המערבית והישראלית, ותחום זה הולך ומתפתח בצד השינוי באורחות החיים בחברה החרדית.¹⁶⁸

6.2 תרבות הפנאי, הנופש והתיור

בעשור האחרון מחקרים וסקרים תיעדו את מאפייני התיור והנופש של הקהילה החרדית בישראל. היו שבדקו את דגמי התיור הפופולריים של אוכלוסייה זו –

166 תמר הרמן, גלעד בארי, אלה היר, חנן כהן, יובל לבל, חנן מוזס, קלמן נוימן דתיים? לאומיים! המחנה הדתי לאומי בישראל 2014, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2015.

167 סקרי TGI למגזר החרדי מצביעים על המגמה. תוצאות הסקר מפורסמות מדי חצי שנה בעיתונות החרדית המקוונת.

168 נרי הורביץ, החברה החרדית: תמונת מצב, ירושלים: המכון החרדי למחקרי מדיניות, 2016.

הכוללים את דגם החופשה המשפחתית, דגם החופשה הזוגית ודגמים של טיולים מבוססי מגדר וקהילה, בהם טיולי נשים, נסיעות עם האדמו"ר ועוד.¹⁶⁹ מחקרים אחרים בדקו את המוטיבציות לתיור, דפוסי נסיעה, מאפיינים והתנהגויות בנופש בקרב חרדים ופיתוח התשתית התיירותית המתאימה למאפיינים אלו.¹⁷⁰ סדרת מחקרים אחרים בדקה את תפיסות הסיכון (ממה תיירים מפחדים, מה החסמים שלהם ביציאה לנופש ועוד) של תיירים חרדים ואת מנגוני ההתמודדות של מערכת התיירות איתן.¹⁷¹ יש גם מחקרים שבדקו ניואנסים תת-קהילתיים של דפוסי הנסיעה והתיור לפי השתייכות לזרמים בתוך המגזר החרדי.¹⁷²

מחקרים אחרים הצביעו על ייבוא של תרבות המותרות מן החברה המערבית והישראלית ובחנו את התופעה של חרדים המבלים את זמנם בקניונים,¹⁷³ בבתי קולנוע,¹⁷⁴ במוזאונים – דוגמת יד ושם, מוזאונים של משרד הביטחון, בית

Adam Klein-Oron, "Sun, Sea and Shtreimels: Haredi Vacations in Israel," M.A. thesis, The Hebrew University of Jerusalem, 2005; Lee Cahaner and Yoel Mansfeld, "A Voyage from Religiousness to Secularity and Back: A Glimpse into Haredi Tourists," *Journal of Heritage Tourism* 7 (4) (2012), pp. 301-322

Yoel Mansfeld and Lee Cahaner, "Ultra-Orthodox Jewish Tourism: A Differential Passage out of a Socio-Cultural Bubble to the 'Open Space,'" *Tourism Analysis* 18 (1) (2013), pp. 15-27

Yoel Mansfeld, Aliza Jonas, and Lee Cahaner, "Between Tourists' Faith and Perceptions of Travel Risk," *Journal of Travel Research* 54 (2014), pp. 1-19; Lee Cahaner, Aliza Jonas, and Yoel Mansfeld, "Between Myths and Risk Perception among Haredi Tourist," *Acta Turistica* 27 (2015), pp. 7-31

Aliza Jonas, Lee Cahaner, and Yoel Mansfeld, "Risk Perceptions among Religiously Practicing Tourists: Are They Group Differentiated?" *Journal of Religious Tourism and Pilgrimage* 7 (3) (2019), pp. 58-74

173 תמר אלאור וערן נריה, "המשוטט החרדי: צריכת זמן ומרחב בקרב האוכלוסייה החרדית בירושלים", בחקר קפלן וסיוון 2003, לעיל הערה 13.

174 מתן אהרוני, "זהויות חרדיות 'אחרות': ייצוג החרדי המודרני ועובד הכפיים בסרטים חרדיים קהילתיים בישראל", *תרבות דמוקרטית* 17: חרדיות מודרנית (2017), עמ' 86-85; מרלין וניג, *הקולנוע החרדי*, תל אביב: רסלינג, 2017.

התפוצות ומוזיאון ישראל – בנופשים בחו"ל,¹⁷⁵ בטיולים בחיק הטבע ובפעילות פנאי וספורט יום-יומית.¹⁷⁶

נרי הורביץ בוחן את התפתחותה של תרבות הפנאי החרדית ומבחין בין דפוס תרבות תורנית ובין דפוס תרבות לתורניים. לטענתו, בעבר החרדים הסתפקו בתרבות תורנית – שיעורי תורה, ישיבות בין הזמנים וערכי נשים; ואילו היום ישנה דרישה לפתח תרבות כללית המותאמת למגזר החרדי, והחרדים מעוניינים לצרוך תרבות פנאי מותאמת בתחומי הספורט, המוזיקה, הדרמה והקולנוע. בצד צריכת תרבות הפנאי התפתחה גם תרבות הנופש והתיור בארץ ובחו"ל, בדומה למתרחש בציבור הכללי.¹⁷⁷

6.2.1 דפוסי תרבות פנאי כללית: ספרים, מוזיקה, קולנוע ותיאטרון
תחום תרבות הפנאי והנופש הנדון כאן כלל ארבע תת-שאלות: קריאת ספרות יפה והאזנה למוזיקה חילונית; צפייה בהצגת תיאטרון או בסרט קולנועי; נסיעה לחופשה בארץ ובחו"ל; ההעדפות בעניין זהות הנופשים באתר הנופש. כדי להקל על פרשנות הנתונים בחלק מהשאלות קובצו הקטגוריות החיוביות והשליליות לשתי קטגוריות בלבד, אחת חיובית ואחת שלילית.

בבחינת דפוסי ההאזנה למוזיקה (לא-חרדית-דתית) וקריאת ספרות כללית נשאלה השאלה: "האם בשנה האחרונה קראתם ספרים כלליים ו/או שמעתם מוזיקה שאינה דתית-חרדית?" 63% מהמשיבים בקבוצת המדגם העידו שלא קראו ספרות כללית ולא האזינו למוזיקה חילונית (תרשים 6.13). על הציר מודרניות-שמרנות נמצא שבקבוצת המודרנים 58% ובקבוצת הנגיעות המודרניות 56% העידו שקראו

175 מלאך וכהנר 2017, לעיל הערה 17; "תיירות חרדית במגזר החרדי", משרד התיירות, 2013.

176 קפלן ושטדלר 2012, לעיל הערה 13; הורביץ 2016, לעיל הערה 168.

ספרות כללית והאזינו למוזיקה לא־דתית; בקבוצה השמרנית 34% קראו ספרות כללית והאזינו למוזיקה; מהקבוצה האולטרה־שמרנית 11% בלבד (תרשים 6.14).

מנתוני הצפייה בקולנוע ובתיאטרון עולה ש־86% בחברה החרדית נמנעים מבילוי מסוג זה (תרשים 6.15). משתמע מכך ש־14% בלבד בקבוצת המדגם העידו שהם מבילים בתיאטרון ובקולנוע. מעניין לבחון נתון זה בהשוואה למחקר שהשווה את דפוסי הבילוי בבתי הקולנוע של הציבור החילוני (64%) לעומת ציבור הדתי־לאומי (48%).¹⁷⁸ בבחינת התשובות בציר שבין שמרנות למודרניות מתגלה פער גדול בין הקבוצות בצריכת תוכני תרבות אלו: 38% מהקבוצה המודרנית העידו שהם צורכים קולנוע ותיאטרון, 21% מקבוצת הנגיעות המודרניות, ורק 9% מהקבוצה השמרנית, ו־2% מהקבוצה האולטרה־שמרנית (תרשים 6.16).

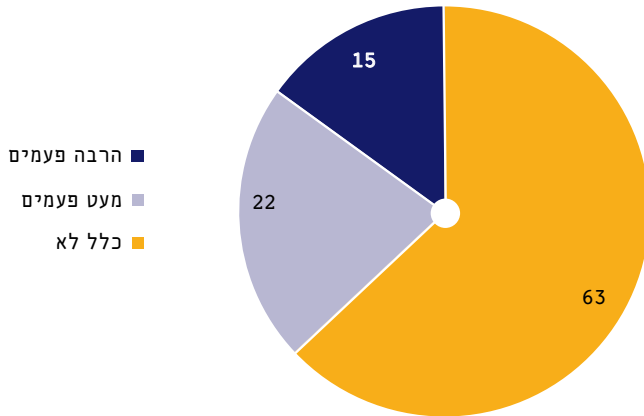
אומנם בילוי בבית הקולנוע ובתיאטרון מושפע ממגוון משתנים (כגון מצב כלכלי, מספר ילדים ומקום מגורים), אך בהקשר של החברה החרדית אפשר להסיק בכירור שאין נכונות רבה לחשיפה לתכנים תרבותיים אלו, ובעיקר לחשיפה דרך פלטפורמה המנגישה אותם במרחב הציבורי.

בבחינת החשיפה לתרבות פנאי חילונית נמצא שהבילוי בבתי הקולנוע ובתיאטרון מעיד על דפוס פתוח ומתירני ומדגיש את הפער בין הקבוצות על הציר שבין מודרניות לשמרנות. דפוס בילוי זה כרוך בצריכת תרבות פנאי חילונית בפרהסיה (בבית הקולנוע ובאולם התיאטרון), לעומת קריאה והאזנה למוזיקה כללית, שניתן לצרוך במרחב הפרטי והאישי הרחק מהציבור ומעינו הבוחנת.

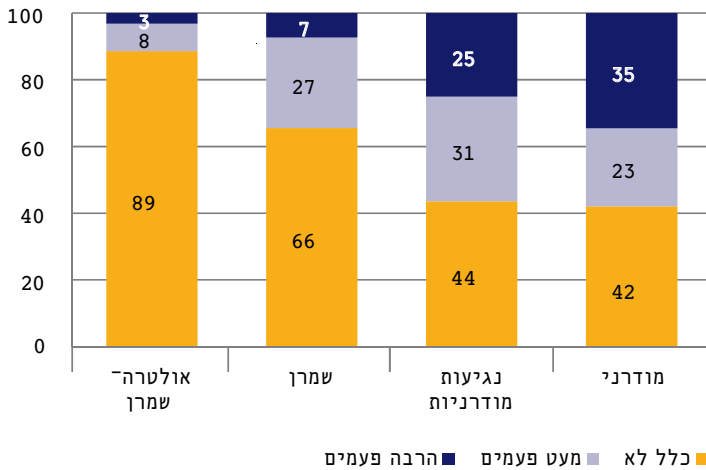
6.13 חרשים

קריאת ספרות כללית והאזנה למוזיקה לא-דתית, כלל המדגם (%)

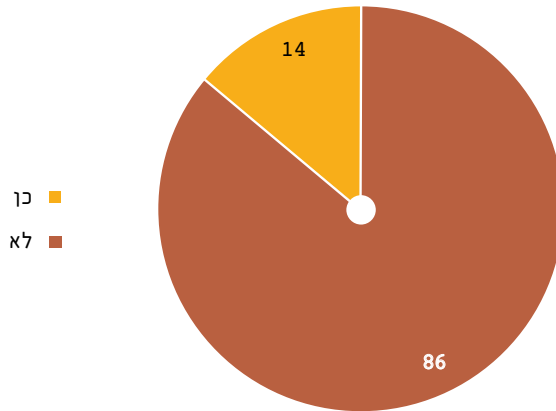
6.14 חרשים

קריאת ספרות כללית והאזנה למוזיקה לא-דתית, בציר שמרנות-מודרניות (%)

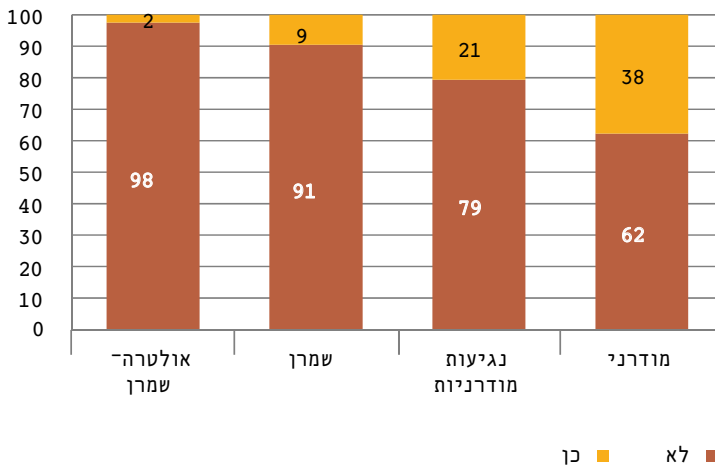
6.15 חרשים

צפייה בהופעות תיאטרון ובקולנוע, כלל המדגם (%)

6.16 חרשים

צפייה בהופעות תיאטרון ובקולנוע, בציר שמרנות-מודרניות (%)

6.2.2 דפוסי תיור ונופש בארץ ובחו"ל
 בשנים 2003–2018 עלה שיעור החרדים הנופשים בארץ (46% ב־2003; 54% ב־2018) ובחו"ל (12% ב־2003; 17% ב־2018). שיעור הנופשים בחו"ל בשנים אלו באוכלוסייה הלא־חרדית גדל הרבה יותר – מ־32% ל־51%.¹⁷⁹

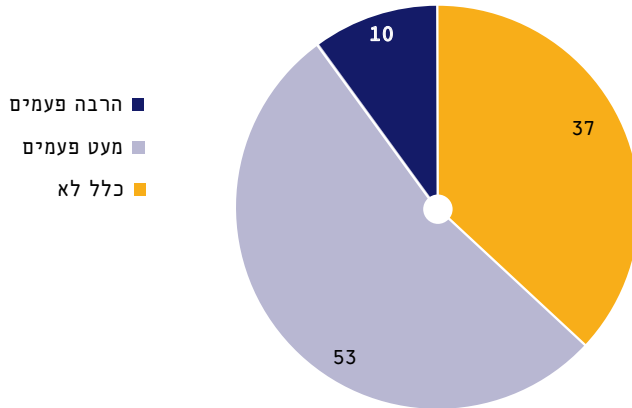
המשתתפים בסקר נשאלו שלוש שאלות בעניין דפוסי החופשה שלהם בארץ ובחו"ל. האחת הייתה "האם בשנה האחרונה יצאת לחופשה בישראל?" 63% השיבו על שאלה זו בחיוב (תרשים 6.17). על הציר בין שמרנות למודרניות נמצאה החלוקה הבאה: 73% מהמודרנים יצאו לחופשה בישראל, 71% מקבוצת הנגיעות המודרניות, 61% מהקבוצה השמרנית, ורק 53% מהקבוצה האולטרה־שמרנית. ככל הקבוצות שעל הציר נרשמו שיעורים גבוהים יותר של נופשים בישראל בהשוואה לנופשים בחו"ל (תרשים 6.18).

השאלה השנייה בדקה את דפוסי הנסיעה לחופשה בחו"ל. אומנם מהתשובות עולה כי רק 27% מקבוצת המדגם יצאו לחופשה בחו"ל בשנה האחרונה, אך מפילוח התשובות בחלוקה על הציר שבין שמרנות למודרניות אפשר ללמוד על הבדלים בדפוסיים הפנימיים בין הקבוצות. מתברר ששיעורי הנסיעה הגבוהים ביותר לחופשה בחו"ל נרשמו בקבוצה המודרנית – 44%; 34% נרשמו בקבוצת הנגיעות המודרניות; 25% בקבוצה השמרנית; ושיעורים נמוכים בהרבה, 16%, בקרב האולטרה־שמרנים (תרשימים 6.19; 6.20).

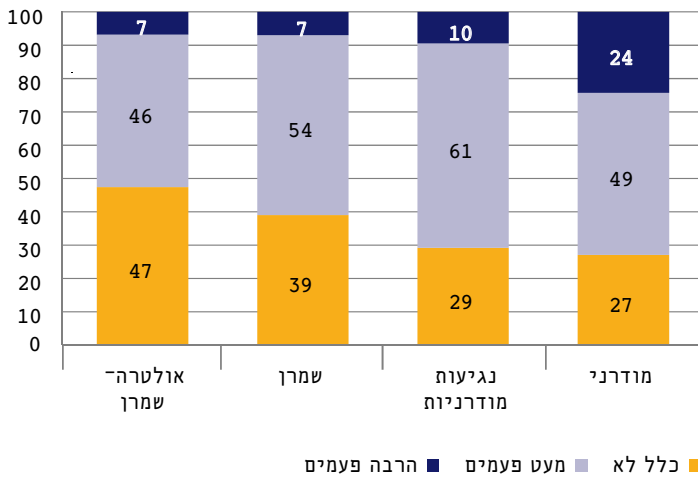
חופשה בחו"ל מחייבת תקציב גדול מחופשה בישראל, ההתארגנות ככל מה שקשור למזון מורכבת הרבה יותר, ונדרשות גם תודעה והשקפת עולם פתוחות יותר, שהן במידה מסוימת אנטי־תזה לאורח החיים השמרני המתחייב מהשתייכות לחברה החרדית. כפי הנראה אלו הסיבות להבדלים בהרגלי החופשה בין החרדים ללא־חרדים, ובקרב חרדים בין חופשה בחו"ל ובין חופשה בישראל. אף שבאופן יחסי בסך הכול מעטים החרדים הנופשים בחו"ל, ניכרת מגמת עלייה. מגמה זו מוסברת בחלקה בסיבות המשפיעות גם על כלל האוכלוסייה, כמו רפורמת השמיים הפתוחים, אך נראה שההסבר העיקרי לה הוא הכניסה להשכלה גבוהה ולתעסוקה, ובעקבותיה עלייה בהכנסה הפנויה וכן מודעות מתפתחת לתרבות הפנאי והנופש גם בחברה זו ובקבוצות מעמד הביניים המתעצבות בתוכה.¹⁸⁰

179 כהנר ומלאך 2019, לעיל הערה 36.

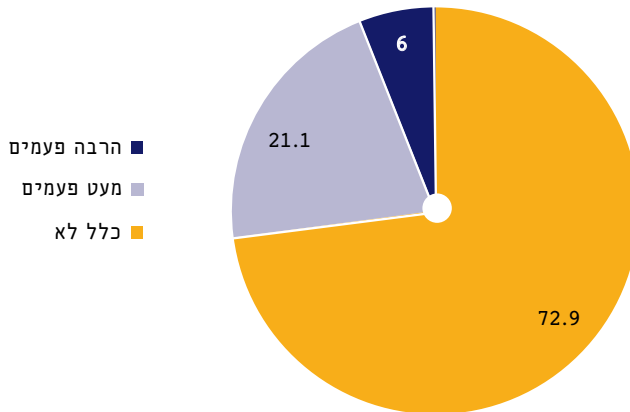
6.17 חרשים
נופש בישראל, כלל המדגם (%)

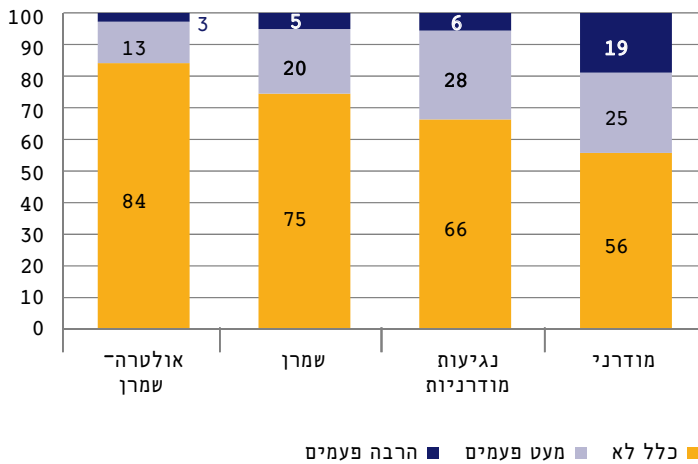
6.18 חרשים
נופש בישראל, בציר שמרנות-מודרניות (%)

6.19 חרשים
נופש בחו"ל, כלל המדגם (%)

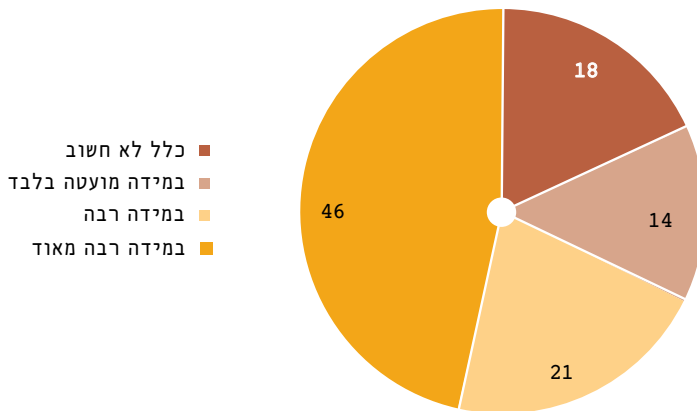
6.20 חרשים
נופש בחו"ל, בציר שמרנות-מודרניות (%)

השאלה האחרונה בתחום הנופש והתיור בדקה את רמת החשיפה לאוכלוסייה שאיננה חרדית בזמן החופשה: "עד כמה חשוב לכם שהנופשים האחרים באותו מלון יהיו גם הם חרדים?" שאלה זו קשורה בעיקר לדגם החופשה המשפחתית, שכן מחקרים מראים שבעת היציאה לחופשה זוגית יעדיפו החרדים לנפוש בסביבה לא-חרדית.¹⁸¹ מהתשובות על שאלה זו עולה אפוא כי ל-67% מקבוצת המדגם חשוב במידה רבה ורבה מאוד לנפוש בסביבה חרדית (תרשים 6.21). כאשר בוחנים את הדפוסים הפנימיים בציר שבין שמרנות למודרניות ניכרים הבדלים בין הקבוצות: 85% מהנסקרים בקבוצה האולטרה-שמרנית ו-74% מהקבוצה השמרנית הצהירו שחשוב להם מאוד לנפוש בסביבה חרדית; ואילו בקבוצה המודרנית רק 52% הצהירו שחשוב להם במידה רבה לנפוש בסביבה חרדית, ובקבוצת הנגיעות המודרניות 48% (תרשים 6.22).

תרשים 6.21

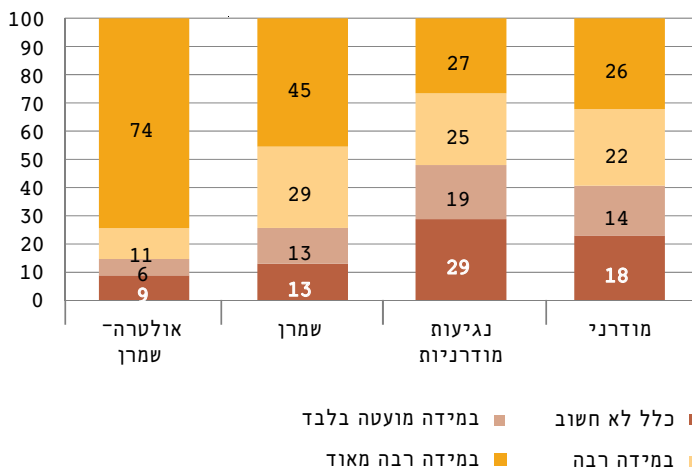
עד כמה חשוב לך שהנופשים האחרים באותו מלון יהיו גם הם חרדים?
כלל המדגם (%)

181 Cahaner and Mansfeld 2012, לעיל הערה 169; Mansfeld and Cahaner 2013, לעיל הערה 170.

6.22 חרשים

עד כמה חשוב לך שהנופשים האחרים באותו מלון יהיו גם הם חרדים?
 בציר שמרנות-מודרניות (%)

תרבות הצריכה, חיי המותרות, הפנאי והנופש מחייבים יציאה מתחומי המובלעת החרדית. תהליכים אלה בחברה החרדית חושפים את החרדי לרשות הרבים הישראלית ומוסיפים נדבך לזהותו. מלבד רכיב הבילוי שבנסיעה כזאת, בהקשר של סוגיית החילון מוצע לפרש את היציאה לנופש (בעיקר בחו"ל) כנכונות להיחשף לאוניברסלי, לאופני חיים ולאנשים מחוץ להקשר החרדי-יהודי-ישראלי.¹⁸² מנספליד וכהנר כינו את היציאה לנופש החרדי "מסע מדתיות לחילוניות ובחזרה": במרחבי הנופש והתיור (בעיקר הזוגי) החרדי נמצא ברשות עצמו ולא ברשות הרבים, ובכך יכול להרשות לעצמו להתנתק מחיי היום-יום התובעניים של מרחב הזהות החרדי. משמעות הדבר היא שבמרחב החופשה (בעיקר הזוגית) החרדי מרשה לעצמו ללבוש זהות אחרת – שמרנית פחות, מתונה ואף נהנתנית ומתירנית יותר. המידה שבה יש בחופשה רכיב של שינוי בהתנהגות נבחנת בשאלה מה

קורה כאשר החרדי חוזר הביתה מהחופשה עם "מזוורת הידע והחוויות החדשות שצבר" – כיצד אלו משפיעים על זהותו?¹⁸³ שאלה נוספת שנכון לשאול היא מה תהיה ההשפעה של התפתחות תרבות הנופש בחברה החרדית על זהותה המשתנה.

בתהליך הדרגתי ולנוכח שינויים חברתיים – הכוללים בין היתר גידול דמוגרפי, התחזקות כלכלית של משק הבית החרדי, פיתוח שירותי פנאי ונופש חרדיים ייעודיים והתאמת תשתיות פנאי ונופש (דוגמת מתנ"סים לציבור החרדי, פיתוח חוגים למבוגרים, חופים נפרדים, מלונות בהכשר בתקופות מסוימות של השנה) – נולדה תרבות הפנאי והנופש החרדית. תרבות זו אינה בהכרח בעלת אופי או בסיס דתי מובהק, ובעבר היא הייתה במידה מסוימת נחלתם של חרדים מבוססים בלבד.¹⁸⁴ ואולם על פי הסקר המובא כאן, מדובר כעת בקבוצה ההולכת וגדלה, הממלאת תפקיד גדול וחשוב יותר ויותר בנוף הקהילות החרדיות על הציר שבין שמרנות למודרניות.

במחקר בדקנו גם את קוד הלבוש וההופעה החיצונית של גברים ונשים בחברה החרדית. הבגדים בחברה החרדית משולים למדים ומלמדים לאיזו קבוצה הפרט הלוכש אותם

משתיך. לאורך שנים הלבוש החרדי שיקף בעיקר השתייכות לאחת מקבוצות המשנה האתניות בחברה החרדית: ליטאים, ספרדים וחסידים, לסוגי חצרותיהם. ואולם מחקרים מציגים את קוד הלבוש בעשור האחרון כסמן לזיהוי הפער בין השמרנים למודרנים וכמלמדים על ההבדלים בסגנונות בין הקבוצות.¹⁸⁵

6.3 דפוסי לבוש והופעה חיצונית

183 Cahaner and Mansfeld 2012, לעיל הערה 169.

184 הורביץ 2016, לעיל הערה 168.

185 מרים חיינטי, "סגנון הלבוש של חרדים במאה שערים", בחור: לאה שמגר-הנדלמן ורבקה בר-יוסף (עורכות), *משפחות בישראל*, ירושלים: אקדמון, 1991, 337-357; זיכרון, 2014, לעיל הערה 5.

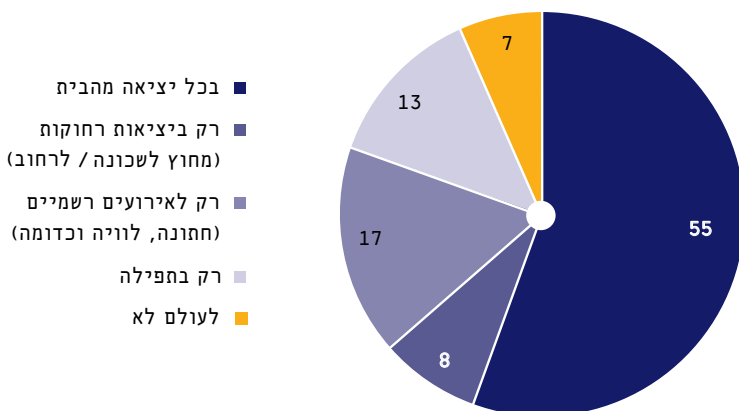

המרוויינים הגברים נשאלו באילו מקרים הם מקפידים ללבוש כובע וחליפה ביום חול, והנשים נשאלו על הרגלי הלבוש של בעליהן. התשובות האפשריות על שאלה זו היו: בכל יציאה מהבית; רק באירועים רשמיים; רק ביציאות רחוקות; רק בתפילה; לעולם לא. מתברר ש-55% מהגברים החרדים מקפידים ללבוש כובע וחליפה בכל יציאה מהבית, 38% לובשים כובע וחליפה רק באירועים רשמיים ובתפילה, ורק 7% אינם לובשים כלל כובע וחליפה (תרשים 6.23).

בחלוקה על הציר שבין שמרנות למודרניות מתברר שהיבט תרבותי זה מציג פער גדול בין הקבוצות: 81% מהקבוצה האולטרה-שמרנית ו-63% מהקבוצה השמרנית מקפידים על כובע וחליפה בכל יציאה מהבית; לעומתם 34% מקבוצת הנגיעות המודרניות ו-18% בלבד מקרב המודרנים (תרשים 6.24). גם על הציר האתני בולט הפער בין הקבוצות: 81% מקרב החסידים יקפידו על קוד לבוש חרדי מלא בכל יציאה מהבית, 54% מהליטאים, ורק 35% מהספרדים.

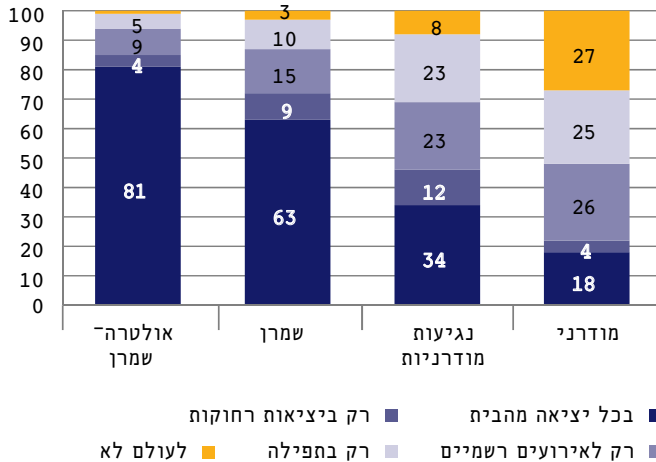
6.23 תרשים

באילו מקרים אתה מקפיד ללבוש כובע וחליפה ביום חול?
כלל המדגם (%)

6.24 תרשים

באילו מקרים אתה מקפיד ללבוש כובע וחליפה ביום חול?
בציר שמרנות-מודרניות (%)

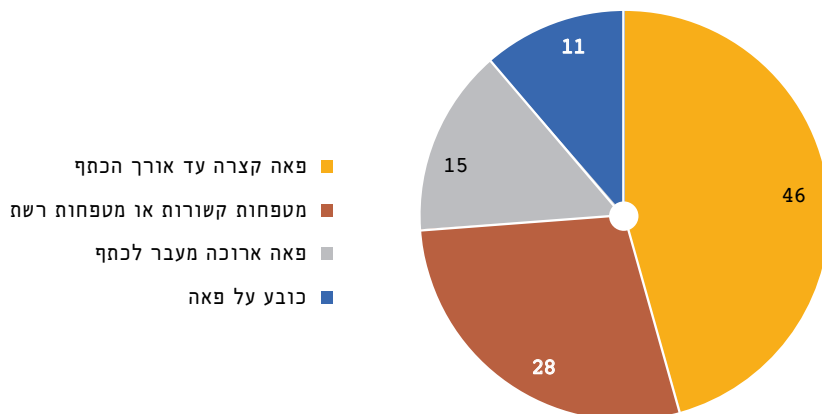

על פי רוב כיסוי ראש לאישה מעיד לאיזו קהילה אתנית היא משתייכת: הליטאות מקפידות על פאה, הספרדיות חובשות כובע או מטפחת, והחסידיות מקפידות על כיסוי ראש בהתאם למקובל בחצר שהן משתייכות אליה – מטפחת או שביס, פאה או כובע על פאה. ממצאי המחקר משקפים היטב את המקובל בקהילות השונות.

המרואיינות נשאלו בסקר "איזה כיסוי ראש את חובשת?", והגברים התבקשו לענות על כיסוי הראש של נשותיהם. התשובות האפשריות על שאלה זו היו: פאה קצרה עד אורך הכתף; מטפחות קשורות או מטפחת רשת; כובע על פאה; פאה ארוכה מעבר לכתף. אמקד את המבט בחבישת פאה ארוכה מעבר לכתף ואף יותר, המעידה על מודרניות. ההתפלגות מראה ש-15% מהנשים החרדיות חובשות פאות ארוכות, והשאר שומרות על קוד הלבוש המקובל בקהילת המקור שלהן על פי זרמי הזהות האתניים. באופן כללי הנשים שמרניות יותר מהגברים בכל הנוגע לקוד הלבוש, אך עדיין ניתן לראות פער בין הקבוצות על הציר שמרנות-מודרניות. 36% מהמודרניות ו-23% בקבוצת הנגיעות המודרניות בוחרות לחבוש פאה ארוכה, לעומת מיעוט קטן מאוד בקבוצה השמרנית (12%) והאולטרה-שמרנית (5%) (תרשים 6.26).

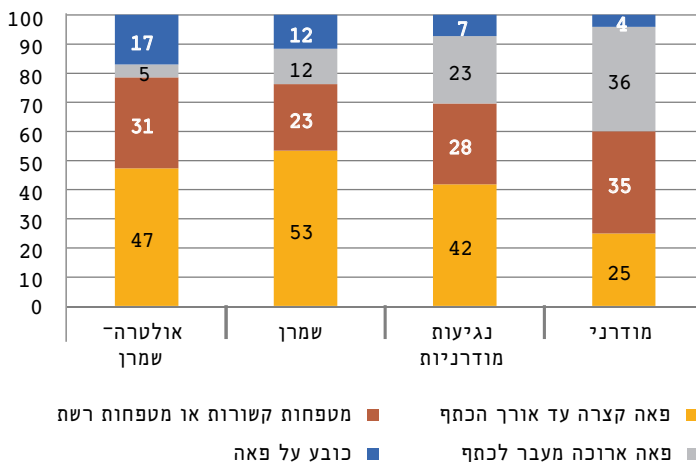
6.25 חרשים

איזה כיסוי ראש את חובשת? כלל המדגם (%)

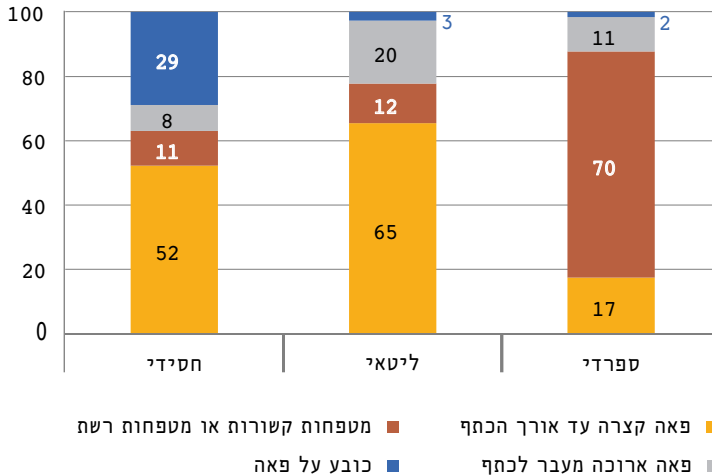
6.26 חרשים

איזה כיסוי ראש את חובשת? בציר שמרנות-מודרניות (%)

6.27 חרשים

איזה כיסוי ראש את חובשת? בחלוקה לתת־קהילות בציר האתני (%)

לצורך בחינת ההיבט התפיסתי התבקשו המרואיינים להתייחס לשני היגדים הקשורים לקוד לבוש הנתפס כמודרני, פתוח ומתירני. ההיגד הראשון: "גבר שלובש חולצה צבעונית הוא פחות חרדי"; ההיגד השני: "אישה החובשת פאה ארוכה היא פחות צנועה".

נמצאה תפיסה שמרנית כלפי נשים המתלבשות באופן מודרני, לעומת עמדה מתירנית או סלחנית יותר כלפי גברים אשר אינם מתלבשים על פי קוד הלבוש החרדי המלא. 80% מקבוצת המדגם חשבו שאישה החובשת פאה ארוכה היא צנועה פחות, ורק 53% חשבו שגבר הלובש חולצה צבעונית הוא חרדי פחות.

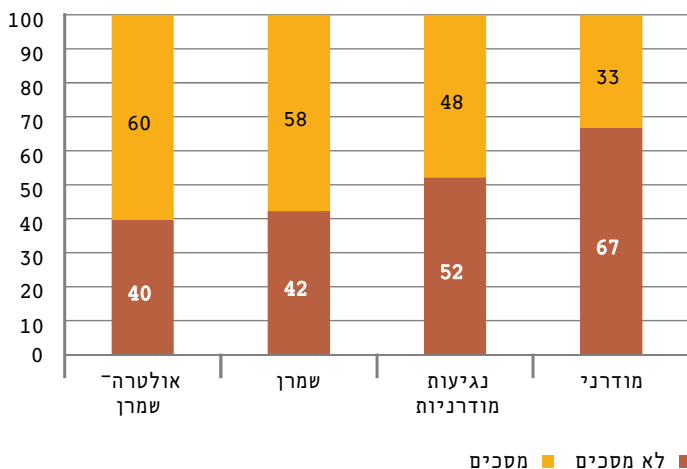
פילוח התשובות לפי הגדרה עצמית על הציר שמרנות-מודרניות העלה כצפוי קשר ברור: 91% בקבוצה האולטרה-שמרנית, 85% בקבוצה השמרנית ו-71% בקבוצת הנגיעות המודרניות הביעו הסכמה עם ההיגד שאישה החובשת פאה ארוכה צנועה פחות; רק 57% בקבוצת המודרנים הסכימו עם ההיגד (תרשים 6.29). הפער בין הקבוצות על הציר שמרנות-מודרניות נמצא גם בתפיסת הלבוש של הגברים: 60% מהקבוצה האולטרה-שמרנית ו-58% מהשמרנים מסכימים

שגבר שלובש חולצה צבעונית חרדי פחות; ואילו מקבוצת הנגיעות המודרניות 48% ומקרב המודרנים 33% (תרשים 6.28).

אם כך, נמצא שמעל מחצית מהגברים החרדים מקפידים ללבוש כובע וחליפה בכל יציאה מהבית. קוד לבוש זה והתדירות שלו נמצאו בשיעורים גבוהים בקבוצות הליכה החרדיות – הקבוצות האולטרה-שמרניות, השמרניות והקבוצות האשכנזיות (החסידיות והליטאיות). בקבוצות הנגיעות המודרניות, המודרניות והספרדיות נמצא קוד לבוש מגוון יותר. רבים מהגברים בקבוצות הללו הצהירו שהם לובשים כובע וחליפה רק באירועים רשמיים או רק לתפילה, או שאינם לובשים כובע וחליפה כלל. בקבוצות הנגיעות המודרניות והמודרניות נמצאו שיעורים גבוהים יחסית של נשים המעדיפות לחבוש פאה ארוכה מעבר לכתף.

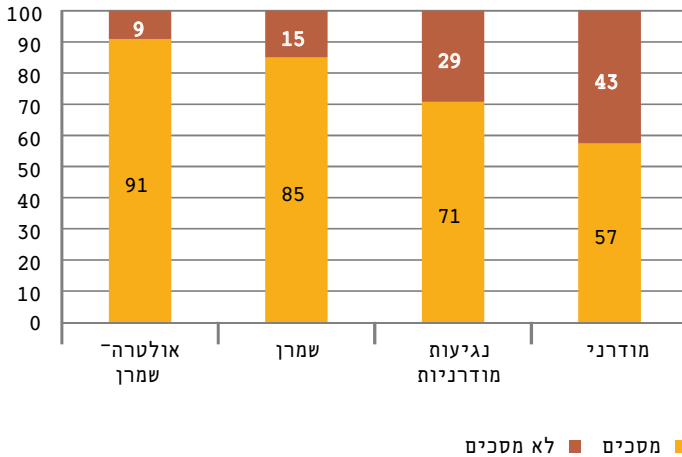
תרשים 6.28

גבר שלובש חולצה צבעונית הוא פחות חרדי, בציר שמרנות-מודרניות (%)

6.29 חרשים

אישה החובשת פאה ארוכה צנועה פחות, בציר שמרנות-מודרניות (%)

בעשור וחצי האחרון ניכרת חדירה של אמצעי תקשורת מודרניים, ובראשם המחשב הביתי, הטלפונים הסלולריים והאינטרנט, לתוך החברה החרדית. עם זאת היקף החשיפה לאמצעי התקשורת (מלבד העיתונות המודפסת) ולאינטרנט בחברה החרדית נמוך בהרבה מהיקף החשיפה בציבור הכללי. דפוס החשיפה השכיח הוא שימוש שמסנן את התכנים בהתאם להעדפות החברה החרדית הן באמצעים טכנולוגיים (אינטרנט וטלפון סלולרי) והן באמצעות פנייה לערוצי תקשורת פנים-מגזריים (עיתונות ורדיו). אומנם המחקר מצא, כמו מחקרים קודמים,¹⁸⁶ שהציבור החרדי חשוף לתוכני התקשורת שהציבור החילוני צורך, אך למרות זאת יש לשער כי הסינון המוגבר לא רק מונע חשיפה לתכנים בעייתיים מבחינה תרבותית-חברתית-דתית אלא גם מסייע בגיבוש תמונת מציאות קרובה לנקודת המבט הפנים-קהילתית החרדית, שהיא בדרך כלל שמרנית יותר.

6.4 סיכום

המחקר הנוכחי מראה שסוג המדיום משפיע על מידת החשיפה אליו. החשיפה למדיום שהתכנים בו בעייתיים יותר מנקודת המבט החרדית, לדוגמה צריכת בידור ושימוש ברשתות החברתיות באינטרנט, נמוכה יותר מהחשיפה לסוגים אחרים. המחקר מראה שהבילוי בבית הקולנוע ובתיאטרון מעיד על דפוס פתוח ומתירני יותר בקבוצות המשנה החרדיות – מרחב פנאי זה מדגיש את הפער בין הקבוצה המודרנית ובין הקבוצות האולטרה-שמרנית והשמרנית, שכן מדובר בצריכת תרבות פנאי חילונית בפרהסיה במרחב הציבורי; לעומת זאת, לקרוא ספרות לא-חרדית ולהאזין למוזיקה כללית אפשר במרחב הפרטי, הרחק מעינו הבוחנת של הציבור.

דפוסי החשיפה לתקשורת, לאינטרנט ולתרבות הפנאי והנופש (בעיקר בחו"ל) מדגישים את ההבדלים בחיי היום-יום בין הקבוצות בציר שמרנות-מודרניות: הקבוצות המודרניות חשופות במידה רבה יותר לתרבות הפנאי ולתקשורת הכללית לעומת הקבוצות השמרנית והאולטרה-שמרנית.

קוד הלבוש וההופעה החיצונית של גברים ונשים בחברה החרדית מלמדים גם הם הרבה על חברה זו. הבגדים בחברה החרדית משוללים למדים ומסמנים קבוצת השתייכות – לאורך שנים הלבוש החרדי שיקף בעיקר את ההשתייכות לאחת מקבוצות המשנה האתניות בחברה החרדית (ליטאים, ספרדים וחסידים, על חצרותיהם). מחקרים קודמים כבר הצביעו על קוד הלבוש כסמן לפער בין קבוצות בחברה החרדית:¹⁸⁷ הלבוש בקבוצות המודרניות שונה בסגנונו מסגנון הלבוש של ליבת הציבור החרדי.

בסקר נמצא שמעל מחצית מהגברים החרדים מקפידים על כובע וחליפה בכל יציאה מהבית. קוד לבוש זה והתדירות שלו נמצאו בשיעורים גבוהים בקבוצות האולטרה-שמרנית והשמרנית ובקבוצות האשכנזיות (החסידיות והליטאיות). בקבוצות המודרניות ובקבוצה הספרדית נמצא קוד לבוש מגוון יותר. רבים מהגברים בקבוצות הללו הצהירו שהם לובשים כובע וחליפה רק באירועים רשמיים ובתפילה או שאינם לובשים כובע וחליפה כלל.

על פי רוב כיסוי ראש לאישה מעיד על הקהילה האתנית שהיא משתייכת אליה: הליטאיות מקפידות לחבוש פאה; רבות מהספרדיות חובשות כובע או מטפחת; החסידיות מקפידות על כיסוי ראש בהתאם למקובל בחצר שהן משתייכות אליה – מטפחת או שביס, פאה או כובע על פאה. ממצאי הסקר משקפים היטב את המקובל בקהילות השונות. בקבוצות העובדות והמודרניות נמצאו שיעורים גבוהים יחסית של נשים המעדיפות לחבוש פאה ארוכה מעבר לכתף ואף יותר.

חדירה של תרבות הלבוש והפנאי המערבית, הריבוי בשיעור הנופשים החרדים בארץ ובחו"ל והשימוש באינטרנט מאפשרים כניסה של קולות נוספים לתוך השיח החרדי, ודרכם תפיסות ועמדות חדשות המחלחלות לעולם הדימויים והתוכן של הציבור החרדי. דפוסים תרבותיים אלו גם מדגישים את הפער בין הקבוצות השמרניות ובין הקבוצות המודרניות. אחד המאפיינים העיקריים של מעמד הביניים החרדי הוא החשיפה הבלתי מסויגת לתקשורת ולתרבות הפנאי והנופש המערבית.¹⁸⁸

פרק 7

היחס לתפקיד האישה ולמעמדה בחברה החרדית

—

מעמד הנשים הוא אחד הנושאים הבערים בשיח הכלל-ישראלי וכן בשיח החרדי המתחדש. בשנים האחרונות מתנהל בחברה החרדית מאבק פנימי בין קבוצות הליבה, המנסות לשמור על המתכונת המסורתית של מעמד הנשים ועל תפקידן של נשים בחברה החרדית, לבין מי שסבורים כי יש לפתוח צוהר לרוחות החדשות בעולם הסובב וכי שוויון בין נשים לגברים אינו מנוגד לרוח היהדות האורתודוקסית. לפיכך בפרק זה נדון בנושא, ולו על קצה המזלג: נבקש לבחון אותו מתוך התבוננות בצירי הזהות, ובראשם הציר שמרנות-מודרניות, שבו המאבק הפנימי בנושא בא לידי ביטוי מובהק.

בסקר ניסינו לבדוק באופן אמפירי את הדיון הרחב הזה באמצעות שישה נושאים: נשים בתפקידים ניהוליים בכירים; רישיון נהיגה לנשים; תכנון המשפחה; הפרדה

מגדרית במרחב הציבורי (דוגמת תחבורה); היחס בחברה לחרדיות שפועלות למען שוויון זכויות לנשים; יחס שמרני או שוויוני לתפקיד הנשים בחברה החרדית ולמעמדן. כפי שנראה להלן התשובות מלמדות על עמדות מגוונות, כמה מהן לא צפויות ולא עקיבות.

7.1

נשים חרדיות בעידן של שינויים – נתונים ומגמות: תמונה כללית

אחד המאפיינים הבולטים ביותר בחברה החרדית הוא ההפרדה המגדרית. ההפרדה בין המינים היא כמעט דיכוטומית, עד כדי כך שאפשר לזהות בחברה זו שתי חברות נבדלות: חברת הגברים וחברת הנשים. לכל אחת מהן מאפיינים ותפקידים משלה. מחקרים רבים מפנים את נקודת המבט אל הייחוד והאפיון של נשים חרדיות.¹⁸⁹

העיסוק בנושא הנשי מציף סוגיות רלוונטיות מגוונות בחייה של האישה החרדית במדינת ישראל של ימינו וחושף מתחים השזורים בזירות חייה השונות – למשל, המתח בין שימור אורח החיים הייחודי לבין השינויים הרבים המתרגשים על הקהילה מבית ומחוץ; המתח בין ההבניה הקהילתית והתפקידים המסורתיים של רעיה ואם לבין האפשרויות שהעולם המערבי מזמן; ההכרה בריבוי האתגרים המורכבים אל מול העוצמות המאפיינות את הנשים בקהילה החרדית.¹⁹⁰ מעניין להביט על סוגיות אלו דרך המשקפיים של צירי הזהות שעבודה זו מציעה, וכראשם הציר שמרנות-מודרניות.

189 פרידמן 1988, לעיל הערה 110: תמר אלאור, משכילות ובורות: מעולמן של נשים חרדיות, תל אביב: עם עובד, 1992; קפלן 2007, לעיל הערה 13; ליוש 2014, לעיל הערה 13.

190 ליוש 2014, לעיל הערה 13; אסף מלחי ומרים אברמובסקי, "שילוב בית-משפחה ועבודה בקרב נשים חרדיות", משרד הכלכלה, 2016; רחלי איבנבויס ולי כהנר, "נשים חרדיות במאה ה-21: חוברת כנס", המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2016; אסתי ריזר-אינדורסקי, ושאין נראות: פמיניזם חרדי – המקרה של "לא נבחרות לא בוחרות", תל אביב: פרדס, 2018.

בהיבט המגדרי-נשי, בעשור האחרון ניכר בחברה החרדית תהליך עקבי של פער בין מיעוט ההזדמנויות וריבוי החסמים הכלכליים, הקהילתיים והתרבותיים מצד אחד לבין עוצמתן של נשים חרדיות והניסיון שלהן לצלוח את האתגרים העומדים לפניהן מצד שני.¹⁹¹ הנתונים מעידים על מתח בין אסטרטגיות של שינוי ובין משימת השימור. מתח זה נדון במחקרים כבר מתחילת שנות ה-2000, והוא מתחזק לנוכח תהליכי השינוי בחברה החרדית והחשיפה ההולכת וגדלה לחברה הכללית ולתהליכי מודרניזציה וישראליות.¹⁹²

הנטיות לשימור מכאן ולשינוי מכאן מתבררות בנתונים הסטטיסטיים. המוטיב המשמר מתבטא בגיל נישואים צעיר בקרב נשים חרדיות (20, בהשוואה ל-25 בקרב נשים יהודיות חילוניות), שיעור פריון גבוה לאישה חרדית (6-7 ילדים, בהשוואה ל-2-3 ילדים בקרב יהודיות חילוניות), ניהול משפחה בתנאים כלכליים לא פשוטים (43% מהמשפחות מתחת לקו העוני, לעומת 11% מהמשפחות היהודיות הלא-חרדיות) וכניסה של נשים לשוק העבודה אך בשכר נמוך ובמשרות חלקיות (48% מהנשים החרדיות עובדות במשרה מלאה). לכך יש להוסיף מנגנונים חברתיים משמרים, שמקצתם מקבלים ביטוי סטטיסטי (לדוגמה: 32% בעלות רישיון נהיגה, אל מול 74% מהיהודיות הלא-חרדיות). מולם ניצבים היבטים המקדמים שינוי. לדוגמה, יותר סטודנטיות חרדיות בהשכלה הגבוהה (69% מהסטודנטים החרדים בהשכלה הגבוהה הם נשים), שיעורי התעסוקה בקרב נשים חרדיות עולים (76% בשנת 2018 לעומת 51% בשנת 2003), המגוון של תחומי התעסוקה מתרחב (38% עובדות בחינוך בשנת 2018, לעומת 64% בשנת 2001), חשיפה גדלה לאינטרנט (49% משתמשות באינטרנט בשנת 2018, לעומת 28% בשנת 2008), ועוד.¹⁹³ באופן כללי עדיין בולט הפער בכל הפרמטרים הללו בין נשים יהודיות לא-חרדיות לבין נשים חרדיות.

תהליכי השינוי בחברה החרדית כעשורים האחרונים נדונו לעיל בפרק המבוא של ספר זה. הם מרחיבים את גבולות הליבה החרדית ומתוך כך מייצרים זהויות

191 כהנר 2017, לעיל הערה 111.

192 על כך ראו מראי המקום לעיל הערה 13.

193 כהנר ומלאך 2019, לעיל הערה 36.

וקבוצות על סרגל הזהויות שבין שמרנות למודרניות. טיפולוגיה זו של זהויות חרדיות, גם בהקשרה המגדרי, מציינת מיקומים בליבתו של המרחב החברתי החרדי או בשוליו, וגם על קווי התפר עם המרחב הכללי של רשות הרבים הישראלית. במידת מה הזהות החרדית הולכת ונעשית גמישה יותר ומקמת את עצמה בין זהויות חברתיות, ולכך יש השלכה גם על הבחירות המשפחתיות, התעסוקתיות והאזרחיות של מי שרואים את עצמם חלק ממנה. זהויות ובחירות אלו משליכות גם על העמדות והתפיסות בעניין מעמד האישה החרדית ומכלול תפקידיה בזירה הפרטית והציבורית ועל מקומה במרחב הציבורי והאזרחי.

להלן מוצגות שש הסוגיות שנבחנו בסקר בהקשר הספציפי של היחס לתפקידי האישה החרדית ולמעמדה.

7.2

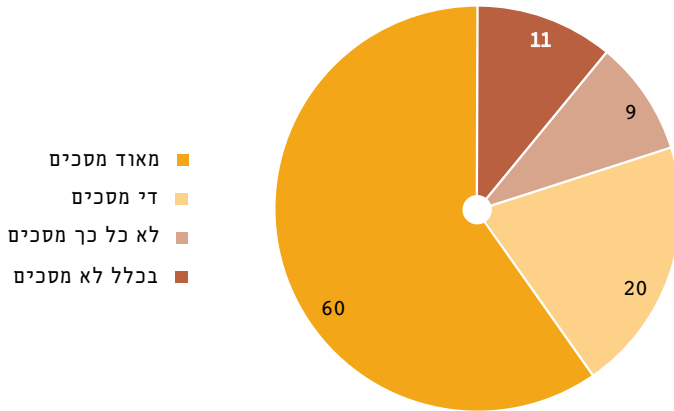
נשים בתפקידי ניהול בכירים

בשאלה הראשונה התבקשו המרואיינים לציין אם הם מסכימים עם ההיגד "נשים חרדיות יכולות לכהן בתפקידים ניהוליים". 80% מקבוצת המדגם מסכימים (תרשים 7.1). בין הסכמה עם

ההיגד הזה ובין הגדרה עצמית על הציר שמרנות-מודרניות נמצא קשר צפוי: 86% מהקבוצות המודרניות הסכימו עם ההיגד, לעומת 69% מהאולטרה-שמרנים. שיעור המסכימים בקבוצה השמרנית גבוה במיוחד – 81% – אף שבמרבית הפרמטרים שנבחנו במחקר הציגה הקבוצה תפיסות שמרניות (תרשים 7.2). ייתכן שאפשר להסביר תופעה זו בעובדה שנשים רבות מן הציבור החרדי עובדות מחוץ לבית ונושאות לבדן או כמעט לבדן בעול הפרנסה בשעה שבני זוגן לומדים. לפיכך קידום בעבודה ועמדה ניהולית בהחלט מתקבלים כחלק ממרחב העבודה והפרנסה, בוודאי בקבוצות השמרניות, המבוססות על כ-60% אברכים הנשואים לאישה שמפרנסת את כלל בני הבית.

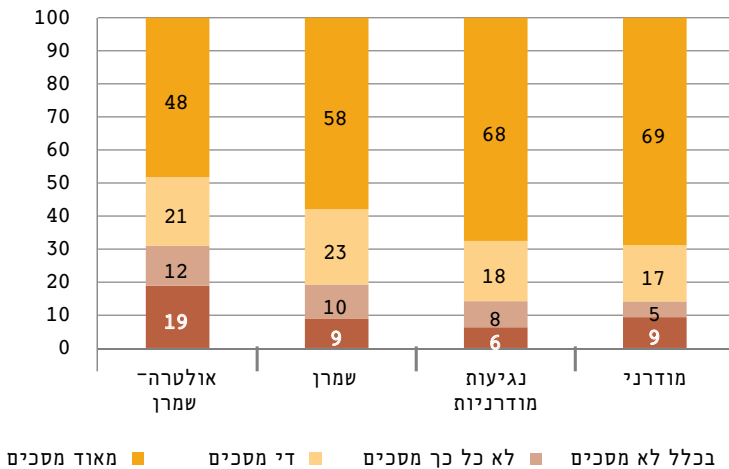
7.1 תרשים

נשים יכולות למלא תפקידים ניהוליים בכירים, כלל המדגם (%)

7.2 תרשים

נשים יכולות למלא תפקידים ניהוליים בכירים, בציר שמרנות-מודרניות (%)

7.3

רישיון נהיגה לנשים

שיעור בעלות רישיון הנהיגה בחברה החרדית

עלה מ-21% בשנת 2007 ל-32% בשנת 2018.¹⁹⁴

על פי הממצאים שהוצגו בפרק 2 ניכר פער בין

הנשים בעלות רישיון נהיגה בקבוצה המודרנית (49%) לבין נשים בעלות רישיון נהיגה בקבוצה האולטרה-שמרנית (9%) (תרשים 2.18). גם בציר האתני השתקף פער בין הקבוצה החסידית (10% נשים בעלות רישיון נהיגה) ובין הקבוצות הספרדיות (31%) והליטאיות (24%).

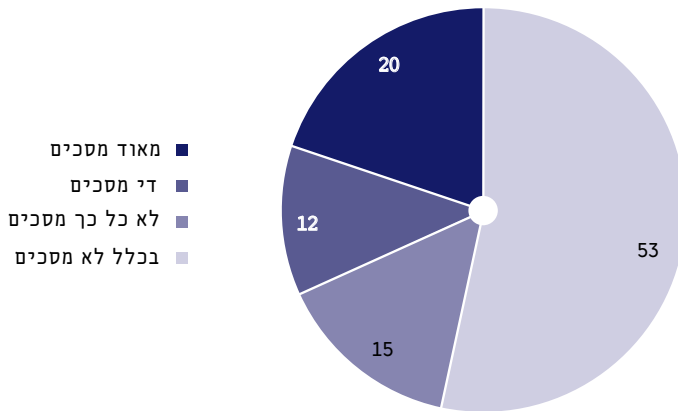
השאלה שנשאלה בפרק זה בעניין רישיון נהיגה בקרב נשים חרדיות ברקה אם הנסקרים תומכים בעמדה שנשים חרדיות לא צריכות לנהוג או מסתייגים ממנה. 32% מקבוצת המדגם מסכימים עם ההיגד שנשים חרדיות לא צריכות לנהוג; 68% מתנגדים לו (תרשים 7.3). משמע, אף שבעבר רישיון נהיגה לנשים נחשב למאפיין של אי-צניעות והיה טאבו בחברה החרדית וחסם לכניסת הילדים לבתי הספר ולמציאת שידוך הולם, היום טאבו זה הולך ונעלם, ורישיון נהיגה לאישה נחשב לגיטימי ושימושי. מגמה חדשה זו קשורה כנראה להשתלבותן של נשים רבות יותר בחברה החרדית במערכת ההשכלה הגבוהה או בשוק התעסוקה האיכותי. השיח המודרני נכנס באופן מובהק לקהילות החרדיות ומייצר הלכה למעשה שינוי במעמד האישה בחברה החרדית בהקשר זה.¹⁹⁵

הבדלים גדולים בהרבה נגלים בפילוח התשובות לפי הציר שמרנות-מודרניות: 55% מהאולטרה-שמרנים ו-32% מהשמרנים מסכימים שחרדיות אינן צריכות לנהוג; לעומת זאת, בקבוצה המודרנית 18% מסכימים עם עמדה זו ובקבוצת הנגיעות המודרניות – 15% (תרשים 7.4).

194 כהנר ומלאך, 2019, לעיל הערה 36.

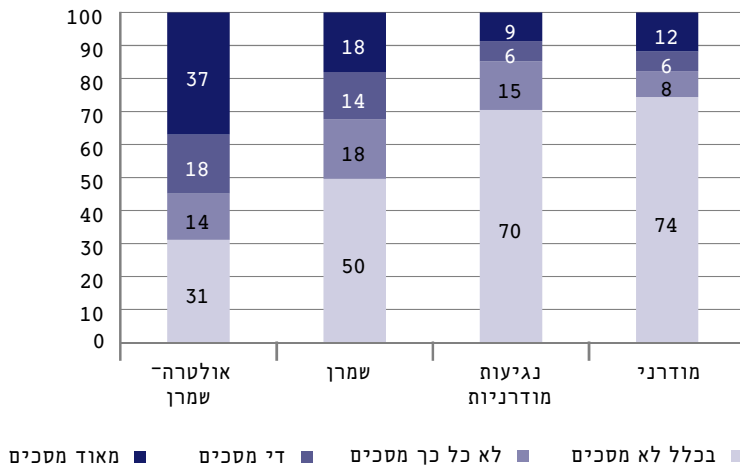
7.3 תרשים

נשים חרדיות לא צריכות לנהוג, כלל המדגם (%)

7.4 תרשים

נשים חרדיות לא צריכות לנהוג, בציר שמרנות-מודרניות (%)

7.4

היחס לתכנון המשפחה

שיעור הפיריון בחברה החרדית בשנת 2017 היה 7.1 ילדים לאישה.¹⁹⁶ על פי הממצאים שהוצגו לעיל בפרק הדמוגרפי-כלכלי ניכר פער בשיעורי

הפיריון בין המודרניות (4.71 ילדים לאישה) לבין השמרניות (8.16 ילדים לאישה).

תת־פרק זה מבקש לבחון את התפיסה של תכנון המשפחה. לפיכך שאלנו את המרואיינים אם הם מסכימים עם ההיגד ש"לכל משפחה יש זכות לקבוע כמה ילדים יהיו לה" או מתנגדים לו. העמדה הרווחת במחנה החרדי מרוככת יחסית – 63% מסכימים מאוד שלכל משפחה יש זכות לקבוע כמה ילדים יהיו לה (תרשים 7.5). ייתכן שסוגיה זו טומנת בחובה שינוי תפיסתי ערכי בנוגע לאפשרויות שבתכנון המשפחה, שינוי כלכלי בקביעת גודל המשפחה ושינוי דמוגרפי הקשור בשיעורי הפיריון. כבר לפני כעשור הציג קימי קפלן את תחילתו של תהליך זה בשיח החרדי הנשי הפנימי. בספרו "בסוד השיח החרדי" הוא דן בהיבטים ערכיים, חברתיים ובריאותיים של קבלת ההחלטות הפנימיות בעניין תכנון המשפחה ובהשלכתם על מעמדה של האישה החרדית.¹⁹⁷

פילוח התשובות על הציר שמרנות-מודרניות העלה כצפוי קשר ברור: 85% מהקבוצות המודרניות תמכו בהיגד שלכל משפחה יש זכות לקבוע כמה ילדים יהיו לה; אומנם בקבוצה האולטרה-שמרנית אין רוב למתנגדים להיגד (41%), ובקבוצה השמרנית 27% מתנגדים לו, אך שיעור התומכים בו בקבוצה האולטרה-שמרנית, 59%, נמוך בהרבה משיעורי התמיכה בקבוצות המודרניות (תרשים 7.6).

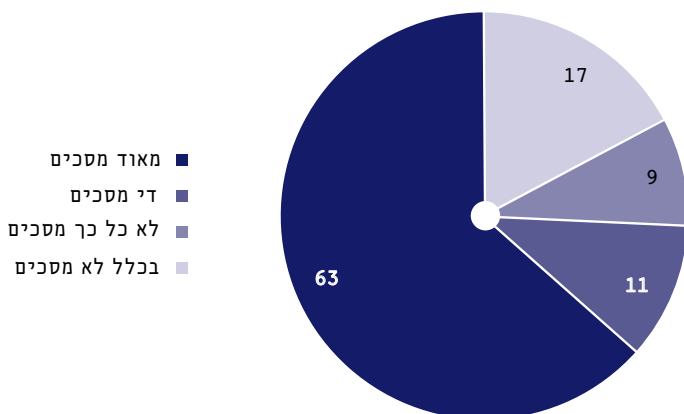
196 ש.ס.

197 קפלן 2007, לעיל הערה 13.

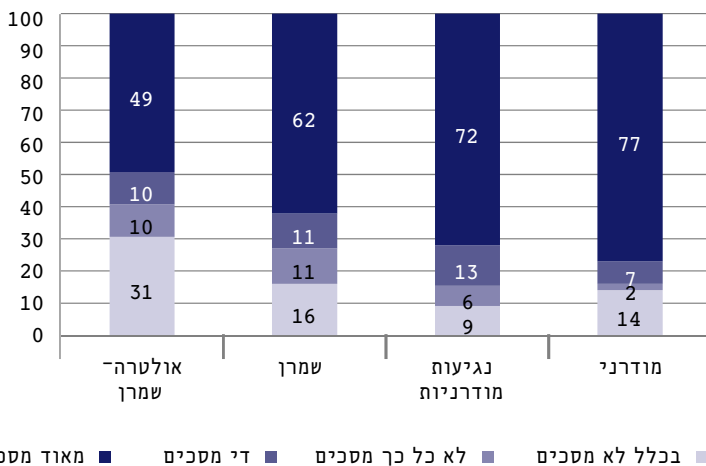
7.5 תרשים

לכל משפחה יש זכות לקבוע כמה ילדים יהיו לה, כלל המדגם (%)

7.6 תרשים

לכל משפחה יש זכות לקבוע כמה ילדים יהיו לה, בציר שמרנות-מודרניות (%)

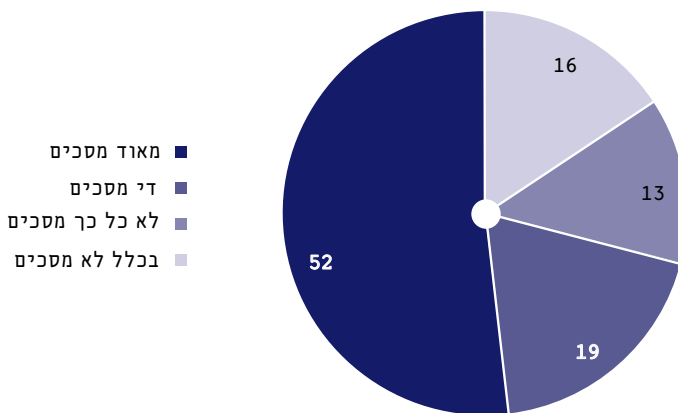
7.5 תפיסת ההפרדה בין גברים לנשים במקומות ציבוריים

ההפרדה במרחב הציבורי היא אחת הסוגיות הבווערות בשיח הכלל-ישראלי ובשיח החרדי המתחדש, והיא מעוררת תגובות שונות הן בתוך החברה החרדית והן מחוצה לה. לפיכך בסקר נשאלה בעניין מידת החשיבות של ההפרדה בין גברים לנשים במקומות ציבוריים (לדוגמה בתחבורה, באולמות אירועים). הנתונים בסקר מורים כי ההעדפה השכיחה בקרב קבוצת המדגם היא הפרדה במרחב הציבורי בין גברים לנשים, ושיעור התומכים בה מגיע ל-71%; רק 29% סבורים שאין להפריד בין גברים לנשים במרחב הציבורי (תרשים 7.7).

בכחינת התפלגות התשובות על הציר שמרנות-מודרניות מתברר שבין הקבוצות יש הבדלים גדולים: 91% מהאולטרה-שמרנים תומכים בהפרדה במרחב הציבורי, ו-79% מהחרדים השמרנים; בקבוצות המודרניות שיעור התמיכה בהפרדה במרחב הציבורי נמוך יותר, אך עדיין גבוה מאוד – 55% בקבוצת הנגיעות המודרניות ו-43% בקבוצה המודרנית (תרשים 7.8).

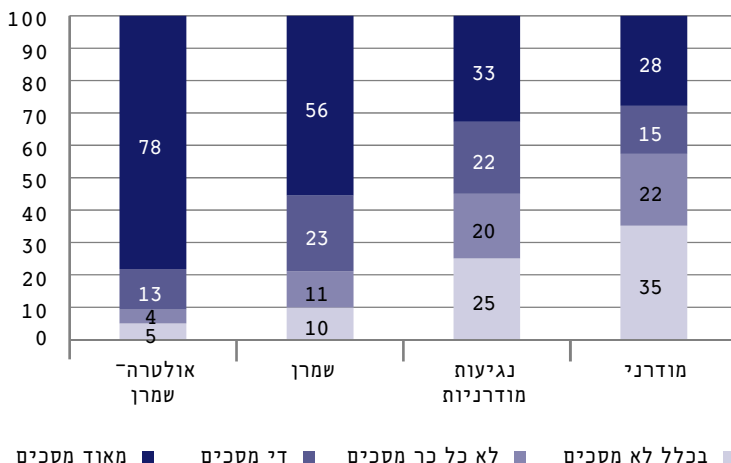
7.7 תרשים

חשובה לי ההפרדה בין גברים לנשים במקומות ציבוריים, כלל המדגם (%)

תרשים 7.8

חשובה לי ההפרדה בין גברים לנשים במקומות ציבוריים, בציר שמרנות-מודרניות (%)

אפשר לראות באקטיביזם המגדרי פעולה חברתית קולקטיבית שחותרת לשינוי ביחסי הכוחות בתוך קבוצות בחברה וביניהן. לפעולה זו יש תפקיד בתהליך ייצור מחודש של המרחב

7.6 היחס לאקטיביזם המגדרי בחברה החרדית

הפיזי, החברתי, התרבותי והתודעתי.¹⁹⁸

האקטיביזם המגדרי במרחב הציבורי-פוליטי-אזרחי, הקורא להתכתב עם ערכי שוויון מגדריים ערכיים של שיח אזרחי מודרני – שיוון הזדמנויות ושוויון במרחב הציבורי – נעשה בשנים האחרונות לאחד הייצוגים הבולטים של קבוצת נשים חרדיות הפועלות במרחב התקשורתי, האזרחי, האקדמי והאינטרנטי. זירה זו במידה רבה היא זירת הקצה במרחב הנשי המודרני החרדי, והמנהיגות אותה הן

198 חן משגב וטובי פנסטר, "הזכות לעיר ואקטיביזם מרחבי: מאהל המחאה בגן לוינסקי", המרחב הציבורי 8 (2014), עמ' 9-33; חן משגב, אקטיביזם מרחבי: נקודות מבט, של גוף, זהות וזיכרון, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, 2015.

ברובן נשים חרדיות מודרניות החשופות לרשות הרבים הישראלית. הן מנהלות פעולה אקטיבית לשינוי הקהילה פנימה מתוך שמירה על הזהות החרדית.¹⁹⁹

החתימה לשינוי במעמד הנשים החרדיות מדגישה את הפער בין ידע מצומצם לבין השכלה, בין החינוך החרדי לבין ערכי עבודה וקריירה, בין ערכים של "כל כבודה בת מלך פנימה" לערכים בחברה הכללית, כמו מימוש עצמי והישגיים אישיים. החשיפה לערכי החברה הכללית מצמיחה ניצנים בשיח הציבורי בעניין הדומיננטיות הנשית בחברה החרדית החדשה והמשתנה. השיח נוגע למיקומן של הנשים המתמודדות בעת ובעונה אחת עם אילוצים חברתיים, תעסוקתיים, כלכליים, דתיים ואישיים וכן עם הרצון להגשמה עצמית. האישה החרדית סובלת מתסמונת המְשמרת הכפולה: היא לא עזבה את תפקידיה המסורתיים אלא הוסיפה עליהם פי כמה. בתוך המרחב הזה נמצא האקטיביזם המגדרי.²⁰⁰

כך לדוגמה, "מעורבות" היא קבוצה שביקשה להשמיע את קולן של הנשים החרדיות – קול מושקע בישראל שלא נשמע בעבר בזירות הציבוריות בכלל והפוליטיות בפרט. הקבוצה החלה לפעול ביוני 2013 כמעגל שיח של נשים, כולן חרדיות ממגוון הקהילות במגזר, בטווח רחב של גילים, מעמד אישי, תחומי עיסוק, שיוך חברתי ומגזרי, השקפות עולם ונקודות מבט על סוגיות העולות לסדר היום. עד מהרה הנשים האלה מצאו שפה משותפת, והמטרות התקבלו פה אחד: ליצור דיון פתוח ועמוק על עתידן של נשים חרדיות בזירה הציבורית הישראלית וגם בזירה החרדית הפנימית; לבחון אסטרטגיות לקידום המטרות המשותפות לנשים חרדיות, ובשלב מאוחר יותר לפעול על פיהן. הנושאים שנדונו בזירות הפעולה של נשים חרדיות אקטיביסטיות היו, בין השאר, הדרת נשים במרחב הציבורי, קידום שוויון בייצוג נשים בפוליטיקה, קידום שיח בנושאים שבינו לבינה, תמיכה בחרדיות גרושות וחד-הוריות, קידום שיח בעניין השכלה רחבה שאיננה מוכוונת תעסוקה וקידום תעסוקה איכותית המלווה בתחושת מימוש עצמי לנשים חרדיות

199 רידראינדורסקי 2018, לעיל הערה 190.

200 ורד בכר, "נשים חרדיות: בין שמירה על הגחלת החרדית לחשיפה לעולם המודרני" (סקר), מכון שחרית, 2015; שרה הלר, נשים חרדיות הלומדות במסגרות אקדמיות: הקשר בין משתנים אישיים ומוסדיים להישגים בלימודים ולעמדות ערכיות, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2014; ליוש 2014, לעיל הערה 13; קלעגי 2010, לעיל הערה 97; קלעגי ובראון-לבינסון 2017, לעיל הערה 121.

שהן אימהות לילדים או מפרנסות יחידות, המרוויחות פחות מנשים אחרות וחיות בחברה שהורות שוויונית אינה מקובלת בה.²⁰¹

פעולות אחרות של אקטיביזם מגדרי בתוך החברה האזרחית החרדית החדשה הן לדוגמה ההשכלה והתעסוקה של נשים חרדיות על ידי כניסה לתחומי לימוד חדשים; הקמת שדולה ללימוד תואר ראשון בסמינרים; יצירת מקומות תעסוקה איכותיים לנשים חרדיות מובילות; עידוד יזמות נשית חרדית בתעסוקה ובחברה; והקמה של קבוצות שיח נשי חרדי הפועלות לקידום מעמדן של נשים חרדיות בזירה הציבורית הישראלית וגם בזירה החרדית הפנימית.²⁰²

מתוקף מאפייניו, האקטיביזם המגדרי פועל על קו התפר שבין שתי הגמוניות, זו החרדית הקלסית וזו של רשות הרבים הישראלית. הוא מבקש לייצר מרחב חדש תוך כדי שינוי של יחסי הכוחות בין הקבוצות ובתוכן ובכך גם ליצור תחושת שייכות תרבותית רחבה יותר. נדמה שהנשים העוסקות באקטיביזם המגדרי זוכות לתמיכה וגיבוי ואף לכלים לפעולה מתוך רשות הרבים הישראלית, ואילו בתוך עולמן החרדי הן נותרות "אחרות" וצריכות להיאבק על מקומן וזהותן (לפחות בנקודת הזמן הזאת) במרחב ההגמוני של החברה החרדית.²⁰³ הממצאים של מחקר זה משקפים במידה רבה את היחס בחברה החרדית לפעולת האקטיביזם המגדרי.

שאלנו את הנסקרים אם הם מסכימים עם ההיגד "חרדיות שפועלות למען שוויון זכויות לנשים פוגעות בחברה החרדית" או שהם מסתייגים ממנו: בכלל המדגם 70% מסכימים ו-30% מתנגדים (תרשים 7.9). על הציר שמרנות-מודרניות מתגלים הבדלים גדולים בין הקבוצות. 73% מהאולטרה-שמרנים ו-77% מהשמרנים מתנגדים לאקטיביזם המגדרי ורואים בו פגיעה בחברה החרדית; במידה רבה גם הקבוצות המודרניות על הציר מחזיקות בתפיסה מתנגדת ושמרנית כלפי האקטיביזם המגדרי, אם כי ניכר הבדל בעוצמת ההתנגדות: 64% מקבוצת הנגיעות המודרניות ו-61% מקבוצת המודרנים מסכימים עם ההיגד (תרשים 7.10).

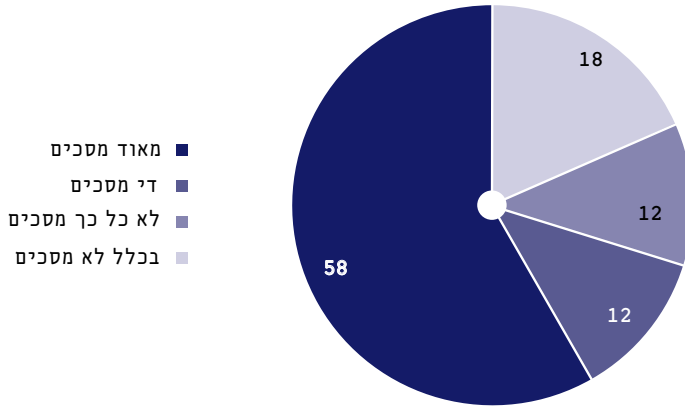
201 ריזר-אינדורסקי 2018, לעיל הערה 190.

202 אסתי ריזר-אינדורסקי, "פמיניזם חרדי", נייר עמדה, מעורבות, 2014; ריזר-אינדורסקי 2018, לעיל הערה 190.

203 כהנר 2017, לעיל הערה 111.

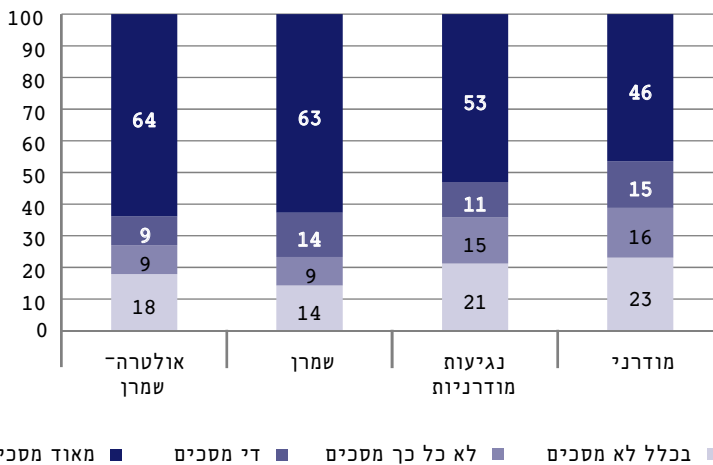
7.9 חרשים

חרדיות שפועלות למען שוויון זכויות לנשים פוגעות בחברה החרדית, כלל המדגם (%)

7.10 חרשים

חרדיות שפועלות למען שוויון זכויות לנשים פוגעות בחברה החרדית, בציר שמרנות-מודרניות (%)

מאוד מסכים ■ די מסכים ■ לא כל כך מסכים ■ בכלל לא מסכים ■

7.7 עמדות כלפי תפקיד האישה החרדית ומעמדה

בסעיף זה נבחן היחס בחברה החרדית לתפקיד האישה ולמעמדה על פי התשובות לכל חמש השאלות שהוצגו לעיל בתחום זה בסקר.²⁰⁴ מתוך התשובות לכל השאלות יצרנו משתנה

אחד – עמדות כלפי תפקיד האישה החרדית ומעמדה – שבו ציון גבוה מבטא עמדות ליברליות ושוויוניות כלפי נשים ותפקידי נשים, ואילו ציון נמוך מבטא עמדות שמרניות. את המשתנה הכמותי, בין 1 (לא מסכים כלל) ל-4 (מסכים מאוד) חילקנו לארבע קבוצות:

- 1-2: לא מסכימים עם ההיגדים – עמדות שמרניות בעניין תפקיד הנשים ומעמדן;
- 2-2.5: מסכימים במידה מועטה – עמדות הנוטות לשמרנות בעניין תפקיד הנשים ומעמדן;
- 2.5-3: מעט מעל הממוצע – עמדות הנוטות לשוויון בעניין תפקיד הנשים ומעמדן;
- 3-4: עמדות שוויוניות במידה רבה בעניין תפקיד הנשים ומעמדן.

פילוח של משתנה זה מראה כי רוב קבוצת המדגם מחזיקה בעמדות שמרניות בתחום המגדר בעניין תפקידי נשים ומעמדן (59%). עם זאת, חשוב לציין כי 41% שיעור לא מבוטל מכלל המחנה החרדי, מחזיקים בעמדות מגדריות שוויוניות או הנוטות לשוויון בעניין תפקידי נשים ומעמדן (תרשים 7.11).

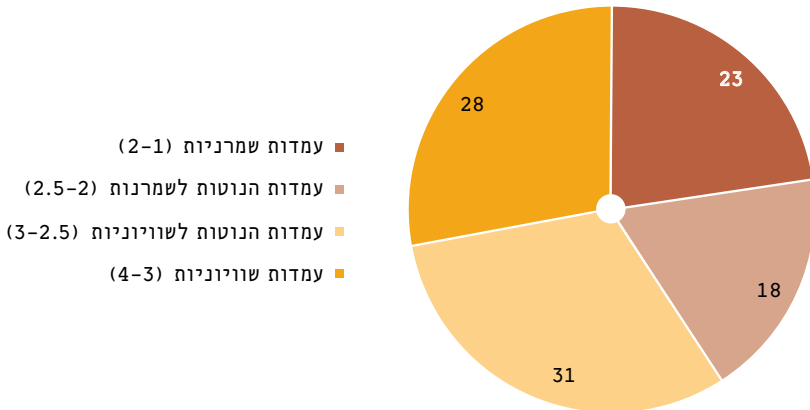
כפילוח של משתנה זה על הציר שמרנות-מודרניות נמצא קשר חזק בכיוון הצפוי: עמדה דתית-חברתית מחמירה הולכת יד ביד עם עמדות שמרניות בכל הנוגע לתפקידן של נשים בחברה החרדית ולמעמדן. שתי הקבוצות השמרניות על הציר מחזיקות בעמדות שמרניות בעניין מעמד האישה (67% בקרב האולטרה-שמרנים; 44% בקרב השמרנים), וכשתי הקבוצות המודרניות רוב גדול, 79%, הם

204 בשאלון הופיעו חמישה היגדים בסוגיות מגדר: "נשים יכולות למלא תפקידי ניהוליים בכירים"; "נשים חרדיות לא צריכות לנהוג"; "לכל משפחה יש זכות לקבוע כמה ילדים יהיו לה"; "חשובה לי ההפרדה בין גברים לנשים במקומות ציבוריים, כמו בחברה ציבורית"; "נשים חרדיות שפועלות למען שוויון זכויות לנשים פוגעות בחברה החרדית". הנסקרים התבקשו להשיב עד כמה הם מסכימים עם ההיגדים בסולם של ארבע דרגות.

בעלי עמדות שוויוניות יחסית בעניין מעמד האישה ותפקידה (תרשים 7.12). מרחב החיים האברכי הוא שמרני, אך מכיוון שהיו היגדים הקשורים גם בתעסוקה של נשים, ובגלל המגנזון הכלכלי-חברתי של התא המשפחתי החרדי, שבו האישה היא המפרנסת, באו בו לידי ביטוי עמדות שמרניות פחות ומכילות יותר.

7.11 תרשים

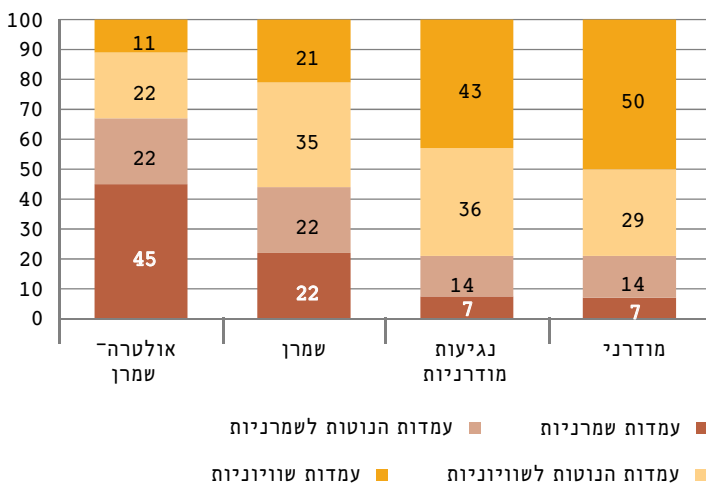
עמדות כלפי מעמד הנשים ותפקידן, כלל המדגם (%)

7.12 חרשים

עמדות כלפי מעמד הנשים ותפקידן, בציר שמרנות-מודרניות (%)

7.8 סיכום

דיוקנה המשתנה של החברה החרדית משליך על מקומה בחברה הישראלית הכללית ומאתגר את הזהות הקהילתית השמרנית הבסיסית, גם בענייני מגדר ועמדות הקשורות במעמד האישה ותפקידיה.²⁰⁵ הבנת הזיקה שבין תהליכי השינוי בחברה החרדית ובין צרכיה החברתיים המתגוונים היא הבסיס להבנת התפיסות החברתיות המגדריות שהוצעו בפרק זה.

לפי הסקר נראה שהרוב במחנה החרדי מחזיקים בעמדות שוויונית כלפי קידום נשים בעבודה והיכולות שלהן להחזיק בתפקיד ניהולי. גם הקבוצות השמרניות והקלסיות יותר על הציר מחזיקות בעמדה זו. תופעה זו מוסברת בכך שנשים רבות מן הציבור החרדי עובדות מחוץ לבית. הן הנושאות בעול הפרנסה בשעה שבני זוגן לומדים (בוודאי בקבוצות השמרניות), וקידום בעבודה נתפס לגיטימי

205 קפלן 2007, לעיל הערה 13; ליוש 2014, לעיל הערה 13.

ואף משתלם מבחינה כלכלית. עם זאת הקידום בעבודה הוא חלק מדיסוננס מובנה בתוך האתוס החרדי, אשר מצד אחד מקבע את מקומה של האישה כמפרנסת העיקרית במשק הבית החרדי (במטרה לאפשר לבעל ללמוד תורה) ובכך מעניק (גם אם לא במכוון) את הלגיטימציה להגשמה ולהצטיינות בקריירה מקצועית; אך מצד אחר מקיים שיח שמרני המצר את צעדיה של האישה, בדרישה ממנה להיות מרכז הבית ולגדל משפחה מרובת ילדים.²⁰⁶ מעניין יהיה לעקוב אחר השינוי באתוס זה הן בקבוצות השמרניות והן בקבוצות שכבר כעת מגדירות את עצמן מודרניות. בקבוצות המודרניות עולה שאלה אחרת – האם יציאתו של הבעל לעבודה במקצועות חופשיים לא תצר את צעדיה של האישה ותמנע ממנה להתקדם בסולם הדרגות בעולם תעסוקתי איכותי?

הממצאים בפרק זה מעידים על שבירה של אתוס נוסף בהקשר של נשים בחברה החרדית – החזקה ברישיון נהיגה. בעבר בחברה החרדית רישיון נהיגה לנשים היה טאבו ונתפס כלא צנוע, אך בחלוף התקופות הוא משמש כלי לגיטימי. ניתן לראות זאת הן בעלייה בפועל בשיעור המחזיקות ברישיון הנהיגה והן ביחס לאפשרות שנשים ינהגו. מגמה זו היא חלק מתהליכי המודרניזציה בחברה החרדית: יותר נשים חרדיות משתלבות במערכת ההשכלה הגבוהה ויותר נשים חרדיות מצטרפות לשוק תעסוקה איכותי. השיח המודרני חדר לקהילות החרדיות ומייצר שינוי בתפיסת מעמד האישה בחברה החרדית.²⁰⁷ כך, בסקר נמצא קשר חזק וחיובי בין הזהות על הציר שמרנות-מודרניות לבין התמיכה ברישיון נהיגה לנשים. קו הפרדה ברור עובר בין ההתנגדות לרישיון בעיקר בקרב החרדים השמרנים מצד אחד, לבין תמיכה בקרב הקבוצות המודרניות על הציר מן הצד האחר.²⁰⁸

גם בעניין תכנון המשפחה ניכרים שינויים בתוך החברה החרדית. העמדה הרווחת היא שוויונית יחסית, ורוב גדול מסכים שזכותה של כל משפחה לקבוע כמה

206 ש.ש.

207 כהנר ומלאך 2019, לעיל הערה 36.

208 הצטלבות הזהויות על שני הצירים – הציר האתני והציר שמרנות-מודרניות – הבליטה גם את שמרנותה של הקבוצה החסידיית בעניין מתן רישיון נהיגה לנשים.

ילדים יהיו לה. סוגיה זו טומנת בחובה שינוי תפיסתי וערכי בעניין האפשרויות של תכנון המשפחה, שינוי כלכלי בקביעת גודל המשפחה וייתכן שאף שינוי דמוגרפי, הקשור במבנה שיעורי הפרייון (אף שעדיין שיעור הפרייון בחברה החרדית גבוה ביותר). כבר לפני עשור הצביעו מחקרים על תחילתו של שיח זה, הן בהיבטים הערכיים, החברתיים והבריאותיים של קבלת ההחלטות הפנימיות העוסקות בתכנון המשפחה והשלכתם על מעמד האישה החרדית.²⁰⁹ המחקר מראה שרוב מוחלט מהקבוצות המודרניות על הציר בעד תכנון המשפחה, לעומת תמיכה מצומצמת יותר בקרב הקבוצות השמרניות. גם כאשר מנתחים את שיעור הפרייון בפועל מתגלה קשר בין רמת המודרניות לשיעור הפרייון – ככל שהקבוצה מודרנית כך שיעור הפרייון נמוך יתר.

אשר להפרדה במרחב הציבורי – הממצאים מאששים את התפיסה הרווחת שתמיכה בהפרדה מאפיינת את הציבור המחמיר והשמרני יותר מבחינה דתית-חברתית. עם זאת, מעניין שגם בקרב הקבוצות המודרניות יותר על הציר, פחות ממחצית התנגדו להפרדה מגדרית במרחב הציבורי, ולמעלה ממחצית צידדו בה. סוגיית ההפרדה המגדרית כבר עלתה לעיל בפרק העוסק בהשכלה ובתעסוקה. גם שם התמונה הכללית שהתקבלה הייתה שמרכיב החרדים רוצים ללמוד בהפרדה מגדרית, אך כאשר תמונה זו נפרטה לצירי הזווית היה אפשר לראות הן בקרב גברים והן בקרב נשים שכשליש ואף יותר בקבוצות המודרניות היו מוכנים ללמוד בלא הפרדה מגדרית.²¹⁰ גישה פתוחה אף יותר התקבלה בכל הנוגע להפרדה מגדרית במרחבי העבודה – שם נמצאה הסתייגות מועטה לסביבת עבודה מעורבת מבחינת המגדר ככל שהקבוצה מודרנית יותר על הציר. מרחבים מעורבים מבחינה מגדרית של לימודים ועבודה הם חלק ממנגנוני הכניסה לשוק עבודה איכותי שבצידו שכר ראוי. תנאי כניסה שוויוניים לשוק העבודה הישראלי ולרשות הרבים הישראלית טומנים בחובם שוויון הזדמנויות בתעסוקה ובכלכלה, המעצים את מעמד הביניים החרדי ואחראי לגידולו.

209 קפלן 2007, לעיל הערה 13.

210 Barak-Corren 2017, לעיל הערה 80.

על פי ממצאי המחקר, האקטיביזם המגדרי נתפס כמאיים על החברה החרדית. הוא זוכה לתמיכה נמוכה יחסית גם בקבוצות המודרניות ומעורר התנגדות חזקה במיוחד בקבוצות השמרניות על הציר. מחקרים קודמים מראים שהאקטיביזם המגדרי הופך בשנים האחרונות לאחד הייצוגים הבולטים של קבוצת הנשים המנהלת פעולה אקטיבית לשינוי הקהילה פנימה מתוך שימור על הזהות החרדית. הנשים הפועלות בתוך המרחב האקטיביסטי-מגדרי ניזונות מיחס סולידרי ומגבה ואף מכלים לפעולה מתוך רשות הרבים הישראלית וממיקום של "אחרות" בתוך מרחב ההגמוניה החרדית. עמדה זו מצריכה אותן להיאבק על מקומן וזהותן (לפחות בנקודת הזמן הזו), אם כי לפעולתן קיימות כבר אדוות משמעותיות בתוך המרחב החרדי.²¹¹

ככל הקשור למעמד הנשים ותפקידן בחברה החרדית, לפי השאלות ששאלנו עולה כי הרמה הגבוהה ביותר של ליברליות קשורה לתמיכה בקידום בעבודה ובעולות על רישיונות נהיגה לנשים; ליברליות פחותה מתגלה בתכנון המשפחה; פחות מזה בהפרדה בין נשים לגברים במרחב הציבורי; וברמה הנמוכה ביותר נמצא היחס לאקטיביזם המגדרי והתפיסה הרווחת כמעט בכל קבוצות הזהות היא שנשים חרדיות הפועלות למען שוויון פוגעות בחברה החרדית.

שני צירים שלא הוצגו בפרק אך נבחנו בתהליך המחקר הם הציר האתני והציר המגדרי. בציר הקהילתי-אתני בלט בכמה מהפרמטרים שנבחנו ייחודה של הקבוצה החסידית. בקבוצה זו רווחת עמדה דתית-חברתית מחמירה יותר מזו שבשתי הקבוצות האחרות על הציר – הליטאים והספרדים – ובלטת בה עמדתה השמרנית בעניין מעמדן של נשים בחברה החרדית ותפקידן. ממצא זה מתאים למחקרים קודמים שעסקו בתפיסת גברי הצניעות של הציבור החסיד, הנבנית מתוך אדיקות הלכתית-חברתית הקובעת את מנגנוני החיים של קבוצה זו גם בהקשרים מגדריים (מרחב "תרבות הקדושה").²¹²

בציר המגדרי, בניגוד לציפיות, לא נמצא הבדל בתחום זה בין עמדות המרואיינים לעמדות המרואיינות: ההתפלגות בעד-נגד בתשובות הייתה שווה בקרב הגברים

211 אינדורסקי-ריזר 2018, לעיל הערה 190.

212 וטרמן 2015, לעיל הערה 53.

והנשים. לא זו בלבד, אלא שגם עוצמת העמדות לא הייתה שונה, ולעיתים העמדה הייתה שמרנית יותר בקרב הנשים. ממצאים אלו תואמים מחקרים קודמים, שמצאו שהנשים החרדיות עובדות יותר, לומדות יותר, חשופות לרשת יותר וככלל אורח החיים שלהן נתפס פתוח ומודרני יותר משל הגברים; בד בבד תפיסות העולם של הנשים שמרניות יותר משל הגברים כמעט בכל הפרמטרים. פער זה בין ההתנהגות בפועל לבין התפיסות קשור במקומה של האישה החרדית בתוך המתח המובנה שהוזכר בין אסטרטגיות השינוי למשימת השימור, שבו מחד גיסא הנשים החרדיות נחושות להתקדם ולשנות אך מאידך גיסא הן זהירות ומקפידות לשמר את מקומן במשפחה ובקהילה.

פרק 8

עמדות בנושאי מדינה, קהילה, רבנים ופוליטיקה

—

פרק זה מבקש לבחון את תפיסת הישראליות בחברה החרדית, ובתוכה את העמדות הערכיות החברתיות המבטאות את הקשר של החרדים עם המדינה, על ידי בדיקת התפיסות והעמדות באשר לסוגיות מרכזיות: היחס למדינה ותחושת השייכות אליה, הטקסים והמועדים הלאומיים, השירות הצבאי, מעמד הסמכות הרבנית, מאפייני המיקום הפוליטי של האוכלוסייה החרדית על הציר ימין-שמאל מדיני-ביטחוני ודפוסי ההצבעה בבחירות. הקשר נבחן לנוכח הנסיבות ההיסטוריות והחברתיות הייחודיות שהביאו להתפתחותה של הקהילה החרדית ולנוכח התמורות התרבותיות, החברתיות והכלכליות מרחיקות הלכת בדמותה של חברה זו. נסיבות אלו מזמינות התבוננות ייחודית ויעודית על תפיסת הישראליות ועל היחס למדינה אצל המיעוט החרדי בישראל, הממלא תפקיד גדל והולך בעיצוב המרחב הציבורי בחברה.

מחקרים על תפיסות המדינה והזהות הישראלית מלמדים שהתפיסות הערכיות, האידאולוגיות והחברתיות הרווחות בציבור החרדי בדלניות, שמרניות, לעיתים אנטי־ציוניות ואנטי־דמוקרטיות, וכמה מהן אינן מתיישבות עם ערכיה של מדינת ישראל ועם מערכת הערכים והעמדות המקובלות ב"שבטים" האחרים בחברה הישראלית. ואולם בשנים האחרונות מתגבשות קהילות חרדיות הבוחנות בזהירות את יחסיהן עם המדינה ומוסדותיה בזירות ציבוריות – במרחב המדינתי, באקדמיה, בצבא ובשוק העבודה.²¹³ קהילות אלו מנהלות קשר רצוף ואינטנסיבי עם רשות הרבים הישראלית והן עומדות במוקד של עבודת מחקר זו.

8.1 היחס למדינה: שייכות וזהות ישראליות

יחסה של החברה החרדית לציונות ולמדינה הוא דו־ערכי. מחקרים על ההשקפה האידאולוגית בחברה החרדית כלפי המדינה והציונות ציינו שלושה זרמים אידאולוגיים בפוליטיקה

החרדית מאז קום המדינה.²¹⁴ את הזרם הראשון, הקיצוני ביותר, הובילו נטורי קרתא (שומרי החומות), המזוהים בין השאר עם חסידות סאטמר, שרובם אנשי היישוב הישן. קבוצה זו ראתה בהקמת המדינה חטא דתי ומעשה כפירה באמונה היהודית. לתפיסתם, אי־אפשר להקים מדינה יהודית לפני הגאולה, שכן פעולה זו סותרת את מדרש שלוש השבועות, שעל פיו השביע הקב"ה את ישראל שלא למרוד באומות כדי שלא לדחוק את בוא הגאולה.²¹⁵ הזרם השני הוא הקו החרדי הקלסי המרכזי ומובילה אותו תנועת אגודת ישראל. יחסה למדינה דו־ערכי ואינסטרומנטלי: מחד גיסא יש לפסול את האידאולוגיה הציונית שהביאה להקמת מדינה חילונית וחופשית בארץ ישראל ולהתנגד לה, ובכך זרם זה אינו שונה בהרבה מן הזרם הראשון; מאידך גיסא יש להשלים עם קיומה של המדינה

213 להרחבה ראו פרידמן 1991, לעיל הערה 2; קפלן וסיוון 2003, לעיל הערה 13; זיכרמן 2014, לעיל הערה 5; בראון 2017, לעיל הערה 3; נסים ליאון ובנימין בראון (עורכים), הגדולים: אישים שעיצבו את פני היהדות החרדית בישראל, ירושלים: מאגנס, 2017.

214 ש.ס.

215 זיכרמן 2014, לעיל הערה 5.

ולשתף פעולה באופן כמעט מלא עם מוסדותיה, כדי לקדם את האינטרסים הכללי-חרדיים, ולפעול להשגת מרב התנאים לחיי תורה בגלות הישראלית. הזרם השלישי הוביל על ידי תנועת פועלי אגודת ישראל. קבוצה זו פרשה מאגודת ישראל, פיתחה יחס אוהד לציונות וסייעה להעלאתם של יהודים רבים ארצה מתוך הכרה בחשיבותה הגשמית והרוחנית של מדינת ישראל כמרכזו של העם היהודי לאחר השואה. זרם זה הכיר בתקומתו של עם ישראל בארצו כאירוע חיובי מכונן בתולדות האומה וכצעד לקראת הגאולה הקרבה. תנועת פועלי אגודת ישראל הקימה יישובים חקלאיים חרדיים ושילבה עשייה ציונית והפרחת השממה. תפיסתה הייתה שמדינת ישראל איננה גלות אלא מסגרת לתחייה רוחנית של האומה.²¹⁶ פרק זה מבקש לברר, בדומה למחקרים קודמים,²¹⁷ אם בדור השלישי של החרדיות אפשר למצוא סימנים לחזרתה של ההשקפה הציונית הפרגמטית בקבוצות החרדיות המודרניות שבציר שמרנות-מודרניות, גם אם בגרסאות כלכליות חברתיות חדשות.

הזרם המרכזי החרדי הוביל לאורך השנים את הניכור לציונות ולמדינה,²¹⁸ וגדולי התורה החרדים תמכו במאבקים על האופי והצביון היהודיים של המדינה, ואף הובילו אותם. תפיסה זו משתלבת בעמדה שאין להשתתף בטקסים ציוניים של המדינה ואזרחיה; ואכן בתפילה החרדית אין כל סממן של שותפות גורל עם אזרחי מדינת ישראל. כך למשל, החרדים נמנעים מלהתפלל תפילה לשלום המדינה ו"מי שברך" לחיילי צה"ל, ותפילת יום העצמאות ויום ירושלים אינן נמצאות בסידור התפילה החרדי. ההתנגדות לתפילות אלו נובעת גם מהסירוב

216 זיכרמן 2014, לעיל הערה 5.

217 זיכרמן וכהנר 2012, לעיל הערה 5; זיכרמן 2017, לעיל הערה 79; הלוי (בהכנה), לעיל הערה 9.

218 ידידיה שטרן מצביע על שלוש גישות המאפיינות את שלושת הזרמים היהודיים המרכזיים בישראל. גישת הניכור, שהחברה החרדית אימצה כלפי החילוניות; גישת המידור, שאותה אימצה החברה הציונית הדתית ובאה לידי ביטוי באורח החיים הכפול שהיא חיה בו, היונק משתי תרבויות – הדתית והמערבית – בהיעדר סינרגיה והפריה בין שתי מערכות הערכים; גישת הוויחור, שהציבור החילוני נוקט משום שוויחור במידה רבה על התרבות היהודית בהסכמה שבשתיקה שהיא תנוכס על ידי הדתיים והחרדים. ראו ידידיה צ' שטרן, עושר שמור לבעליו לרעתו: מקומם של המשפט ושל ההלכה בחברה הישראלית, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2002, עמ' 11-13.

לשנות את נוסח הטקסט כמו שהוא מדורי דורות. למרות האמור לעיל, ובמובחן מהזרם הקיצוני האנטי-ציוני, מרבית בני הקהילה החרדית מקבלים שירותים מן המדינה (למעט פנייה אל בתי המשפט בעניינים אזרחיים), נושאים ונותנים עימה ומכבדים את החוק הישראלי, ואף מצביעים בבחירות לכנסת ושותפים בממשלה ובפוליטיקה הישראליות.²¹⁹ על רקע האמביוולנטיות הזאת, זיכרמן טוען שהחרדים מנתקים בין הקשר שלהם לארץ ישראל (אדמה) לבין הקשר שלהם עם מדינת ישראל (שלטון) – הקשר אל הארץ רוחני, קדמוני ונצחי, ואילו הקשר עם המדינה חומרי וזמני.²²⁰

המחקר מבקש לנתח את התפיסות והעמדות המתוארות בשלושה תחומים: תחושת השייכות למדינה, גאווה בישראליות והגדרה עצמית על ציר הישראליות.

8.1.1 תחושת שייכות למדינה

השאלה הראשונה ביקשה להעריך את מידת תחושת השייכות של החרדים למדינת ישראל ("באיזו מידה אתה מרגיש חלק ממדינת ישראל ומבעיותיה?"). מדובר בשאלה שמופיעה מדי שנה בסקרי מדר הדמוקרטיה הישראלית. החזרה על שאלה זו מדי שנה מאפשרת התבוננות כללית בתחושת שותפות הגורל בציבור החרדי עם כלל הציבור בישראל, הן כשיקוף של תמונת מצב עכשווית ועדכנית והן כתהליך במבט לאחור מאז ראשית המאה ה-21.²²¹

מדר הדמוקרטיה מלמד שחלה ירידה מסוימת בתחושת השייכות של הציבור החרדי למדינת ישראל – מ-70.4% בשנת 2001 ל-55.8% בלבד בשנים 2011-2012. מגמה זו באה לידי ביטוי גם בתחושת השייכות של אוכלוסיות אחרות בציבור היהודי למדינת ישראל באותן שנים. מלחי מציע שירידה זו בתחושת השייכות למדינה המדווחת על ידי החרדים קשורה להחרפת היחס בשיח הציבורי, הפוליטי, התקשורתי והמשפטי כלפי הציבור החרדי סביב סוגיות כמו גיוס לצבא,

219 זיכרמן 2017, לעיל הערה 79.

220 ש.ס.

221 על כך ראו – אסף מלחי, תפיסת האזרחות הישראלית בקרב החרדים, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה (בהכנה).

הפרדה מגדרית ומאבק על המרחב הציבורי. שיח זה מועצם בכוונת מכוון על ידי כלי תקשורת חרדיים ומנהיגים רוחניים ופוליטיים של ציבור זה.²²²

עם זאת לטענתו, אף שמדינת ישראל ומוסדותיה המרכזיים הם חילוניים במהותם וציוניים בתפיסתם העצמית, בשנת 2016 דיווחו כ-64% מהחרדים על תחושת שייכות רבה או רבה מאוד למדינת ישראל, בהשוואה ל-93.3% מהדתיים הלאומיים ו-85% מהחילונים המסורתיים. אומנם ניכר פער בין האוכלוסיות, אך אף על פי כן בשנים האחרונות רוב הציבור החרדי חשים שייכות רבה למדינת ישראל וחלק בלתי נפרד מהקולקטיב הישראלי.²²³

ממצאי סקר זה מלמדים שכ-60% מהמרוויינים בכלל קבוצת המדגם דיווחו כי אינם חשים חלק ממדינת ישראל, לעומת כ-40% בלבד החשים שייכות למדינה במידה בינונית וגבוהה (תרשים 8.1). נתונים אלו עולים בקנה אחד עם הנתונים של סקר מכון שחרית משנת 2013, שלפיהם 53% מכלל החרדים אינם מזדהים עם מדינת ישראל וכ-38% מזדהים עם המדינה במידה רבה או רבה מאוד.²²⁴ בחינת עמדות אלו על פני הציר שמרנות-מודרניות מלמדת כי 62% מהמודרנים ו-52% מקבוצת הנגיעות המודרניות מרגישים שייכות למדינת ישראל, לעומת 35% מהשמרנים ו-29% בלבד מהאולטרה-שמרנים (תרשים 8.2).

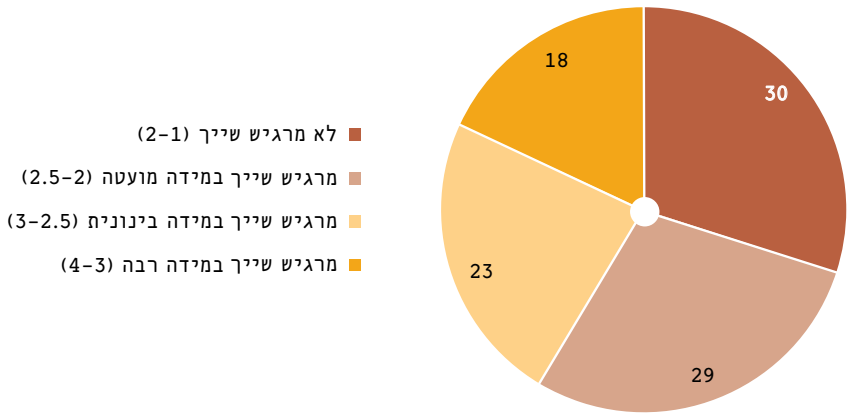
222 ש.ם.

223 ש.ם.

224 מכון שחרית 2014, לעיל הערה 17.

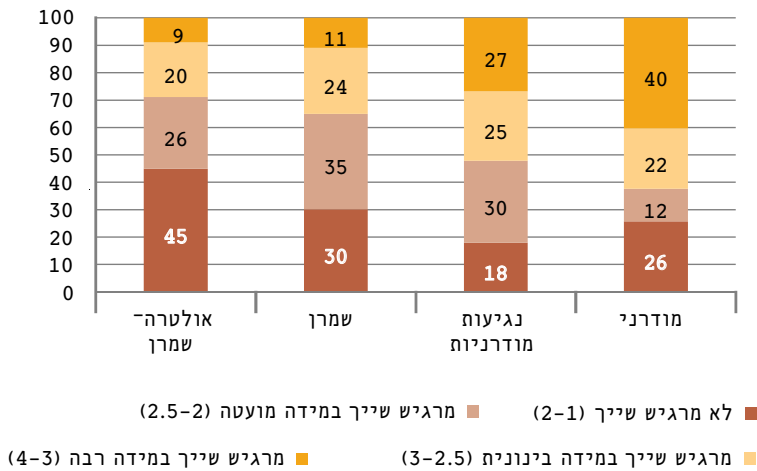
8.1 תרשים

תחושת שייכות למדינת ישראל ולבעיותיה, כלל המדגם (%)

8.2 תרשים

תחושת שייכות למדינת ישראל ולבעיותיה, בציר שמרנות-מודרניות (%)

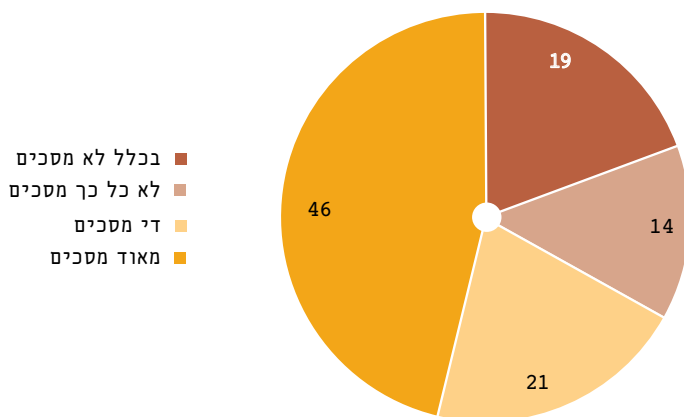

8.1.2 גאווה בישראל תחושת הגאווה להיות ישראלי משקפת אף היא את היחס למדינה. לפי מדד הדמוקרטיה לשנת 2018, 72% מכלל החרדים גאים מאוד בישראליותם – אומנם לא כמידת הגאווה של הציבור הדתי-לאומי (95%) או הציבור החילוני (83%), אך עדיין מדובר במרבית החרדים. כלומר, על אף חוסר שביעות הרצון והניכור החלקי מערכי היסוד והנורמות הרווחות במדינה ובציבור בישראל, מרבית החרדים גאים על היותם ישראלים. מלחי מדגיש כי מתחילת העשור הקודם תחושת הגאווה הישראלית של החרדים לא השתנתה, גם אם בשני העשורים האחרונים חלו בה תנודות.²²⁵

הממצאים בסקר תומכים בממצאי מדד הדמוקרטיה ומראים כי 67% מקבוצת המדגם גאים בישראליותם (תרשים 8.3). הסקר גם מלמד שאין הבדל בגאווה בישראליות בין שלוש קבוצות על הציר – הקבוצה השמרנית 66%; קבוצת הנגיעות המודרניות 69%; הקבוצה המודרנית 69% – לעומת הקבוצה האולטרה-שמרנית, 54% בלבד (תרשים 8.4).

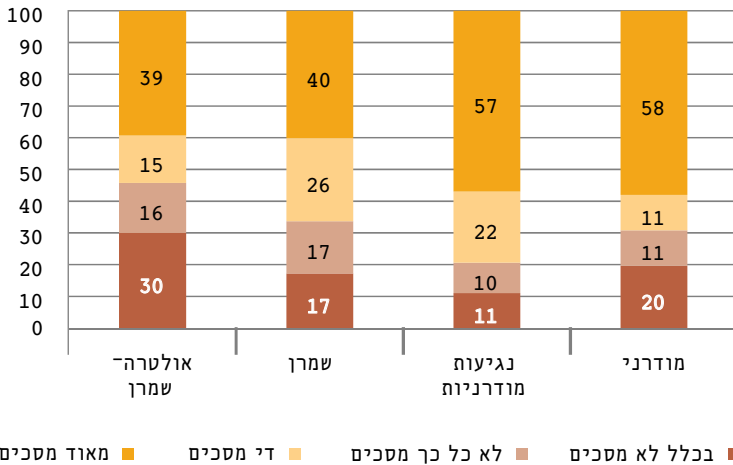
תרשים 8.3

גאה להיות ישראלי, כלל המדגם (%)

8.4 תרשים

גאה להיות ישראלי, בציר שמרנות-מודרניות (%)

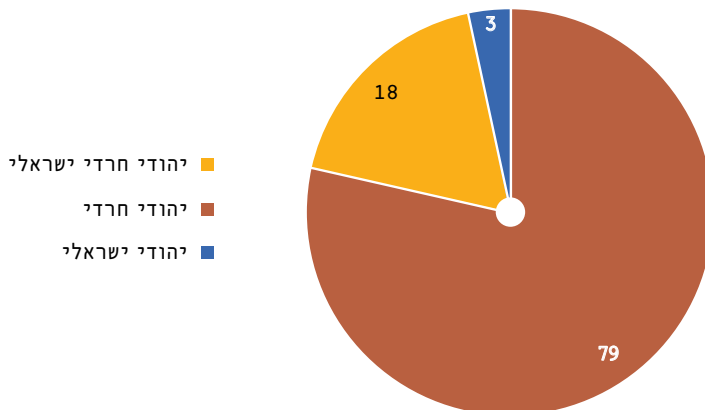

8.1.3 ישראליות כזהות והגדרה עצמית

השאלה השלישית הייתה: "בהנחה שהיית צריך להגדיר את עצמך בזהות אחת, מה התיאור המתאים ביותר עבורך?" התשובות האפשריות היו: יהודי חרדי, יהודי חרדי ישראלי, יהודי ישראלי. בכלל קבוצת המדגם 79% הגדירו את עצמם יהודים חרדים, 18% יהודים חרדים ישראלים, 3% בלבד הגדירו את עצמם יהודים ישראלים (תרשים 8.5). בחינת התשובות על ציר הזהות שמרנות-מודרניות מראה הבדל גדול בין הקבוצות: רוב מוחלט מקרב קבוצות הגדירו את עצמם יהודים חרדים (אולטרה-שמרנים 92%; שמרנים 85%; נגיעות מודרניות 70%), מלבד בקבוצה המודרנית – שבה רק 41% הגדירו את עצמם יהודים חרדים. בקרב המודרנים 38% הגדירו את עצמם יהודים ישראלים ו-21% יהודים ישראלים (תרשים 8.6). אם כן, הזהות החרדית היהודית הדתית היא שמגדירה במובהק את רוב הציבור החרדי בישראל, גם את המשתייכים לקבוצות המודרניות והנגיעות המודרניות.

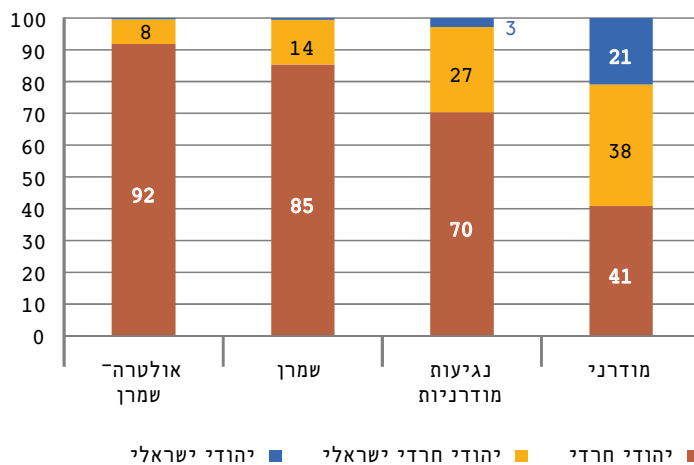
8.5 תרשים

הגדרה עצמית ישראליות, כלל המדגם (%)

8.6 תרשים

הגדרה עצמית ישראלי, בציר שמרנות-מודרניות (%)

8.1.4 היחס לחגים ותועדים לאומיים היבט אורחי ולאומי חשוב אשר עשוי להוסיף מידע בבחינת יחסם של החרדים למדינה, לדמוקרטיה ולאזרחות הוא היחס לסמלים ולמועדים לאומיים, המרכיבים את מדורת השבט הישראלית.²²⁶ בתת-פרק זה מנותחות התפיסות והעמדות באשר לשלושה מועדים: יום העצמאות, יום הזיכרון ויום השואה.

8.1.4.1 היחס ליום העצמאות

לעומת התפיסה הציונית הדתית, שרואה במדינת ישראל "ראשית צמיחת גאולתנו" ומלווה בשלל טקסים וסמלים, כגון תפילה לשלום המדינה הנדפסת בסידורים הציוניים הדתיים כחלק מתפילת השבת, הנפת דגלי המדינה וסדר יום דתי ייחודי ביום העצמאות וביום ירושלים, התפיסה החרדית הראשית נובעת מגישת הניכור – חרדים מהזרם המרכזי אינם מניפים בביתם דגלים ביום העצמאות ואינם נושאים תפילה לשלום המדינה בשבת בבית הכנסת.²²⁷

בשאלה על יום העצמאות התבקשו המרואיינים לציין את רמת הזדהותם עם ההיגד "יום העצמאות הוא יום חג עבורי". 83% מקבוצת המדגם אינם מסכימים עם ההיגד ואינם רואים ביום העצמאות יום חג (תרשים 8.7). עם זאת ניכרים הבדלים בין הקבוצות על הציר שמרנות-מודרניות: 39% מהמודרנים רואים ביום העצמאות יום חג; 27% מקבוצת הנגיעות המודרניות; ורק מיעוט קטן מהקבוצות השמרניות – שמרנים 12%, אולטרה-שמרנים 5% (תרשים 8.8).

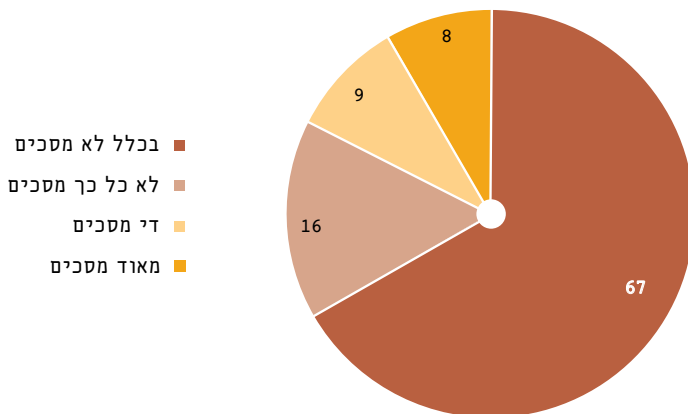
226 זיכרון 2014, לעיל הערה 5; מלחי (בהכנה), לעיל הערה 221.

227 זיכרון וכהנר 2012, לעיל הערה 5; זיכרון 2014, לעיל הערה 5.

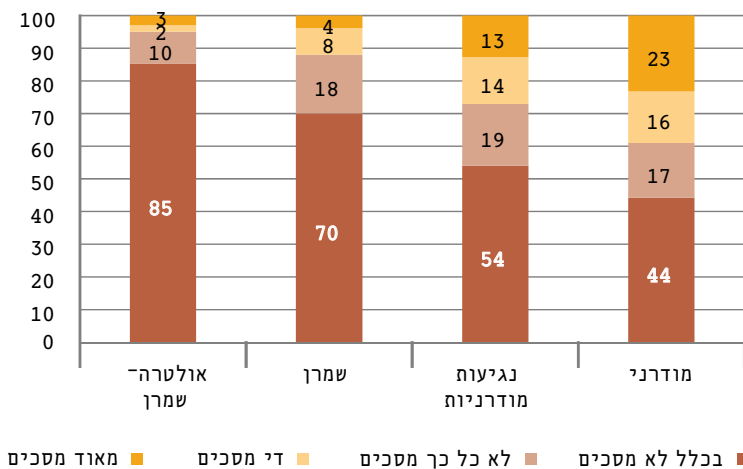
8.7 תרשים

יום העצמאות הוא חג עבורי, כלל המדגם (%)

8.8 תרשים

יום העצמאות הוא חג עבורי, בציר שמרנות-מודרניות (%)

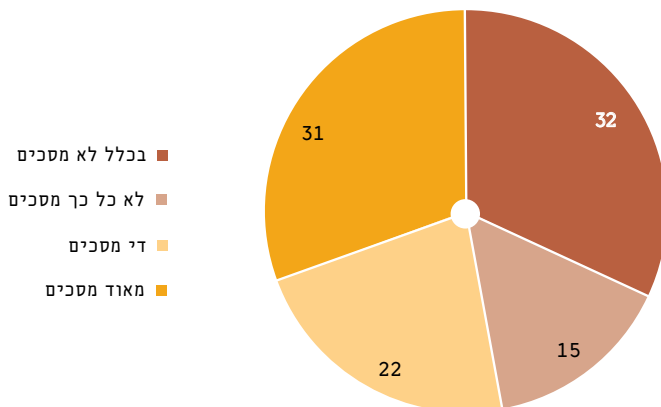
8.1.4.2 היחס לימי אבל לאומיים: יום הזיכרון ויום השואה

מכיוון שיום העצמאות מסמל יותר מכול את תקומת מדינת ישראל והמעשה הציוני, היחס המנוכר בזרם החרדי המרכזי ליום חג זה בולט מאוד, גם אם בקבוצות המודרניות והנגיעות המודרניות נמצא יחס אוהד מעט יותר כלפיו. הסקר השווה בין היחס ליום העצמאות ליחס ליום הזיכרון וגילה שהיחס ליום הזיכרון מכיל ומגוון יותר, אולי בשל הכבוד, המשותף למרבית המשתייכים לקולקטיב היהודי הלאומי, כלפי הנופלים במלחמות ישראל ופעולות האיבה. כלומר, השכול מאחד חלקים גדולים יותר בציבור החרדי עם כלל החברה הישראלית.²²⁸

המרווינים התבקשו לציין את רמת הזדהותם עם ההיגד "ביום הזיכרון הכללי לחללי צה"ל שקבעה המדינה אני מרגיש חלק מהציבור הישראלי המתאבל על הנופלים". נמצא ש-53% מכלל קבוצת המדגם דיווחו כי הם מזדהים במידה רבה ורבה מאוד עם ההיגד (תרשים 8.9). כמו ביחס ליום העצמאות, גם בתחום זה נמצאו הבדלים, אם כי לא גדולים, בין הקבוצות על הציר שמרנות-מודרניות: 63% מקבוצת המודרניים ו-62% מקבוצת הנגיעות המודרניות הביעו הזדהות רבה עם כלל הציבור הישראלי ביום הזיכרון, ואילו בקבוצות השמרניות חשו מידה מועטה יותר של הזדהות – שמרניים 50%, אולטרה-שמרניים 42% (תרשים 8.10).

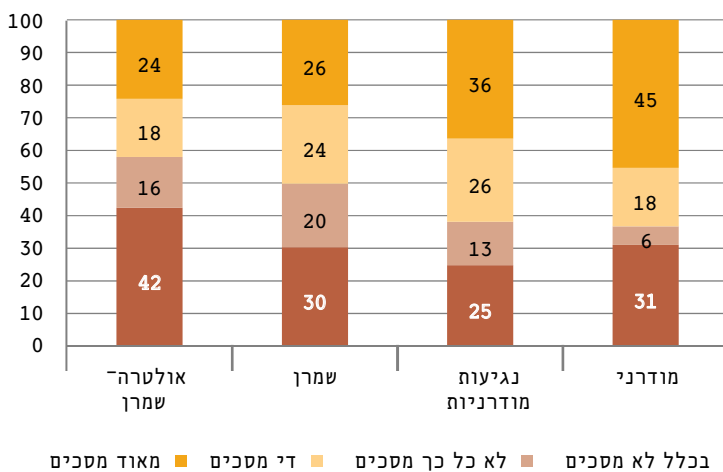
8.9 תרשים

ביום הזיכרון אני מרגיש חלק מכלל הציבור הישראלי, כלל המדגם (%)

8.10 תרשים

ביום הזיכרון אני מרגיש חלק מכלל הציבור הישראלי, בציר שמרנות-מודרניות (%)

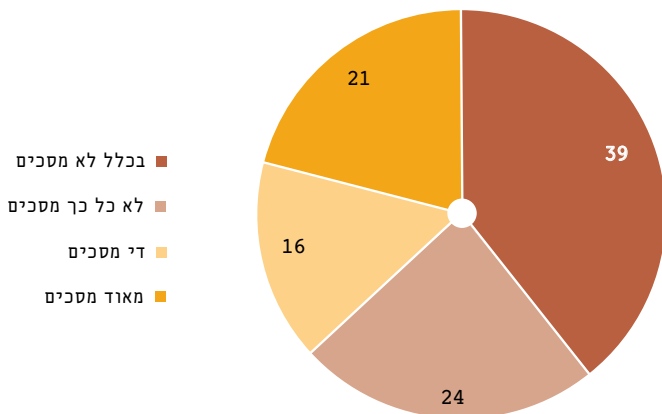
היחס ליום השואה שונה מהיחס ליום הזיכרון. מחקרים רבים עוסקים ביחס של האוכלוסייה החרדית לשואה וליום השואה.²²⁹ לאוכלוסייה זו ריטואלים וטקסים משלה באזכור יום הזיכרון לשואה ולגבורה. מאז קום המדינה עסקו אישים ביהדות החרדית בשאלה כיצד להקנות ליום זה תוכן ומשמעות דתיים על פי תבנית האבל והזיכרון המתאימה לאוכלוסייה החרדית. לעיסוק בסוגיה זו היו מטרות אחדות: לתת ליום זה לגיטימציה דתית ולשבצו בתוך העולם החרדי הישראלי שלאחר מלחמת העולם השנייה; לתת פרשנות דתית וחברתית הולמת לשבר הגדול שיצרה השואה לאחר חורבן הקהילות החרדיות באירופה; וכמובן לזכור ולא לשכוח, תוך כרי בניית נרטיב מתוך עולם המושגים החרדי שיעבור לדור הבא.²³⁰

בדקנו אפוא את הזדהותם של המרואיינים בסקר עם ההיגד "יום השואה שקבעה מדינת ישראל הוא עבורי יום אבל". רק 37% מקבוצת המדגם ראו ביום השואה יום אבל (תרשים 8.11). גם בשאלה זו, כמו בשאלות על היחס ליום העצמאות וליום הזיכרון, ניכרים הבדלים בין המודרנים לשמרנים: כמעט מחצית בקבוצת המודרניות יותר על הציר מזדהים עם יום השואה; לעומת 28% בקרב השמרנים ו-29% מהאולטרה-שמרנים (תרשים 8.12).

229 מיכל שאול, פאר תחת אפר: החברה החרדית בישראל בצל השואה 1945-1961, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 2014.

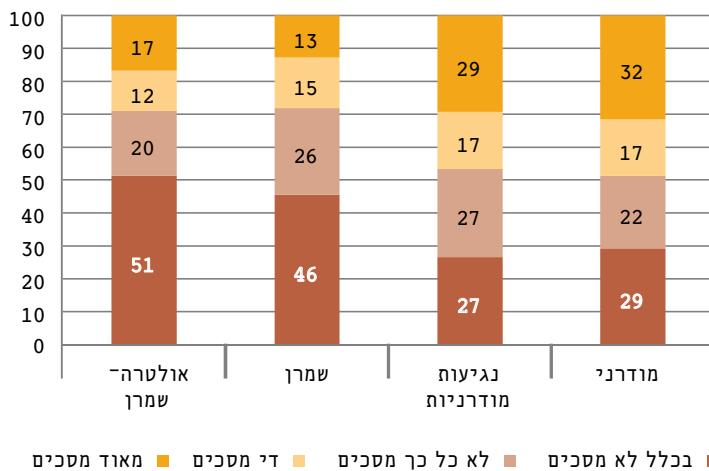
8.11 חרשים

יום השואה שקבעה מדינת ישראל הוא עבורי יום אבל, כלל המדגם (%)

8.12 חרשים

יום השואה שקבעה מדינת ישראל הוא עבורי יום אבל, בציר שמרנות-מודרניות (%)

8.2

היחס לשירות צבאי

סוגיית השירות של חרדים בצבא ההגנה לישראל מעסיקה את הציבור הישראלי ואת מקבלי ההחלטות שנים רבות. העובדה שמרבית החרדים אינם

משרתים בצה"ל ידועה ומפורסמת. חרדים רבים נשארים בחמת הלומדים בגלל רתיעה מחובת השירות הצבאי. יציאה ממעגל הלימודים, אף לאחר הנישואים, באמצע שנות העשרים לחייהם, בדרך כלל מטופלים בילדים רכים, מעמידה אותם בסכנת גיוס לצה"ל, וההנהגה החרדית מתנגדת לגיוס בכל תוקף.²³¹

בהיבט הציבורי הכללי-ישראלי, כבר בשנות ה-90 של המאה ה-20 (ועד היום) נשמעה מחאה ציבורית נגד הסדר תורת-אומנות וקריאה לשוויון בנטל. גם בחברה החרדית נשמעו קולות שגרסו כי הסדר זה מונע מהחרדי להתפרנס במהלך לימודיו ובכך מנציח ומקבע את העוני בחברה החרדית.²³² פסילת ההסדר של דחיית השירות של בחורי הישיבות על ידי בג"ץ בשנת 1998 הובילה להקמת ועדת טל, ומאוחר יותר לחוק טל, שאפשר הקמת מסלול לשירות אזרחי עבור המגזר החרדי.²³³ עוד קודם לכן החל לפעול מסלול גדוד קרבי חרדי – נצח יהודה (הנח"ל החרדי) – מודל ראשון לשירות צבאי ייעודי לאוכלוסייה החרדית.²³⁴ בשנת 2007 הוקמה המנהלת שאחראית על השירות האזרחי.²³⁵ בד בבד פתח צה"ל מסלולים מקצועיים המיועדים לחרדים נשואים המכונים מסלולי שח"ר (שילוב חרדים) בחילות האוויר, המודיעין והים ובחילות אחרים.²³⁶ תהליכים

231 נסים ליאון, "חברת הלומדים – יש עמיד?" , אקדמות כט (2014), עמ' 129-144.

232 ש.ס.

233 ובשם המלא – ועדת טל: "הועדה לגיבוש ההסדר הראוי לגיוס בני ישיבות" וחוק טל: "חוק דחיית שירות לבחורי ישיבות שתורחם אומנות". ראו "הצוות לבחינת יישום 'חוק טל' בראשות ח"כ יוחנן פלסנר: דוח ביניים", ועדת החוץ והביטחון של הכנסת, 2011.

234 להרחבה ראו זאב דרורי, בין אמונה לצבא: גודו הנח"ל החרדי – סיכויים וסיכונים, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2005; דוד זולדן, חרדים לגורלם, ירושלים: ידיעות אחרונות, 2009.

235 ראו "המלצות הועדה לכינון שירות לאומי-אזרחי בישראל" (ועדת עברי); כן ראו "חברת מידע למתנדבי השירות האזרחי-לאומי", מנהלת השירות האזרחי-לאומי.

236 להרחבה ראו אסף מלחי "מתנדבים חרדים בשירות אזרחי-לאומי: מאפייני בוגרי השירות והארגונים בהם התנדבו, מינהל מחקר וכלכלה, משרד התמ"ת, 2011; "דין וחשבון של ח"כ יוחנן פלסנר, יו"ר הועדה לקידום השילוב בשירות והשוויון בנטל", 2012.

אלו, שאחדים מהם נוצרו מלמטה וגובשו לכדי מדיניות ממשלתית, הובילו לעלייה במספר המצטרפים לשירות הצבאי או האזרחי.

במסלולי הגיוס בלטו מאפיינים אחדים: הם הותאמו לצורכי הציבור החרדי – למשל הוקמו יחידות שגברים בלבד משרתים בהן; לחיילים ניתן זמן יומי ללימוד תורה ולקיום שלוש תפילות במניין, ואף נערכים ימי עיון תורניים; המזון מוגש בהכשרים מהודרים, וניכרת הבנה כללית של הצרכים הרוחניים והגשמיים של המגזר החרדי; כמה מהמסלולים מקנים למתגייסים מקצוע של ממש, מנוף מקצועי לתקופת האזרחות – למשל במסלול שח"ר כחול בתוך חיל האוויר החיילים מוכשרים במקצועות האלקטרוניקה, החשמל, הלוגיסטיקה ועוד; במסגרת השירות האזרחי מתנדבים יכולים לשרת במגוון תחומים ולקבל מלגה, ובמהלך השירות הם אף רשאים ללמוד מקצוע או להשתלב בשוק העבודה.²³⁷

המתח בציבור הישראלי סביב סוגיית שירות חרדים בצבא הוביל לכך שבשנת 2014 נכתב התיקון לחוק שירות ביטחון, ובשנת 2015 נוסף תיקון בחוק שהסיר את הסנקציות הפליליות על מסורבי השירות. בשלהי שנת 2019 התפרסמו באמצעי התקשורת ידיעות שצה"ל הפריז במספר המתגייסים החרדים, ושכנתונים על המתגייסים נכללו מאות חיילים שאינם עונים להגדרת "חרדי" ושאנם חרדים כלל.²³⁸ ההערכה היא שנכון לשנת 2020, על אף מאמצי המדינה, מדובר בשיעור נמוך מאוד של מתגייסים חרדים לצבא ולשירות האזרחי בהשוואה לכלל האוכלוסייה.

ארבע סוגיות העוסקות ביחס לשירות הצבאי יידונו להלן: השתתפות בשירות צבאי בפועל; היכרות עם אדם ששירת בצבא; עידוד הילדים לשרת בצבא או בשירות אזרחי; העמדה בנוגע לגיוס בחורים שאינם לומדים בישיבות.

237 אסף מלחי, "גברים חרדים בשירות צבאי טכנולוגי: השתלבות בוגרי מסלולי שח"ר בשוק העבודה, דוח מחקר הערכה", מינהל מחקר וכלכלה, משרד הכלכלה, 2013.

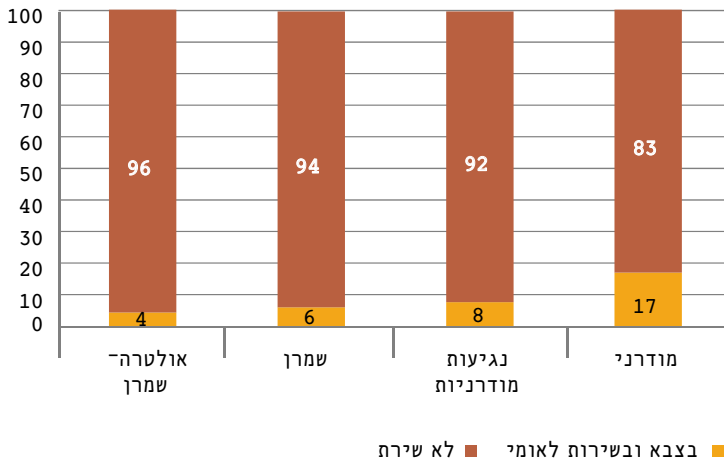
8.2.1 שירות צבאי בפועל

המרואינים הגברים נשאלו אם שירתו בפועל בצבא או בשירות אזרחי לאומי. 93% מקבוצת המדגם לא שירתו בצבא או בשירות האזרחי. בציר שמרנות-מודרניות 17% מהמודרניים שירתו בצבא או בשירות לאומי, לעומת אחוזים ספורים בלבד מהקבוצות האחרות: נגיעות מודרניות 8%, שמרנים 6%, אולטרה-שמרנים 4% (תרשים 8.13).

73% באוכלוסיית המדגם הכירו מקרוב אדם ששירת בצבא. השוואה בין הקבוצות על הציר שמרנות-מודרניות ביטאה גם היא הבדלים בין הקבוצות: בקרב המודרנים 87% הכירו אנשים ששירתו בצבא, ואילו בקבוצה האולטרה-שמרנית 66%.

8.13 תרשים

שירות בצבא, בציר שמרנות-מודרניות (%)

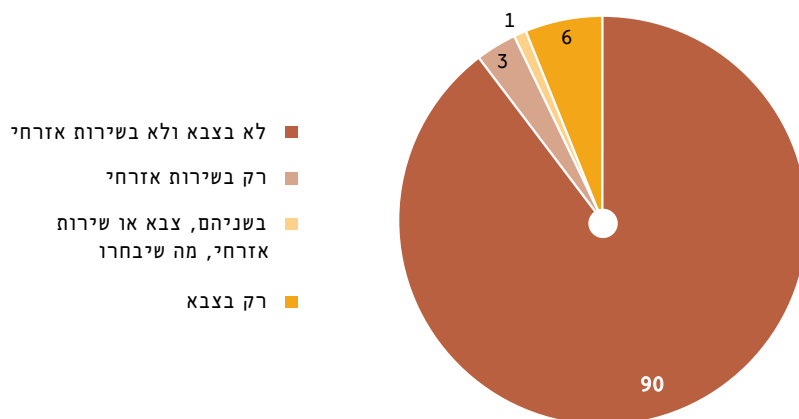

8.2.2 היחס לשירות הצבאי

מבחינת התשובות בעניין עידוד הבנים לשרת בצבא או בשירות אזרחי עולה שרוב מוחלט, 90%, מהחברה החרדית לא יעודדו את הילדים להתגייס לצבא או לשירות אזרחי לאומי (תרשים 8.14). בהשוואה בין הקבוצות בציר שבין שמרנות למודרניות ניכרים הבדלים: 97% מהאולטרה-שמרנים ו-94% מהשמרנים הצהירו שלא יעודדו את ילדיהם להתגייס לצבא או לשירות אזרחי; ובקבוצות המודרניות – 71% מהמודרנים ו-80% מקבוצת הנגיעות המודרניות (תרשים 8.15).

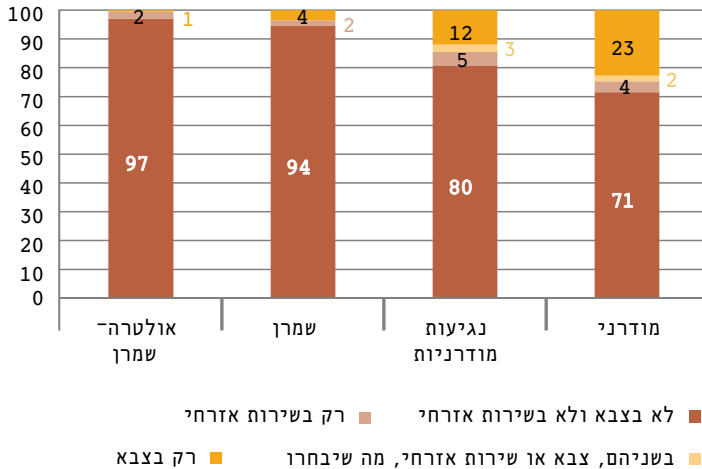
תרשים 8.14

עידוד הילדים להתגייס לצבא או לשירות אזרחי, כלל המדגם (%)

8.15 חרשים

עידוד הילדים להתגייס לצבא או לשירות אזרחי,
בציר שמרנות-מודרניות (%)

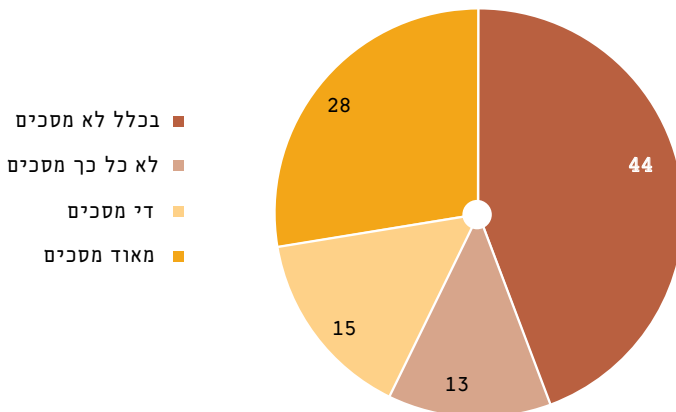

בשאלה האחרונה בסדרה זו התבקשו המרואיינים לציין את מידת הסכמתם עם ההיגד "בחורים חרדים שאינם לומדים בישיבות צריכים לשרת בצבא או בשירות אזרחי". 43% מסכימים עם ההיגד (תרשים 8.16). נתון זה מציג תמונה דומה לממצאי סקר שערך מכון שחרית בשנת 2013 והציג למשתתפי הסקר החרדים את אותו ההיגד. לפי ממצאי סקר זה, שנערך בעיצומו של הדיון הציבורי והפוליטי סביב חוק הגיוס, 41.5% מכלל החרדים הסכימו עם ההיגד במידה רבה או רבה מאוד. עם זאת, ייתכן שהתניית הגיוס לצה"ל בהיפלטות מעולם הישיבות הגדילה את שיעור התמיכה בשירות בצבא בסקר זה.

כן נבדק בסקר אם יש קשר בין מידת ההסכמה עם ההיגד הזה ובין הגדרה עצמית על הציר שמרנות-מודרניות ונמצא קשר צפוי: כ-60% מהקבוצות המודרניות על הציר הסכימו עם ההיגד, לעומת 34% מהשמרנים ו-27% בלבד מהאולטרה-שמרנים (תרשים 8.17).

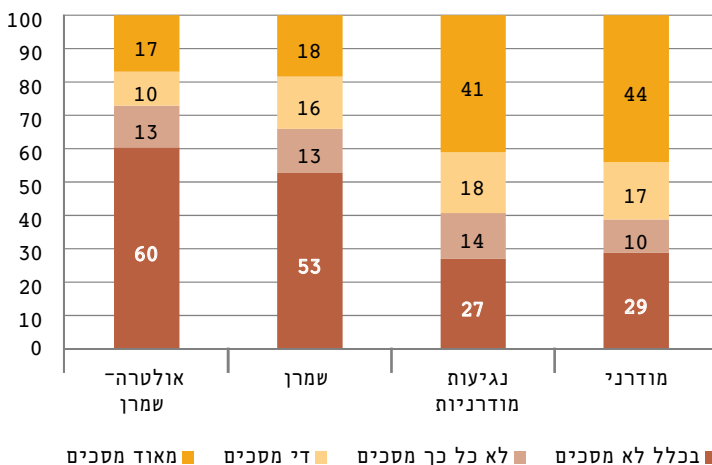
8.16 חרשים

בחורים חרדים שאינם לומדים בישיבות צריכים לשרת בצבא או בשירות אזרחי, כלל המדגם (%)

8.17 חרשים

בחורים חרדים שאינם לומדים בישיבות צריכים לשרת בצבא או בשירות אזרחי, בציר שמרנות-מודרניות (%)

בשאלת מקומו של השירות בצה"ל או השירות הלאומי בהעדפות בחברה החרדית, בסך הכול יש קונסנזוס של התנגדות לגיוס. בד בבד אפשר לזהות הבדלים בגישות לשירות בצבא בין קבוצות המשנה החרדיות על הציר שבין שמרנות למודרניות. הקבוצה המודרנית ביותר מזדהה ופתוחה במידה מסוימת לערך האינסטרומנטלי שבגיוס כאמצעי לקידום הכניסה לשוק העבודה (תפיסות דומות נמצאו בקבוצת העובדים ובקבוצה הספרדית), ואילו שאר הציבור החרדי מתנגד לשילוב חרדים בצבא ורואה במהלך כזה איום על הבניית הזהות החרדית.

יצוין שוב שבניגוד להתנהגות ולשיעורי הגיוס הנמוכים בכלל המדגם וברוב הקבוצות על הציר שמרנות-מודרניות, בציבור החרדי קיימת נטייה (למעט בקבוצה האולטרה-שמרנית) לתמוך בעמדה שבחורים חרדים שאינם לומדים בישיבות צריכים לשרת בצבא או בשירות אזרחי. לכך יש שתי סיבות פרגמטיות: להוציא מהרחוב החרדי את הנערים שמסתובכים ללא מעש, וגם לאפשר להם להשתלב בעתיד במקצועות איכותיים בשוק העבודה. יש לשים לב שהמשיבים חוזרים ומביעים התנגדות כמעט נחרצת לגיוס כאשר מדובר בילדים הפרטיים שלהם.

מחקרים קודמים מצאו שבדרך כלל החרדים המתגייסים לצה"ל הם מהקבוצות המודרניות, והם משרתים באחד המסלולים הייחודיים המותאמים לכושרי הישיבות החרדיות – בעבר היה זה בעיקר למסלול למורים חיילים, והיום בעיקר במגוון מסלולים בפרויקט שח"ר (שירות חרדים) המיושמים בכמה מיחידות צה"ל, וגם ביחידות קרביות. רק מיעוט מתגייסים לשירות אזרחי. יש מהחרדים המתגייסים המתארים את הגיוס לצבא כהכרח נטול אידאולוגיה שאינו קשור ברצון לתרום למדינה, אלא פּאינטרס הברור להיכנס למערכת להשכלה גבוהה ולאחר מכן לשוק העבודה.²³⁹

אם כן, סוגיית הגיוס לצבא משמרת את הסטטוס קוו של ההפרדה בין החברה החרדית לחברה הישראלית הכללית, אך כאשר חרדי בוחר להתגייס לצבא הוא פותח לעצמו פתח להשתלב בחברה ובכלכלה הישראליות, ואפשרות זו מתחברת לזהות הישראלית הכללית כרכיב בזהותו האישית, באורחות חייו ובתפיסות עולמו.

8.3

פוליטיקה, עמדות מדיניות-ביטחוניות ובחירות

בתת-פרק זה יידונו שני משתנים פוליטיים מדיניים: עמדה פוליטית מדינית-ביטחונית בציר ימין-שמאל והצבעה לבחירות לכנסת.

8.3.1 עמדה פוליטית

מדינית-ביטחונית בציר ימין-שמאל

כאמור, החברה החרדית לא הייתה שותפה להתיישבות הציונית, לא טרם הקמת המדינה ולא אחרי שנת 1967. חלק ממהותה של החרדיות היא התנגדות עקרונית ותקיפה לכל

שינוי באורח החיים היהודי ולכל מה שמשתמע ומתחייב מעקרונות הציונות, ובכלל זה ההתיישבות החדשה בארץ ישראל.²⁴⁰

היחס של החרדים אל הארץ אינו כולל מתן משמעות של גאולה למדינה ולריבונות. אף שהשליטה של ישראל בשטחי הגדה המערבית מאפשרת לכול, ובכלל זה לחרדים, נגישות חופשית למקומות הקדושים, ההתנגדות החרדית לקביעת המגורים בהתנחלויות נבעה לא רק מהמניעים העקרוניים שהוזכרו לעיל. היו לה גם שיקולים מעשיים, שעיקרם אי-ודאות בקשר לעתידן של ההתנחלויות שמעבר לקו הירוק, חוסר הביטחון בנסיעה בדרכים אליהן והמרחק הגדול מהריכוזים החרדיים הוותיקים בירושלים ובבני ברק, לא רק מבחינה גאוגרפית אלא גם מבחינת השפעה ופיקוח. מי שהוביל לאורך שנים את ההתנגדות הנחרצת להתנחלות של חרדים מעבר לקו הירוק היה המנהיג הליטאי הרב אלעזר מנחם שך. אצל הקבוצות החסידיות ההתנגדות הייתה פחותה במקצת, והיו שאף שיתפו פעולה עם מפעל ההתנחלויות: כבר בתחילת שנות ה-80, עם הקמתה של עמנואל, שלחו אדמו"רי גור וסלונים את חסידיהם להתגורר מעבר לקו הירוק, ויש חסידויות, בהן חסידויות חב"ד, ערלוי וסדיגורא, שמבחינה אידאולוגית תומכות בהתיישבות מעבר לקו הירוק.²⁴¹

240 כהנר 2016, לעיל הערה 125.

241 לי כהנר ויוסף שלהב, "התנחלויות חרדיות ביהודה ושומרון", סוגיות חברתיות בישראל 16 (2013), עמ' 41-62.

בכל הקשור לסכסוך הישראלי-פלסטיני ולעתיד השטחים, במרוצת השנים השתנתה באוכלוסייה החרדית העמדה האפוליטית לעמדה ימנית. התפיסה המדינית החרדית היא דו-ערכית ומעוררת מחשבה. מצד אחד רוב מוחלט של הציבור מחזיק בעמדה ימנית ולאומנית; מצד אחר, כאמור לעיל, חרדים אינם מקבלים את התפיסה הדתית-לאומית שמתבטאת באידאל ארץ ישראל השלמה ובקשר ההדוק של המשולש תורה-עם-ארץ. נוסף על כך, בניגוד לדעה הרווחת בציבור החרדי, מנהיגים חרדים אימצו לאורך השנים תפיסות יוניות, והן השפיעו באופן מעשי על המהלכים הפוליטיים של החרדים.

זיכרמן מציג סיבות אחדות לעמדות הימניות של הציבור החרדי בהקשר המדיני-ביטחוני.²⁴² ראשית, הטעם ההיסטורי: לטענתו, השמאל הישראלי נפסל על ידי החרדים באופן מסורתי בשל עמדותיו האנטי-דתיות ולא בהכרח בגין עמדות מדיניות, לעומת הימין שלאורך שנים גילה יחס חם ואוהד למסורת.²⁴³ שנית, הטעם ההשקפתי: משנתו של השמאל מעוררת ערכי שוויון וליברליזם, הרחוקים מתפיסת העולם החרדית. שלישית, הטעם הפוליטי: התמיכה המסורתית בימין היא תוצאה של "ברית הדחויים" – ברית בין הימין, שלאורך שנים היה מחוץ למפלגות השלטון, לבין המיעוט החרדי. לא פלא שמשנת 1977, מאז המהפך, החרדים היו שותפים טבעיים בקואליציות הימין בעקבות ברית לא פורמלית זו. רביעית, הטעם החינוכי והחברתי-כלכלי: על פי מחקרים מתחום מדעי החברה על חברות בעולם קיים קשר בין עמדות פוליטיות ומדיניות לבין השכלה ומצב חברתי-כלכלי. החרדים, שברובם נמצאים ברף התחתון של הסולם המעמדי, מפתחים עמדות ניציות, בדומה לאוכלוסיות חלשות בעולם. לכך יש להוסיף את החינוך החרדי, שאינו מטיף לסובלנות כלפי המיעוט הלא-יהודי. חמישית, הטעם הדתי: החרדים אינם רואים חוסר צדק ובעיה מוסרית בכיבוש, שכן זכות העם היהודי על ארץ ישראל היא רוחנית בעיקרה, ומקורה בהקנייתה לאברהם אבינו. כאמור, הציבור החרדי אינו ציוני. התפיסה החרדית איננה רואה את המפעל הציוני ואת שיבת ישראל לארצו כתחילת הגאולה. בשל כך החרדים לא נטלו

242 זיכרמן 2014, לעיל הערה 5.

243 יוחאי חקק, גברים בשחור: מסע אל נבכי הפוליטיקה הישראלית – גברים חרדים בתנועת הליכוד, מחקר מדיניות 66, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2006.

חלק במפעל ארץ ישראל השלמה של הציונות הדתית. אידאל ההתיישבות אינו רווח בציבור החרדי ואין הוא זוכה לתמיכה בו, אף שרבים מהחרדים התיישבו מעבר לקו הירוק וההתנחלויות הגדולות ביותר ביהודה ושומרון הן ביתר עילית ומודיעין עילית – יישובים חרדיים. התיישבויות אלו הן תוצאה של ברירת מחלל שנבעה מהיצע של דירות זולות, ואין היא מבטאת העדפה פוליטית²⁴⁴ (אם כי מציאות מייצרת תודעה ותחושת מקום, וגם יחס זה הולך ומשתנה²⁴⁵).

מחקרים נוספים מצביעים אף הם על נטייה גוברת של הציבור החרדי בשני העשורים האחרונים ויותר לעמדות פוליטיות הנראות כניציות ימניות בכל הקשור לסכסוך הישראלי-פלסטיני ועל מעבר מפרגמטיות מדינית לעמדה ימנית.²⁴⁶ למשל, החרדים הגיעו להתיישב בשטחים לא מתוך הזדהות עם הימין הפוליטי, אך עם השנים התחברו למחנה זה מתוך אינטרס משותף לעתיד ההתנחלויות. ליאון מראה במאמריו שבמובחן מכלל הציבור שלהם, רבים מן המנהיגים החרדים החזיקו דווקא בתפיסה של המרכז המדיני שאינה שוללת ויתורים.²⁴⁷ כך למשל, הרב ש"ך התנגד למפעל ההתנחלויות וקבע כי ניתן להחזיר שטחים תמורת שלום. בולטת בהקשר זה פסיקתו של הרב עובדיה יוסף, שפיקוח נפש מתיר החזרת שטחים. תנועת ש"ס הייתה גם חלק מממשלת רבין בעת החתימה על הסכם אוסלו. משנתו של הרב עובדיה הייתה יונית בתפיסתה אך פנתה אל ציבור ספרדי חרדי ניצי. ניכרים הבדלים בין משנתו של הרב עובדיה יוסף וש"ס, אשר בשנות ה-90 של המאה ה-20 זוהתה כמפלגה מתונה בהקשר של הסכסוך, לבין ש"ס של היום, שהיא "שותפה טבעית" בקואליציה של הימין. הטענה המרכזית של ליאון היא שיישום התפיסה היונית יחסית של הרב עובדיה ותנועת ש"ס נעשה מוגבל יותר ויותר בתנאים המדיניים והפוליטיים בשני העשורים האחרונים.

244 זיכרון 2014, לעיל הערה 5.

245 כהנר 2016, לעיל הערה 125.

246 יוסף שלהב, המיית יונים או חשרת עבים? ויכוח פנים-יהודי על עתיד ירושלים, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2001.

247 Nissim Leon, "Self-Segregation of the Vanguard: Judea and Samaria in the Religious-Zionist Society," *Israel Affairs* 21 (3) (2015), pp. 348-360; idem, "Rabbi 'Ovadia Yosef, the Shas Party, and the Arab-Israeli Peace Process," *Middle East Journal* 69 (3) (2015), pp. 379-395

שלוש סיבות בולטות הובילו את הרב עובדיה לתמוך בהתיישבות שמעבר לקו הירוק: הירדררות מערכת היחסים בין ישראל לפלסטינים; מצוקת הדיור של הציבור החרדי; ושאלת ירושלים, שאינה נושא למיקוח או לחלוקה. יצוין שהמגמה בציבור החרדי לתפיסות ימניות יותר משתלבת באופן כללי עם המגמה המאפיינת את כלל הציבור בישראל, הבאה לידי ביטוי גם בקריסת הסכמי אוסלו, התרסקות מפלגות השמאל ואימוץ אידאולוגיה של הימין הן מבחינה מדינית והן מבחינה כלכלית-חברתית.²⁴⁸

את העמדות הימניות של הציבור החרדי – ובמיוחד של הדור הצעיר – אפשר להסביר גם בתהליכי השינוי המתחוללים בחברה החרדית. כבר בתחילת שנת 2000 הצביע יוסף שלהב על שלוש מגמות שלטענתו השפעותיהן המצטברות מוליקות חרדים בכיוון האמור.²⁴⁹ מגמה אחת היא החדירה של השיח הישראלי לתוך החברה החרדית דרך אמצעי התקשורת. למרות אמצעי הבידור, החרדים חשופים במידה רבה למתרחש בחברה הישראלית ולוויכוחים בה. בשיח הזה ליכם של החרדים נוטה ימינה משני טעמים: השיח הימני מבטא אִי-אמון בגויים, וגישה זו מתאימה לרתיעה של חרדים מפני זרים; עולם הדימויים שהשיח הימני ובמיוחד מנהיגיו הוותיקים מרכים להשתמש בו לקוח מהמסורת היהודית. לעומתו, השיח השמאלי נתפס בקרב חרדים רבים כחף מזיקה טריטוריאלית של היהודים לארץ ישראל. המגמה השנייה היא שינוי באיקונוגרפיה הישראלית אחרי שנת 1967 – עד מלחמת ששת הימים האתרים האיקונוגרפיים הישראליים היו קשורים בתולדות ההתיישבות העובדת, בחלוציות, בכיבוש השממה. החרדים היו יכולים להתעלם מסמלים אלו, שייצגו מקומות ונופים רוויי משמעויות לא לגיטימיות עבורם הקשורות באופי החילוני הסוציאליסטי של ההתיישבות העובדת. משהתווספו לשליטת ישראל שטחי הגדה המערבית, שבו ועלו לתודעת הציבור אתרים וחבלי ארץ ששמותיהם שזורים בהיסטוריה היהודית בארץ ומעוגנים בתודעה הדתית היהודית לאורך הדורות, כמו הכותל המערבי, מערת המכפלה, קבר רחל ועוד. מסמלים אלו הציבור החרדי אינו יכול להתעלם, והוא אף שואף להיות חלק מהם. המגמה השלישית, שהוצגה בתחילת תת-הפרק זה, קשורה בהגירת חרדים לשכונות וליישובים פרווריים גדולים מעבר לקו הירוק.

248 ליאון 2010, לעיל הערה 54; ליאון 2016, לעיל הערה 54.

249 שלהב 2001, לעיל הערה 246.

ככל שמתרחבת ההגירה הזאת וככל שגדל מספר המשפחות החרדיות המתגוררות בשטחים או בקרבתם, כך גדל שיעור האוכלוסייה החרדית שיש לה נציגים מעבר לקו הירוק ומתחזק החשש בתוכה מאפשרויות נסיגה משטחים אלו ומההשלכות הכלכליות ההרסניות המשתמעות ממנה לאלפי משפחות חרדיות ולקהילותיהן. הסכנה אורבת אפוא גם לחרדים, ומשום כך אין הם יכולים להישאר שווי נפש אל מול ההתפתחויות המדיניות.²⁵⁰

ראוי להבהיר שהתיאור של נטיית החרדים ימינה אין פירושו בהכרח אימוץ אידאולוגיה ימנית בכלל המגזר החרדי. עמדות המוצא וההתייחסות של חרדים אינן משקפות "שמאל" ו"ימין" במובן המקובל, שכן נקודת המוצא שלהם פרטיקולרית בעיקרה, ועל אף שינויים וחריגות, השפעותיה של כל מדיניות נבחנות על פי מידת התאמתה לעולם החרדי ומידת התועלת או הנזק שלה לאינטרסים של הקהילה.²⁵¹ התפיסה הימנית החרדית מבוססת בעיקרה על שלילת הקבוצות האחרות, ובעיקר השמאל היהודי והערבים.

בהלימה למחקרים קודמים על הזיקה המובהקת בין רמת דתיות לבין עמדות פוליטיות,²⁵² גם תוצאותיו של סקר זה מצביעות על אוריינטציה ימנית מובהקת בחברה החרדית. 83% מכלל קבוצת המדגם משייכים את עצמם לימין, מהם 32% מגדירים את עצמם ימין מתון; 14% למרכז; ורק 3% ממוקמים לדבריהם בשמאל לגווניו (תרשים 8.18). המחנה החרדי הוא אפוא ימני יותר מכלל החברה הישראלית היהודית.

בבחינת הציר ימין-שמאל מדיני-ביטחוני לפי הקבוצות בציר שמרנות-מודרניות ברור כי הנטייה הפוליטית של כל הקבוצות על ציר זהות זה היא ימנית בעליל, אם כי אפשר להבחין בין שתי קטגוריות: בקבוצה האולטרה-שמרנית ובקבוצה השמרנית יש רוב של כ-85% למי שמגדירים עצמם ימין וימין מתון, עם רוב ברור לקטגוריה הראשונה; גם בשתי הקבוצות המודרניות יותר יש רוב לימין לגווניו, אלא שהוא נמוך בהשוואה לקבוצות השמרניות – 75%-76% (תרשים 8.19).

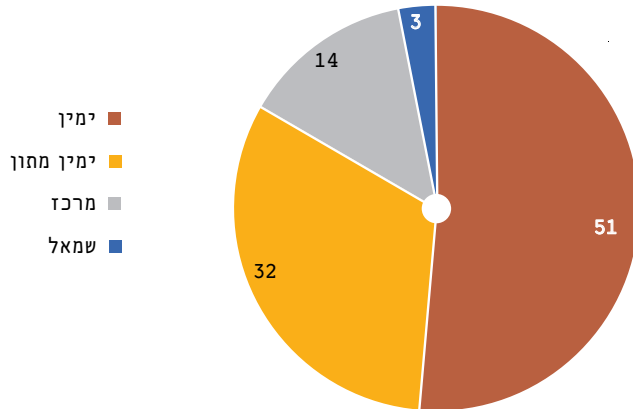
250 כהנר 2016, לעיל הערה 125.

251 שלהב 2001, לעיל הערה 246.

252 תמר הרמן אלה הלר, אור ענבי ופאדי עומר, מדד הדמוקרטיה הישראלית 2018, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2018.

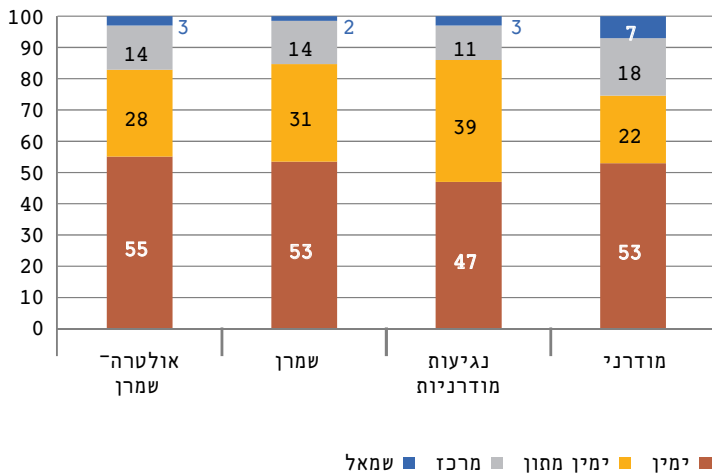
8.18 חרשים

הגדרה עצמית מבחינה ביטחונית-מדינית, כלל המדגם (%)

8.19 חרשים

הגדרה עצמית מבחינה ביטחונית-מדינית, בציר שמרנות-מודרניות (%)

8.3.2 פוליטיקה ובחירות לכנסת

הפוליטיקה החרדית היא בעלת קודים ומאפיינים ייחודיים לקהילה. המאפיין הבולט ביותר הוא היעדר הדמוקרטיה בבחירת המנהיגים או הנציגים.

הכפיפות להנהגה החרדית וולונטרית ונשענת על ציות פנימי של כל אחד ואחד, המניע אותו לפעול על פי הוראות רבותיו. עם זאת, הפוליטיקה החרדית רוויה מאבקים ויצרים בין תנועות פוליטיות (ארציות ואזוריות) ובין חצרות רבנים, הנחלקים ביניהם הן על מושכות ההנהגה והן על אופן ההנהגה הרצוי.²⁵³

הציבור החרדי מיוצג על ידי שלוש מפלגות פוליטיות עיקריות: ש"ס, המנהיגה את הציבור הספרדי; אגודת ישראל, המנהיגה את הציבור החסידי בכללותו; ודגל התורה, המנהיגה את הציבור הליטאי. אגודת ישראל ודגל התורה רצות לכנסת משנת 1992 ברשימה משותפת.²⁵⁴

הוותיקה ביותר היא אגודת ישראל – עם הקמת המדינה היא הייתה לתנועה פוליטית מתוך מטרה אוניברסלית ופרטיקולרית. המטרה האוניברסלית הייתה להשפיע מבפנים על אופייה היהודי האורתודוקסי של המדינה, והמטרה הפרטיקולרית הייתה לדאוג לאינטרס החרדי הן בהיבטים תקציביים והן בהיבטים של שימור האוטונומיה החרדית במגוון תחומים (גיוס, חינוך). כאמור, בצד אגודת ישראל פעלה תנועת פועלי אגודת ישראל. היא ייצגה את הפועלים החרדים ודגלה בגישה פייסנית יותר כלפי המדינה. אנשיה התיישבו ברחבי הארץ ועסקו בפיתוחה. בפן הערכי האידאולוגי, תנועת פועלי אגודת ישראל גילתה יחס אוהד למדינה, בתנאי שהמסגרת המדינתית התמלאה בתוכן דתי רוחני. בפן המעשי, חברי התנועה שילבו תורה ומלאכה לפי סיסמתם "תורה עם דרך ארץ". בפן הפוליטי, התנועה התנהלה כיחידה פוליטית נפרדת, ובמערכות הבחירות לכנסת לעיתים רצה ברשימה נפרדת ולפעמים עם אגודת ישראל. בין שתי התנועות שררו מחלוקות במגוון תחומים, בעיקר על רקע שיתוף פעולה עם הממשלה החילונית. עם השנים, על רקע המחלוקת עם אגודת ישראל ועל רקע היעדרם של מוסדות חינוך ברוח תנועת פועלי אגודת ישראל היא נמחקה מהמפה הפוליטית.

253 זיכרון 2014, לעיל הערה 5.

ריבוי הקהילות והחצרות החרדיות הוביל לחיכוכים רבים סביב הנהגת אגודת ישראל ונציגיה בכנסת. באמצע שנות ה־80 הוביל הרב שך מהפך כפול: בשנת 1984 הוא עודד את הקמתה של ש"ס הספרדית, ובשנת 1988 הקים את תנועת דגל התורה הליטאית. כך, בתוך פחות מעשור התפצלה ההנהגה הפוליטית החרדית לשלוש תנועות נפרדות, שתיים מהן רצות ברשימה משותפת – יהדות התורה.²⁵⁵

לאורך השנים מפלגת יהדות התורה נחשבת למפלגת "כת", כלומר מפלגה סגורה שכל מצביעה חרדים; ולעומתה, ש"ס נתפסת כמפלגת "כנסייה", כלומר מפלגה שפונה גם אל קהל מסורתי ודתי לא־חרדי. ואולם במרוצת השנים גם ש"ס התעצבה למפלגה שמדגישה יותר את האופי החרדי שלה ופחות את ההיבטים המזרחיים הפריפריאליים. שינוי זה ניכר במיוחד לאחר פטירתו של הרב עובדיה יוסף, שידע לפנות גם אל הציבור המסורתי. לפיכך בשנים 1994–1999 היה שיעור החרדים מתוך מצביעי ש"ס שלישי בלבד, ואילו היום קרוב לשני שלישים ממצביעה הם חרדים.

הסקר בדק את ההצבעה למפלגות בבחירות לכנסת ה־20 בשנת 2015. כאן לא ניתן היה לראות השתקפות של ההתפלגות בסוגיה הקודמת שנבדקה – מיקום עצמי על הרצף המדיני־ביטחוני. השוואה עם התוצאות הארציות, בכלל החברה, מלמדת על הבדלים בולטים בין המצביעים בעלי העמדות הימניות בכלל המצביעים בישראל לבין החרדים, שעיקר הצבעתם היא שבטית, כלומר למפלגות הבית: יהדות התורה 55%, ש"ס 17%; ורק 7% הצביעו למפלגות אחרות או בחרו שלא להצביע כלל (21%).

לא נמצאו הבדלים בהצבעה בבחירות בין קבוצות המשנה על הציר שמרנות-מודרניות ועל ציר התעסוקה לגברים (עובד-אברך). בבחינת הציר האתני-קהילתי נמצא דגם מובהק של הצבעה שבטית לשתי מפלגות מועדפות: אשכנזים (חסידים וליטאים) הצביעו ליהדות התורה, והספרדים ברובם הגדול לש"ס.

בבחירות לכנסת ה־21 בשנת 2019 המצביעים החרדים נחלקו לשתי המפלגות הגדולות: ש"ס, שזכתה ב־8 מנדטים, ויהדות התורה, שזכתה גם היא ב־8

מנדטים – 16 מנדטים לאוכלוסייה שהיא 11%-12% מהאוכלוסייה הכללית ושחלקה בבעלי זכות הבחירה קטן הרבה יותר (רבים מהאוכלוסייה החרדית הם מתחת לגיל 18). חלקם היחסי של החרדים בבחירות לכנסת ה-21 היה אמור להיות כ-12 מנדטים. ההסבר למספר המנדטים הגדול בבחירות אלו היה ההתכנסות השבטית של ההצבעה החרדית, בשילוב הגידול הדמוגרפי המהיר והצבעה של לא-חרדים למפלגת ש"ס.

מחקרים מראים שההזדהות הקהילתית בקבוצות החרדיות המודרניות והעובדות עם הזרם החרדי המרכזי באה לידי ביטוי דווקא מאחורי הפרגוד, בבחירות למוסדות הייצוגיים: הרוב המכריע נותנים את קולם למפלגות החרדיות בקביעות. להצבעה זו כמה סיבות: ראשית, ההזדהות האידאולוגית של מעמד הביניים החרדי עם התפיסות החרדיות הקלאסיות בסוגיות הליבה של יחסי דת ומדינה. זהות זו באה לידי ביטוי בתמיכה במפלגה, לפחות ברשימה לכנסת, המייצגת את ההיבטים המקורות-תרבותיים של האוכלוסייה החרדית. שנית, החרדים המודרניים פוקדים את מוסדות הציבור החרדי, בתי הכנסת ומוסדות הלימוד ושוהים במרחב הציבורי החרדי. חיזוק כוחן של המפלגות החרדיות, בכנסת וברשימות המוניציפליות, הוא ביטוי להכרת טובה להן, ויש בכוחו לסייע בסופו של דבר גם למצביעים עצמם. שלישיית, קשה להצביע על מפלגה שהמצע שלה מתאים יותר לעולם התוכן המורכב של הקבוצות החרדיות המודרניות. ייתכן שאילו הייתה משתמרת תנועת פועלי אגודת ישראל, חלק מן החרדים המודרניים היו נותנים לה את קולם. רביעית, ההצבעה למפלגה החרדית היא הרגל מבוסס אצל חברי הקהילות החרדיות המודרניות.²⁵⁶

אומנם לקבוצות המודרניות אין מוסדות כלל-ארציים, אך בעבר נעשו ניסיונות להקים מסגרות ארגוניות מקומיות. כך למשל, הוקמה תנועת "טוב", שהתמודדה בבחירות המוניציפליות. האם אפשר לראות בה ובדומותיה מועמדות למנהיגות של מעמד הביניים החרדי אם ההנהגה הפוליטית החרדית הקיימת לא תקבל על עצמה משימה זו? מנהיגי תנועת "טוב" או תנועות דומות לה הכריזו בעבר שיסרכו להשתתף בבחירות הארציות ולא יתמודדו מול המפלגות החרדיות הקיימות, אלא

יפעלו במישור המוניציפלי בלבד. בהכרזות אלו צמצמו התנועות את יכולתן להציב חלופה ממשית שתאחד את החרדיות המודרנית. ייתכן שהנהגה ברמה ארצית אינה חיונית – הנהגה מקומית חזקה ביישובים רבים מספיקה לצורך יצירת זהות חברתית חדשה. יתרה מזו, הצלחה מוניציפלית של תנועה בצד הדרת רגליה מן הפוליטיקה הארצית תשרת את זהותו של מעמד הביניים החרדי המודרני – היא תאפשר למשתייכים לקבוצות המודרניות והעובדות להמשיך לתמוך בפן הארצי במפלגות החרדיות הקלסיות, כגון יהדות התורה, ובכך לתמוך באידאולוגיה החרדית בנושאי דת ומדינה, ובצד זאת לטפח הנהגה מקומית מתאימה ומשפיעה שתאפשר הקמת קהילות מקומיות.²⁵⁷

8.4

היחס לסמכות הרבנית

החברה החרדית היא חברה סמכותנית, ומרבית האוכלוסייה מקפידה לשמור על הקוד ההלכתי המחמיר ועל הוראות הרבנים. מחקרים רבים עסקו בדמות הרב בחברה החרדית.²⁵⁸ הרב הוא דמות דומיננטית באורח החיים החרדי, ונעזרים בו לא רק באירועי שמחה ואבל אלא במעגל החיים כולו. למשל, החרדי פונה אל הרב בשאלות הלכתיות בדיני טומאה וטהרה, איסור והיתר, סוגיות ממון, ואף בבקשות ברכה וחיזוק. עם התפתחותה של דוקטרינת "דעת התורה",²⁵⁹ הרב ממלא תפקיד של יועץ במגוון נושאים, לרבות תחומי השקעה, ענייני שידוכים ונושאים רפואיים. הרב הוא בעיקר הסמכות התורנית בחיי החרדי: ממנו הוא

257 זיכרון וכהנר 2012, לעיל הערה 5.

258 ראו למשל ליאון ובראון 2017, לעיל הערה 213.

259 דעת תורה היא דעה המבטאת את עמדת תורת ישראל בהתייחס לשאלה כלשהי העומדת על הפרק אשר אין לה מענה בפסיקה ההלכתית. מתוך אמונת חכמים, יש המייחסים לאדם הנחשב גדול בתורה את היכולת לשמש פה לתורה ולהביע את דעתה (שאינה מובעת בה בגלוי) בשאלה הנידונה. מתוך כך מייחסים לאדם כזה את הכושר לפסוק לא רק בנושאים תורניים והלכתיים צרופים אלא גם בנושאי פוליטיקה, מדינה והלכות חיים בכלל. ראו בנימין בראון "דוקטרינת 'דעת תורה': שלושה שלבים", בתוך: יהודע עמיר (עורך), דרך הרוח: ספר היובל לאליעזר שבייד ("מחקרי ירושלים מחשבת ישראל" יט), ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ה, עמ' 537-600.

שומע שיעורים ודולה את תורתו. מובנת אפוא חשיבות הרב בחיי המשפחה ובקהילה כולה.²⁶⁰

במחקר המוצג כאן נמצא ש-90% מהחרדים מתייעצים עם רב סביב החלטות משמעותיות במעגל החיים. בניתוח הנתונים בכלל הקבוצות על צירי הזהות נמצא שהפנייה אל רבנים בצומתי הכרעה בחיים שכיחה מאוד בכלל, והיא נפוצה ונוכחת גם בקבוצות העובדות והמודרניות. עם זאת, המנעד של הדמויות הרבניות שאליהן פונים אנשי הקבוצות המודרניות והעובדות רחב הרבה יותר מאשר בקבוצות השמרניות והאברכיות (ראו בפרק 5: "בחירות מרחביות וקהילתיות").

בשל החשיבות של דמות הרב במשפחה ובקהילה כולה תת-פרק זה מוקדש לתפיסת חשיבותה של הסמכות הרבנית בציבור החרדי ובקבוצות המשנה המרכיבות אותו. בדקנו את הסוגיה של תפיסת הסמכות הרבנית בהכרעות גורליות באופן כללי, ובאופן ספציפי יותר את החשיבות המיוחסת ברמה האישית לדבר הרבנים ולפסקי הלכה בנושאים אישיים, חברתיים, קהילתיים, פוליטיים ומדיניים, כלומר באיזו מידה המרואיינים מייחסים באופן אישי חשיבות לפסקי הרבנים במגוון נושאים, לא רק הלכתיים, ובאיזו מידה הם הולכים אחרי צו מצפונם אל מול קולה של הסמכות הרבנית.

תת-פרק זה מבקש להציג את התפיסות והעמדות בתחום זה על ידי בחינה של ארבעה היבטים שלו: סמכות הרבנים להכריע בכל נושא ולא רק בשאלות הלכה; היכולת של הפרט לפעול על פי צו מצפונם בלא הנחיה רבנית; פסיקת רבנים ודעת תורה; החשיבות של עמדות הרבנים בעיני הציבור החרדי וקבוצות המשנה המרכיבות אותו.

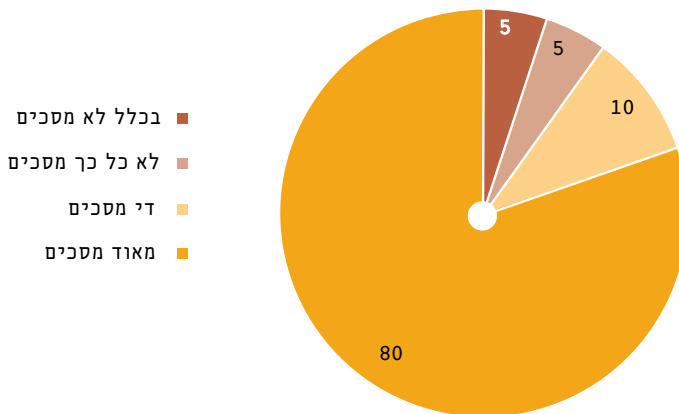
8.4.1 הסמכות של הרבנים להכריע בכל נושא ולא רק בשאלות הלכה

השאלה הראשונה שנבדקה בתת-פרק זה נוגעת לתפיסת הסמכות הרבנית לא רק בנושאי הלכה. ביקשנו לבדוק את מידת ההסכמה עם ההיגד "צריך לעשות מה שהרבנים אומרים בכל נושא ולא רק בשאלות הלכה". המרואיינים התבקשו להשיב עד כמה הם מסכימים עם ההיגד בסולם של חמש דרגות. 90% מקבוצת המדגם תומכים בציות מלא לדברי הרבנים ולא רק בסוגיות הלכתיות (תרשים 8.20).

פילוח התשובות לשאלה זו בציר שמרנות-מודרניות מלמד על הבדלים קטנים בין הקבוצות ומציג תפיסת עולם שמרנית מאוד לכל אורך הציר: 98% מהאולטרה-שמרנים, 93% מהשמרנים ו-87% מקבוצת הנגיעות המודרניות תומכים בציות מלא לדברי הרבנים במגוון נושאים ולא רק בנושאים הלכתיים; גם בקרב המודרנים נרשם רוב גדול של תומכים בתפיסה זו – 80% (תרשים 8.21).

תרשים 8.20

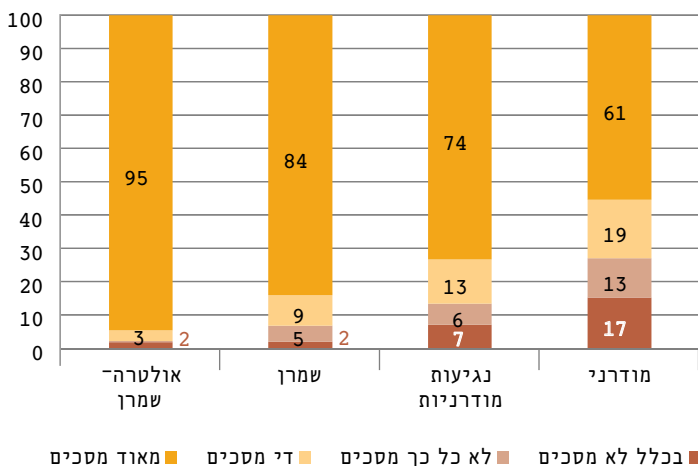
צריך לשמוע בקול הרבנים בכל נושא ולא רק בשאלות הלכה, כלל המדגם (%)

8.21 חרשים

צריך לשמוע בקול הרבנים בכל נושא ולא רק בשאלות הלכה, בציר שמרנות-מודרניות (%)

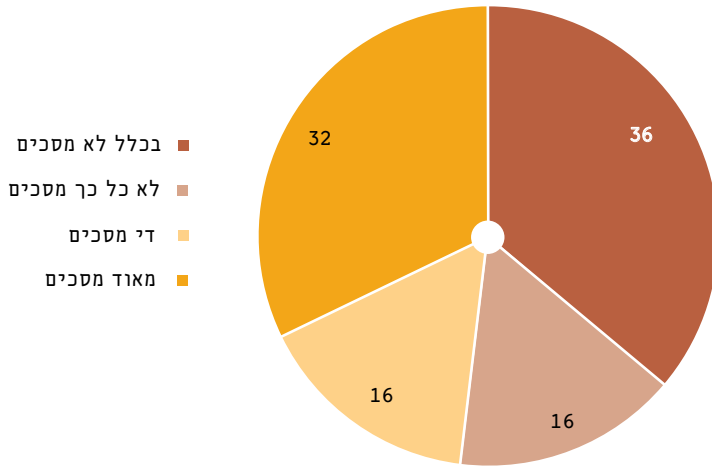

8.4.2 על פי צו המצפון
 ההיגד השני בעניין זה היה "אני לא מרגיש צורך לשאול את הרב בנושאים שאני בטוח בהם מבחינה מצפונית". 52% מקבוצת המדגם הסכימו עם עמדה זו, ו-48% הסתייגו ממנה וחשבו שיש לשאול רב גם בנושאים שאין בהם התלבטות מצפונית (תרשים 8.22).

פילוח התשובות על שאלה זו בציר שמרנות-מודרניות מלמד על פער גדול בין הקבוצה האולטרה-שמרנית לקבוצות האחרות: 51% מהקבוצה השמרנית, 55% מקבוצת הנגיעות המודרניות ו-52% מהמודרנים תומכים בכך שלא צריך לשאול רב במקרה שאין התלבטות מצפונית; לעומת זאת 37% בלבד החרדים האולטרה-שמרנים הסכימו עם ההיגד (תרשים 8.23). הממצא העיקרי בשאלה זו הוא התפיסה הברורה של הקבוצה האולטרה-שמרנית בעניין הסמכות הרבנית לעומת שאר הקבוצות, הנחלקות חצי-חצי בין התומכים למתנגדים להיגד זה.

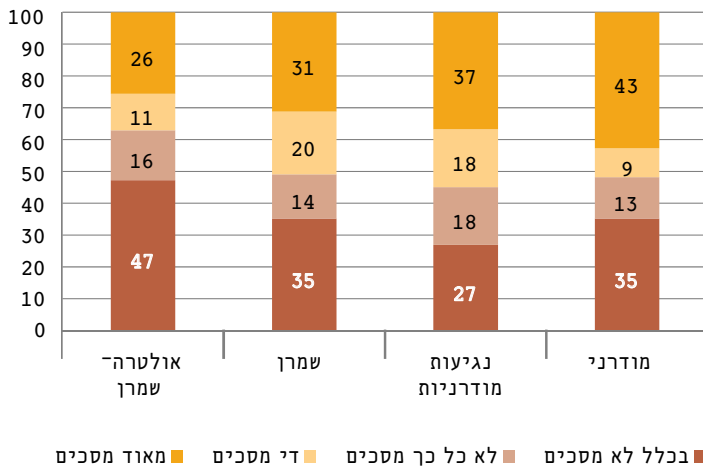
8.22 חרשים

נוהג לפי צו מצפוני, כלל המדגם (%)

8.23 חרשים

נוהג לפי צו מצפוני, בציר שמרנות-מודרניות (%)

8.4.3 פסיקת

הרבנים

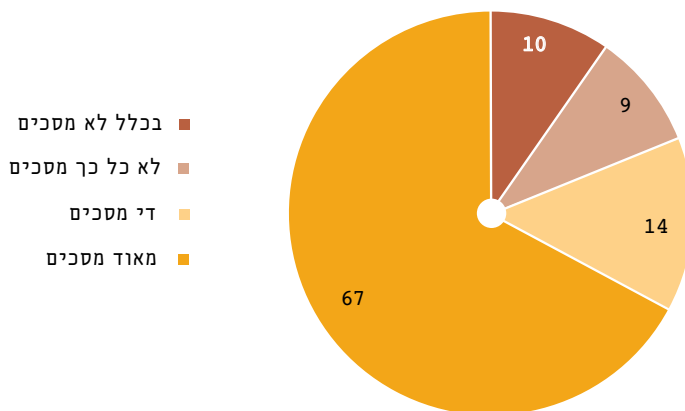
ודעת תורה

ההיגד השלישי היה "הרבנים מכריעים אך ורק לפי דעת תורה, ושום גורם אחר לא משפיע על הפסיקות שלהם". 81% מקבוצת המדגם הסכימו עם ההיגד (תרשים 8.24). פילוח מידת ההסכמה

בציר שמרנות-מודרניות מלמד כי 92% מהחרדים האולטרה-שמרנים, 84% מהחרדים השמרנים ו-75% מקבוצת הנגיעות המודרניות – רוב גדול – חושבים שהרבנים מכריעים אך ורק לפי דעת תורה ושגורמים אחרים אינם משפיעים על פסיקותיהם; בקרב המודרנים 59% מסכימים עם ההיגד (תרשים 8.25).

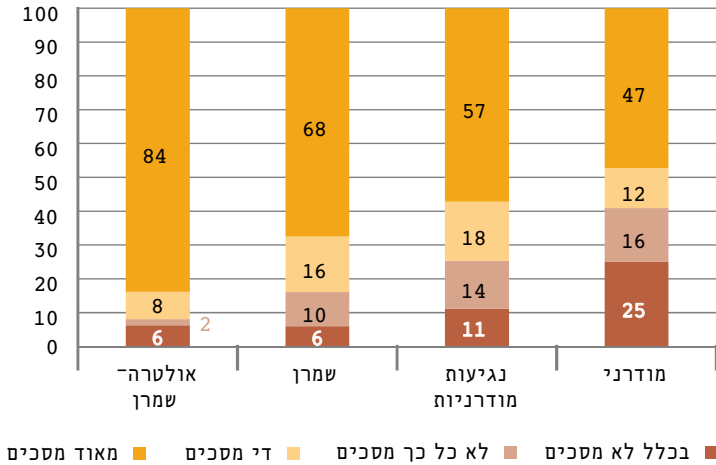
8.24 תרשים

רבנים ודעת תורה, כלל המדגם (%)

8.25 חרשים

רבנים ודעת תורה, בציר שמרנות-מודרניות (%)

8.4.4 היחס לעמדות הרבנים

את העמדות בשלוש השאלות שנבחנו בנושא זה סיכמנו יחד כדי לבחון את תפיסת הסמכות הרבנית בחברה החרדית.²⁶¹ בזכות מהימנות הממצאים יצרנו מהמידע שהתקבל מהתשובות על שלושת ההיגדים משתנה אחד – תפיסת החשיבות של עמדות הרבנים – שבו ציון גבוה, 4, מבטא התנגדות לחשיבות הניתנת לדעת הרבנים, וציון נמוך, 1, מבטא מתן חשיבות רבה לדעת הרבנים. את התשובות חילקנו לשלוש קטגוריות:

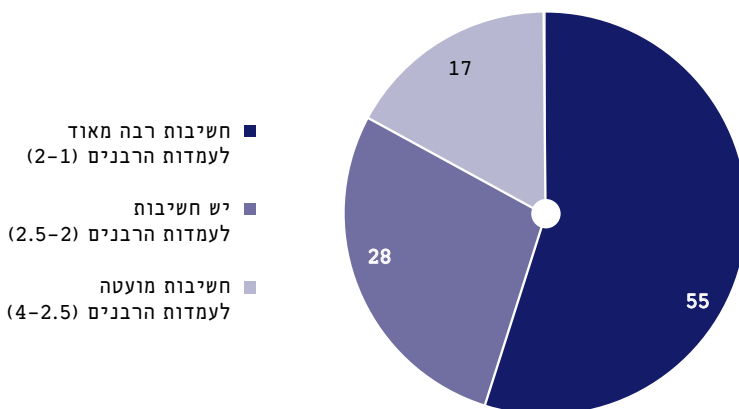
- 2-1: חשיבות רבה מאוד לעמדות הרבנים
- 2.5-2: יש חשיבות לעמדות הרבנים
- 4-2.5: חשיבות מועטה לעמדות הרבנים

²⁶¹ בשאלון הופיעו שלושה היגדים בסוגיית הסמכות הרבנית: "הרבנים מכריעים רק לפי דעת תורה ושום גורם אחר לא משפיע על הפסיקות שלהם"; "אני לא מרגיש צורך לשאול את הרב בנושאים שאני בטוח בהם מבחינה מצפונית"; "צריך לעשות מה שהרבנים אומרים בכל נושא ולא רק בשאלות הלכה". המרואיינים התבקשו להשיב עד כמה הם מסכימים עם ההיגדים בסולם של ארבע דרגות.

הממצאים מורים כי 83% מהמשתתפים בקבוצת המדגם מייחסים חשיבות רבה או די רבה לעמדות הרבנים, ו-17% מייחסים לעמדות הרבנים חשיבות מועטה (תרשים 8.26). מכאן אפשר להסיק שהתפיסה הרווחת אצל מי שמשייכים את עצמם למחנה החרדי היא שלמנהיגות הרבנית יש תפקיד חשוב ומשמעותי בהסדרת חיי הפרט, המשפחה והקהילה בנושאים ציבוריים וקהילתיים.

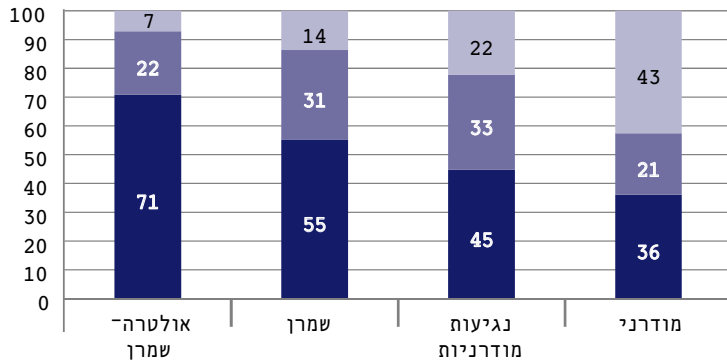
פילוח התשובות על שאלה זו לפי הגדרה עצמית על הציר שמרנות-מודרניות מלמד כי רוב מכריע – 93% בקרב האולטרה-שמרנים, 86% בקרב השמרנים ו-78% בקבוצת הנגיעות המודרניות – מייחסים חשיבות רבה מאוד או די רבה לעמדות הרבנים. בקרב המודרנים 57% מייחסים חשיבות רבה או די רבה לעמדות הרבנים (תרשים 8.27). ממצא זה עולה בקנה אחד עם ממצאי מחקרים קודמים שהדגישו את האמביוולנטיות בתפיסת הצורך של החרדים המודרנים בדמות רבנית ואת החשיבות שהם מקנים לה – מצד אחד הצורך בזהות החרדית ובמעטפת שלה ומן הצד האחר הרצון בעצמאות המחשבה.²⁶²

תרשים 8.26
מייחסים חשיבות לעמדת הרבנים, כלל המדגם (%)

8.27 חרשים

מייחסים חשיבות לעמדת הרבנים, בציר שמרנות-מודרניות (%)

■ יש חשיבות לעמדות הרבנים (2-2.5) ■ חשיבות רבה מאוד לעמדות הרבנים (1-2) ■ חשיבות מועטה לעמדות הרבנים (2.5-4)

אם כן, לרבנים ופסיקותיהם מיוחסת חשיבות רבה, ורק חלק קטן בציבור החרדי מייחס חשיבות מועטה לפסיקותיהם. תפיסה דומה מתקבלת בכל קבוצות המשנה בצירי הזהות, כולל הקבוצות המודרניות. מבט על הנתונים מלמד שמעבר לתפיסה הסמכותנית, הפנייה בפועל אל רבנים בצומתי הכרעה בחיים מקובלת מאוד בכלל קבוצות המשנה, והיא חלק מתרבות קהילתית דתית נפוצה ונוכחת גם בקבוצות הנגיעות המודרניות והמודרניות. עם זאת נמצא שבקבוצות אלו המנעד של הרבנים שפונים אליהם מגוון הרבה יותר מהמקובל בקבוצות השמרניות ובזרם המרכזי.

גם מחקרים קודמים מראים שהמודרנים נשמעים להוראות הרבנים החרדים ומתברכים מפייהם, וככלל – רואים עצמם סרים למרותם.²⁶³ כלומר, בצד אימוץ מאפיינים מודרניים ופתוחים, החרדים המודרנים מקפידים על שמירת הקוד

ההלכתי המחמיר ועל הוראות הרבנים החרדים. המחקרים מראים שהקבוצה המודרנית מתלבטת בסוגיה של בחירת הרב: מחד גיסא היא מתקשה לקבל את מרותם של הרבנים החרדים, הנוקטים קו חרדי מחמיר מדי לטעמה; מאידך גיסא היא מתקשה לקבל את סמכותם של רבני הציונות הדתית, בשל הרקע החרדי שממנו באה, ובשל אי-התאמה בין האידאולוגיה החרדית לבין האידאולוגיה הציונית. התלבטות זו היא המייצרת את המגוון הרבני שהחרדים המודרניים ועם הנגיעות המודרניות פונים אליו. הבחירה ברב קשורה בנגישות פיזית של רב מקומי, בפתחות של הפונים לשמוע קולות מחוץ לקהילת המקור האתנית שעליה התחנכו בילדות ובחיפוש אחר קול תורני-רוחני מייצג.

היבטים אלו נבחנו כבר בתחילת העשור הנוכחי בעבודה מוקדמת שסימנה את הלקונות המוסדיות בהקשר הקהילתי-רוחני ואת הצורך ביצירת מוסדות אלו על מנת לייצר בית רוחני לקבוצות החרדיות המתחדשות.²⁶⁴ ממצאי עבודה זו מראים שהצורך ברב מייצג, במקום תפילה ובקהילתיות קיים ונוכח אך אינו מקבל מענה באופן מובהק. תמונת מצב זו הוצגה בתחילת העשור ונכונה גם היום, בשנת 2020, אם כי הקהילות המודרניות והעובדות גדלו, וניצנים של הנהגה רוחנית לחרדיות העובדת והישראלית נראים בארץ.²⁶⁵

היחס של החברה החרדית לציונות ולמדינה הוא דו-ערכי. מרבית החרדים בישראל חשים שייכות למדינה וגאים בישראליות שלהם, אם כי במידה מסויגת בהשוואה לאוכלוסיות אחרות בחברה היהודית הישראלית. קיים פער בין הקבוצות על הציר שמרנות-מודרניות בתחושת השייכות למדינה – בקרב הנגיעות המודרניות והמודרניים תחושה זו מועצמת יותר. מידת הזדהותם של החרדים עם מועדים ממלכתיים, כמו יום העצמאות ויום הזיכרון, נמוכה בהשוואה לקבוצות אחרות בחברה הישראלית היהודית. עם זה, ניכרים הבדלים בין היחס

8.5 סיכום

264 ש.ס.

265 הרב דוד לייבל, "נאום השבטים החרדי", אתר כולל אחוות תורה, 2.7.2018.

ליום העצמאות וליום השואה ובין היחס ליום הזיכרון, וכן ניכר הבדל בין קבוצות המשנה – בקבוצות המודרניות יותר על הציר העידו על הזדהות עם מועדים אלו יותר משבקבוצות השמרניות. בכל הקבוצות בציר שבין שמרנות למודרניות הזהות הדומיננטית שהצהירו עליה היא חרדית יהודית ורק מיעוט קטן כללו "ישראלי" בזהות זו.

רוב החרדים אינם משרתים בצה"ל, ורק מיעוט משתתפים במסלולי שירות ייעודיים. בסך הכול נמצא קונסנזוס של התנגדות לרעיון הגיוס לצבא, אם כי בציר שבין שמרנות למודרניות יש גישות שונות לשירות כזה: הקבוצה המודרנית ביותר מכירה במידה מסוימת בערך האינסטרומנטלי שבגיוס לצבא כאמצעי לכניסה לשוק העבודה (תפיסות דומות נמצאו בקבוצת העובדים ובקבוצה הספרדית), ואילו שאר הציבור החרדי מתנגד לשילוב חרדים בצבא ורואה במהלך זה איום על הזהות החרדית.

רוב המחנה החרדי ממוקם בצד הימני של המפה פוליטית בכל הקשור לנושא המדיני-ביטחוני, אולם החרדים, על אף דעותיהם הימניות, מתאפיינים בהצבעה שבטית למפלגות החרדיות הגדולות – יהדות התורה וש"ס. בהתאמה למחקרים קודמים, גם בסקר זה נמצא שכל הקבוצות החרדיות – גם המודרניות, העובדות, המתונות – נאמנות לבית הפוליטי החרדי וממשיכות להצביע על פי הזהות החרדית. ההצבעה לכנסת כרוכה בסוגיות של זהות, נאמנות והשתייכות ובהיעדר חלופות הצבעה למעמד הביניים החרדי המודרני.

לרבנים ופסיקותיהם מיוחסת חשיבות רבה בכלל הקבוצות על הציר שמרנות-מודרניות, והפנייה אל הסמכות הרבנית היא חלק מהתרבות הקהילתית הדתית גם בקבוצות המודרניות, אם כי מנעד הרבנים שקבוצות אלו פונות אליהם מגוון מהמקובל בזרם המרכזי החרדי.

בהתאמה למחקרים קודמים,²⁶⁶ ולנוכח אורח החיים המערבי של הקבוצות המודרניות והעובדות, שאינו עולה בקנה אחד עם אופיו של הזרם החרדי המרכזי, מפתיע לגלות שהזיקה החזקה ביותר של הקבוצות המודרניות לחרדיות הקלסית

ניכרת דווקא במאפיינים הפנימיים הרוחניים והאידיאולוגיים: הקבוצות המודרניות על הציר מקיימות קשר רצוף עם הקהילה החרדית ומחזיקות באידאולוגיית המעטפת החרדית ובראיית עולם חרדית בסוגיות הליבה החברתיות.

בבחירת היחס לציונות ולמדינה מתברר כי בקבוצות הנגיעות המודרניות והמודרניות פונים אל גדולי התורה החרדים, נשמעים להוראותיהם וככלל סרים למרותם.²⁶⁷ בקבוצות אלו תומכים במאבקים על האופי והצביון היהודיים של המדינה, וככלל עומדים לצד הציבור החרדי במאבקיו. סביר להניח שאם תתגלע מחלוקת אידאולוגית בין תפיסת העולם החילונית לתפיסת העולם החרדית, ייטו חברי מעמד הביניים לצדד בצד החרדי, אם כי הלכה למעשה הם ינסו, כדרכם, לשלב בין תפיסות העולם המנוגדות.

מנגד, בהתנהלות היום-יומית במרחב הישראלי המודרני אינם מקבלים את גישת הניכור החרדית. קבוצה זו מפתחת גישה פרקטית שמטפחת קשרי גומלין בינה ובין המדינה, לרבות נשיאה בנטל השירות ובנטל המס, מעורבות בחיי היום-יום ובתרבות הישראלית וחריגה מההתבדלות החרדית המסורתית. החרדים המודרנים מעורים בשיח הישראלי ומחשיבים את עצמם ישראלים (גם אם בהגדרה ראשונה הם חרדים). להבדיל מן הזרם המרכזי, הנתון בעימות רעיוני עם המדינה, המשתייכים לקבוצות המודרניות חיים בשלום עם מוסדות המדינה ומנהלים את חייהם ברשות הרבים הישראלית כשווים בין שווים. את יחסם למדינה אפשר אפוא להגדיר "ציונות פרגמטית".²⁶⁸ בצד דו-שיח שוטף עם הישראליות, החרדים המודרנים מוסיפים להקפיד על הקוד ההלכתי המחמיר ועל הוראות הרבנים החרדים.

267 ש.ש.

268 ש.ש.

פרק 9

סיכום ודין: החברה החרדית על הציר שבין שמרנות למודרניות

—

כמו בפרק המבוא גם כאן אני מבקשת לחזור לפסקת הסיכום בספרו של בנימין בראון "מדריך לחברה החרדית", העוסק בגוונים בחברה זו. בראון מציין שלחברה החרדית אבני יסוד המשקפות רוב גדול בתוך הציבור החרדי, אבל לטענתו חברה זו מתגוננת לגוני גוונים: חסידים, ליטאים וספרדים; מתונים, קיצונים ומרכזיים ביחס לעולם החיצוני; המבקשים להעמיד קו אידאולוגי הגמוני והמבקשים לשמר ריבוי דעות יחסי. לטענתו, העת הזאת היא עת של תמורה בחברה החרדית, והקבוצות הללו מקיימות ביניהן שיח פנימי ער ותוסס רווי עוצמות רגשיות, חברתיות, פוליטיות ואינטלקטואליות.²⁶⁹

העניין בחברה החרדית הולך ומתרחב בזירות רבות: הפוליטית, החברתית-פוליטית, הכלכלית, התרבותית, התקשורתית ולא פחות מזה, בזירה המחקרית. המחקר בתחום בוחן את החברה החרדית דרך שתי נקודות מבט – היישומית והתאורטית²⁷⁰ – ושתייהן יכולות ליהנות ממגוון הנתונים המובאים בספר זה ולפרש אותם על פי תפיסתן. המחקר המובא כאן מבקש להתוות דרך בכמה מובנים: היקף הנושאים הנדונים בו, גודל המדגם, שיטתיות הניתוח, השילוב של איסוף נתונים (סקר) עם שיטה איכותנית (ראיונות עומק), והחשוב מכול – הצגת מחקר כמותי ופענוח הנתונים בציר הזהות-שמרנות-מודרניות בחברה החרדית.

בראשית הספר הוצגו מטרותיו:

(1) הערכה מבוססת נתונים של גודל הקבוצות החרדיות על הציר שבין שמרנות למודרניות;

(2) אפיון של העמדות, הערכים, התפיסות, תחומי העניין וההתנהגויות בפועל בחיי היום-יום של התת-קבוצות על הציר שבין שמרנות למודרניות על פי מדגם כמותי גדול, ותיקוף ההנחות שהוצגו במחקרים קודמים;

(3) על רקע הנתונים הכמותיים, ניתוח ההשפעה של צמיחת הקבוצות החרדיות המשתלבות והמודרניות הן על הזרם המרכזי החרדי והן על כלל הציבור הישראלי.

בפרק הסיכום יוצגו התובנות מממצאי המחקר בהתייחס לשלוש המטרות הללו. עיקר פרק הסיכום יהיה הניסיון לתת לנתונים פרשנות נוספת ולשתף בתובנות שהגעתי אליהן בעת ניתוח הנתונים על מאפייני הקבוצות שעל הציר שמרנות-מודרניות בחברה החרדית, תוך כדי הצגת מחקרים שכבר פורסמו בנושא.

הפרק מורכב מחמישה חלקים. בחלק הראשון אבקש להשיב על שאלת המחקר המרכזית על ידי הצגת ארבעת הפרופילים של קבוצות המשנה של הציר שמרנות-מודרניות: אולטרה-שמרנים, שמרנים, נגיעות מודרניות ומודרנים. בחלק השני אבדוק אם ניתן לקבץ את ארבע הקבוצות שעל הציר שמרנות-מודרניות לשתי קבוצות התייחסות: קבוצת ליבה שמרנית וקבוצה מודרנית. בחלק השלישי אבחן מתוך נקודת מבט היסטורית אם החרדיות המודרנית היא תופעה חדשה

270 מלאכי קרנצ'ר, "התפתחותם של מחקרי מדיניות אודות החרדים בישראל", החברה החרדית 2 (2015), עמ' 1-23.

בחרדיות הישראלית או שמדובר בתנועת מטוטלת היסטורית. בחלק הרביעי אבקש לבחון אם קבוצת הנגיעות המודרניות והקבוצה המודרנית בחברה החרדית יכולות לשמש גשר בין הציבור הכללי לציבור החרדי, ואם למדינה יש תפקיד בחיזוק הקבוצות החרדיות המודרניות והעובדות. בחלק החמישי אבקש להציג את מגבלות המחקר ולהציע שאלות למחקר עתידי.

9.1 על הציר שבין שמרנות למודרניות: פרופיל הקבוצות

ספר זה עוסק בעיקרו בהטרוגניות של החברה החרדית על ידי חלוקה שלה לקבוצות משנה על הציר שמרנות-מודרניות. בתת-פרק זה יוצגו המאפיינים של הקבוצות על הציר.

כפי שהוסבר בפרק המבוא, בהסתמך על שאלת השיוך העצמי, הצלבת התשובות בסקר (בעניין עמדות והתנהגויות) עם שאלת החרדיות העוקבת, ובחינת הצטלבות הזהויות לעומת הציר האתני, ספר זה מציע חלוקה של החברה החרדית לקבוצות המשנה: אולטרה-שמרנים (28%), שמרנים (32%), עם נגיעות מודרניות (29%) ומודרנים (11%). ממצאים אלו בדבר הגיוון הפנימי בתוך המחנה החרדי תואמים ממצאים של מחקרים קודמים.²⁷¹

יש לזכור שאם מתייחסים לכל רוחב הספקטרום שנכלל בחברה החרדית מדובר בקבוצות שונות מאוד זו מזו – בגודלן, במאפייניהן, בהון האנושי שלהן ובמשאבים הפוליטיים והחברתיים הפנים-חרדיים, ומכאן שגם במשקלן היחסי בתוך חברה זו. יתר על כן, אומנם לצורכי ההסבר נוח לחלק את הציבור הנחקר לקבוצות מובחנות, אך חלוקה זו אינה משקפת את מלוא המורכבות של המציאות. לאמיתו של דבר, הגבולות בין הקבוצות הללו דיפוזיים למדי, שהרי מדובר באנשים בעלי זהויות מורכבות, היברידיות, המוצאות מגוון אופני ביטוי בנסיבות משתנות. עד כמה שנרצה לארגן את כל הנתונים בקטגוריות ברורות,

271 מלאך וכהנר 2017, לעיל הערה 17; מכון שחרית 2014, לעיל הערה 17, שקופיות 2-3, עמ' 64-86. לפי מחקרים אלו סדרי הגודל של הקבוצות היו: שמרנים וקלטיים 70%; מודרנים ועם נגיעות מודרניות 30%.

במציאות קווי ההפרדה הם שיטתיים הרבה פחות, דינמיים יותר ומשתנים לא פעם בהתאם לשאלות ספציפיות. עם זאת יש היגיון וטעם בחלוקה לקבוצות המשנה, שכן העמדות וההתנהגויות אכן מתפלגות בסדר מסוים.

להלן יוצגו ארבעת הפרופילים של קבוצות המשנה על הציר שמרנות-מודרניות בחברה החרדית שנמצאו במחקר.

9.1.1 החרדי האולטרה-שמרן

מאפייני הקבוצה האולטרה-שמרנית שמרניים ובדלניים מאוד. על פי הגדרה עצמית, 28% מקבוצת המדגם משתייכים אליה. החרדי

האולטרה-שמרן מתחתן בגיל צעיר ויש לו שמונה ילדים בממוצע. הקבוצה האולטרה-שמרנית מורכבת בעיקרה מילידי הארץ ממוצא אשכנזי, רובם חסידים, שליש מהם ליטאים ומיעוט מהקבוצה הספרדית. רוב מוחלט של הגברים בעלי השכלה תורנית בלבד, ויותר ממחציתם אברכים (תורתם אומנותם). הנשים האולטרה-שמרניות הן בוגרות סמינר, ויש בהן אף בעלות תואר אקדמי (כך גם בשאר הקבוצות על הציר), רובן המוחלט עובדות, בעיקר בתחום ההוראה, אם כי בהשוואה לקבוצות האחרות שיעור עקרות הבית בהן גבוה – מדובר במאפיין בעיקר של הקבוצות החסידיות. רמת המינוע, שיעור בעלי רישיון הנהיגה ושיעור בעלי הדירות הגדולות (5 חדרים ומעלה) הם הנמוכים ביותר מכל הקבוצות על הציר. קוד הלבוש בקבוצה זו מוקפד ושמרני – מרבית הגברים יקפידו לחבוש כובע וללבוש חליפה בכל יציאה מהבית, והנשים יקפידו על כיסוי ראש כמקובל בקבוצת ההשתייכות האתנית שלהן.

החרדי האולטרה-שמרן יוצא לחופשה בישראל אך ממעט לנפוש בחו"ל, בהתאם לתפיסה שמרנית ויכולות כלכליות מצומצמות. הוא נמנע כמעט לחלוטין (לפחות בהצהרה) מחשיפה לדפוסי תרבות פנאי כללית, כגון קריאת ספרים, האזנה למוזיקה חילונית וצפייה בהצגות תיאטרון ובהקרנות בבתי הקולנוע; התקשורת הכתובה והמשודרת (עיתונים ורדיו) שהוא צורך היא בעיקר חרדית או שהוא נמנע ממנה לחלוטין (ובעיקר מרדיו). הרוב המוחלט של האולטרה-שמרנים משתמשים במכשיר סלולרי כשר לא חכם, ורק רבע משתמשים באינטרנט (ברמת סינון גבוהה), בעיקר למטרות אינסטרומנטליות (עבודה, תשלום חשבונות ומידע טכני), והגלישה היא במרחב העבודה.

האולטרה-שמרן שולח את ילדיו ללמוד במסגרות חינוך המתאימות באופן מלא לזהות האתנית הקהילתית שלו. למעלה ממצחית מהאולטרה-שמרנים שולחים את בניהם ללמוד בתלמוד תורה ובישיבה חסידית, ורבים שולחים את הבנות לבית ספר תיכון השייך לחסידות. שליש שולחים את הילדים ללמוד במוסדות החינוך הליטאיים ובבית יעקב לבנות, ורק מיעוט שולחים את הילדים ללמוד במוסדות החינוך הספרדיים (בהתאמה לסדרי הגודל של הקבוצה הליטאית והספרדית בפלח השמרני). הקבוצה האולטרה-שמרנית מתנגדת נחרצות ללימודים כלליים (לימודי ליבה) בתוך מערכת החינוך לבנים ונמנעת לחלוטין מלשלוח את הבנים לבתי ספר המגשישים לימודים כלליים. אצל החרדים האולטרה-שמרנים ההכרעה ברורה – מרביתם נגד השלמת לימודי ליבה גם במערכת החינוך הבלתי פורמלית ומחוץ לשעות הלימודים. מיעוט קטן מאוד מקבוצה זו מעודדים את הבנים ללמוד לימודים אקדמיים.

החרדי האולטרה-שמרן מעדיף לגור בסביבה חרדית הומוגנית ומשתייך לקהילה. רוב גדול מהאולטרה-שמרנים משתייכים לקהילה בסגנון הקהילה שהוריהם השתייכו אליה. בקבוצה זו יש הלימה כמעט מוחלטת בין הצורך בקהילתיות לבין פרופיל הקהילה, סוג בית הכנסת ודמות הרב המייעץ. כמחצית מהאולטרה-שמרנים מתפללים בבית כנסת של אברכים וכשליש מתפללים בבית כנסת של החסידות שהם משתייכים אליה. ממצא זה עולה בקנה אחד עם הפרופיל האתני-קהילתי של קבוצה זו, שיש לה ייצוג גבוה בקבוצות החסידיות והאברכיות. רוב מוחלט מהקבוצה האולטרה-שמרנית מתייעצים עם רב בצמתים חשובים בחיים – מעל שליש מתוכם בוחרים להתייעץ עם אדמו"ר, והשאר, כשיעורים נמוכים יותר, מתייעצים עם ראש ישיבה, גדול דור ורב השכונה. האולטרה-שמרנים מחזיקים בתפיסה סמכותנית קפדנית שלפיה לרבנים יש סמכות מלאה בכל נושא, לרבות בסוגיות לא הלכתיות, ויש לנהוג על פי הוראתם. רוב מוחלט מהם מאמינים שפסקי הרבנים מוכרעים אך ורק לפי דעת תורה ושגורמים אחרים אינם משפיעים עליהם. מיעוט קטן מאוד מהקבוצה בוחרים לפעול על פי צו המצפון מבלי להתייעץ עם הרבנים.

החרדי האולטרה-שמרן ימני בעמדותיו המדיניות-ביטחוניות ובאופן תדיר מצביע בבחירות בכנסת למפלגות החרדיות האשכנזיות. רק שליש מהאולטרה-שמרנים מרגישים שייכות למדינה, וכמחצית גאים בישראליותם. החרדי האולטרה-שמרן

מגדיר את עצמו יהודי חרדי, ויחסו למועדים לאומיים מנוכר בהשוואה לקבוצות אחרות על הציר שמרנות-מודרניות. מיעוט קטן מאוד מקבוצה זו רואים ביום העצמאות יום חג, רק שליש מהם רואים ביום השואה שקבעה מדינת ישראל יום אבל, אך כמעט מחצית מרגישים ביום הזיכרון חלק מהציבור הישראלי המתאבל על הנופלים.

החרדי האולטרה-שמרן אינו מתגייס לצה"ל ולא יעודד את ילדיו להתגייס. בקבוצה האולטרה-שמרנית כשליש מהנשים מתכוונות ללמוד לימודים אקדמיים, לעומת מיעוט קטן מקרב הגברים. ממצא זה עולה בקנה אחד עם ממצאי מחקרים קודמים על כניסה של נשים חרדיות גם מהקבוצות השמרניות ללמוד במוסדות להשכלה גבוהה כמקפצה לשוק העבודה. רוב מוחלט של הגברים והנשים בקבוצה האולטרה-שמרנית אינם מוכנים ללמוד או לעבוד במקום שאין בו הפרדה מגדרית. בפועל, מעל שליש מהגברים האולטרה-שמרנים ורבע מהנשים בקבוצה זו עובדים בסביבת עבודה מעורבת (חרדים ולא-חרדים, בהיתכנות גבוהה בלא הפרדה מגדרית). במחקרים קודמים נמצא שאם הגברים יוצאים לשוק העבודה, הם מוכנים לעבוד בסביבה מעורבת זהויות. רק רבע מהאולטרה-שמרנים תומכים בהשתלבות חרדים בחברה ובכלכלה הישראליות. שליש בלבד חושבים שטוב שהחרדים ישתלבו בשוק העבודה הכללי, ורוב מוחלט מהם מתנגדים לכך שחרדים ילמדו באקדמיה. מיעוט קטן מהם חושבים שחרדים שאינם לומדים בישיבות צריכים לשרת בצבא או בשירות אזרחי.

בכל הקשור בתפקיד האישה ומעמדה בחברה החרדית, תפיסות העולם של החרדי האולטרה-שמרן הטיפוסי שמרניות. עם זאת, במחקר נמצא טווח רחב ברמת השמרנות בנושאים מגדריים. למשל, שני שלישים מהאולטרה-שמרנים סבורים שנשים חרדיות יכולות לכהן בתפקידים ניהוליים ולהתקדם במשרתן. אפשר להסביר תופעה זו בעובדה שרבות מן הנשים בציבור החרדי עובדות מחוץ לבית, בוודאי בקבוצה האולטרה-שמרנית, שבה 60% מהאברכים נשואים לנשים שהן המפרנסות העיקריות. לפיכך קידום בעבודה ועמדה ניהולית בהחלט מתקבלים כחלק ממרחב העבודה והפרנסה ולא כקידום שוויון בין המינים. שיעור הנשים האולטרה-שמרניות שאינן נוהגות גבוה מאוד, ובהתאמה, מעל מחצית מהאולטרה-שמרנים חושבים שנשים חרדיות לא צריכות לנהוג (שיעור גבוה בהרבה משבקבוצות האחרות). החרדים האולטרה-שמרנים מחזיקים בתפיסת

עבר שרישיון נהיגה לנשים הוא טאבו ורואים בו מאפיין של אי־צניעות. תפיסה זו הולכת ונעלמת בקבוצות האחרות. בסוגיית הפיריון המחקר מראה פער בין ההתנהגות בפועל (שיעור פיריון גבוה במיוחד, של שמונה ילדים, לאישה חרדית אולטרה־שמרנית) לבין תמיכה של למעלה ממחצית מהאולטרה־שמרנים בתכנון המשפחה. מחקרים קודמים מראים כיצד עמדה זו מתעצבת בשיח נשי חרדי פנימי, גם בקבוצות השמרניות, הדין בעיקר בהיבטים הבריאותיים אך גם החברתיים והכלכליים של קבלת ההחלטות הפנימיות העוסקות בתכנון המשפחה. החרדי האולטרה־שמרן תומך באופן מובהק בהפרדה מגדרית במרחב הציבורי (דוגמת תחבורה ואולמות מופעים), הוא מתנגד נחרצות לאקטיביזם המגדרי של חרדיות הפועלות למען שוויון זכויות לנשים בחברה החרדית ורואה בו פגיעה בחברה החרדית.

הקבוצה החרדית האולטרה־שמרנית מציגה הלימה בין התפיסות השמרניות לבין ההתנהגות בפועל, המאופיינת כבדלנות, בשמרנות ובשמירה כמעט מוחלטת על אורחות החיים המקובלים בזרם המרכזי החרדי.

9.1.2 החרדי השמרן על פי הגדרה עצמית 32% מקבוצת המדגם הם מהקבוצה השמרנית. הקבוצה מורכבת בעיקר מילידי הארץ ממוצא אשכנזי – הליטאים והחסידים בסדרי גודל דומים – וממיעוט ממוצא ספרדי. החרדי השמרן מתחתן בגיל צעיר ויש לו שבעה ילדים בממוצע. רוב מוחלט של הגברים בקבוצה זו בעלי השכלה תורנית בלבד, ומעל למחציתם אברכים (תורתם אומנותם). הנשים בקבוצה השמרנית הן בוגרות סמינר, ומעטות מהן אף בעלות תואר אקדמי (בדומה לשאר הקבוצות על הציר שמרנות-מודרניות), רובן המוחלט עובדות, מחציתן בתחום ההוראה ומחציתן במגוון תחומים, לדוגמה מזכירות ומינהל, כספים ומחשבים. רמת המינוע, שיעור בעלי רישיון הנהיגה ושיעור בעלי דירות חמישה חדרים בקבוצה השמרנית נמוכים בהרבה מהקבוצות המודרניות על הציר, אך גבוהים בהשוואה לקבוצה האולטרה־שמרנית. קוד הלבוש בקבוצה זו מוקפד ושמרני – מרבית הגברים מקפידים על כובע וחליפה בכל יציאה מהבית, אם כי בשיעורים נמוכים משבקבוצה האולטרה־שמרנית, והנשים מקפידות על כיסוי ראש כמקובל בקבוצת ההשתייכות האתנית שלהן. עם זאת, בהשוואה לקבוצה האולטרה־שמרנית שיעור קצת יותר גבוה מהנשים בקבוצה זו חובשות פאה ארוכה.

החרדי השמרן יוצא לחופשה בישראל אך ממעט לצאת לחופשות בחו"ל, אם כי הוא טס בשיעורים גבוהים קצת יותר מהאולטרה-שמרן. החרדים השמרנים נמנעים כמעט לחלוטין מבילוי בבתי קולנוע ובתיאטרון אך שלישי מחברי הקבוצה העידו שהם קוראים ספרות כללית ומאזינים למוזיקה חילונית – תרבות פנאי שניתן לצרוך במרחב הפרטי הרחק מעינה הבוחנת של הקהילה. כמו בקבוצה האולטרה-שמרנית, הדפוסים של צריכת תקשורת כתובה ומשודרת מבוססים בעיקרם על התקשורת החרדית או על הימנעות מוחלטת ממדיה זו (בעיקר הרדיו). הרוב המוחלט של החרדים השמרנים משתמשים בטלפון סלולרי כשר לא חכם. כמחצית משתמשים באינטרנט (ברמת סינון גבוהה), בעיקר למטרות אינסטרומנטליות (עבודה, תשלום חשבונות, קניות ומידע טכני), במרחבים מגוונים – בבית, בעבודה ובמקומות אחרים.

החרדי השמרן, בדומה לחרדי האולטרה-שמרן, שולח את ילדיו ללמוד במסגרות חינוך התואמות באופן מלא את הזהות האתנית הקהילתית שלו. השמרנים שולחים את בניהם ללמוד בעיקר במוסדות חינוך ליטאיים וחסידיים, בשיעור דומה (תלמודי תורה וישיבות קטנות), ורק מיעוט קטן שולחים את הבנים למוסדות חינוך ספרדיים (בהתאמה לגודלה של הקבוצה הספרדית בתוך הקבוצה השמרנית). כשני שלישים מהקבוצה השמרנית שולחים את הבנות ללמוד במוסדות בית יעקב. הקבוצה השמרנית מתנגדת התנגדות נחרצת ללימודים כלליים (לימודי ליבה) בתוך מערכת החינוך לבנים, ובדומה לקבוצה האולטרה-שמרנית נמנעת לחלוטין מלשלוח את הבנים ללמוד בבתי ספר המלמדים לימודים כלליים. עם זאת שלישי מהשמרנים בעד השלמת לימודי ליבה בתוך מערכת החינוך הבלתי פורמלית מחוץ לשעות הלימודים, וכשליש מעודדים את ילדיהם ללמוד לימודים אקדמיים.

החרדי השמרן, בדומה לחרדי האולטרה-שמרן, מעדיף לגור בסביבה חרדית הומוגנית ומשתייך לקהילה. שני שלישים מהחרדים השמרנים משתייכים לסגנון הקהילה שהשתייכו אליה הוריהם. כמו בקבוצה האולטרה-שמרנית, גם בקבוצה השמרנית נמצאה הלימה כמעט מוחלטת בין הצורך בקהילתיות לבין פרופיל הקהילה, סוג בית הכנסת ודמות הרב המייעץ. כמחצית מהשמרנים מתפללים בבית כנסת של אברכים, וקצת פחות משליש מתפללים בבית כנסת של החסידות שהם משתייכים אליה. ממצא זה עולה בקנה אחד עם הפרופיל האתני-קהילתי

של קבוצה זו, שיש בה ייצוג גבוה לקהילות האברכות, הליטאיות והחסידיות. החרדים השמרנים מתייעצים עם דמות רבנית בשאלות הגדולות בצמתים של קבלת החלטות, שליש מהם בוחרים להתייעץ עם אדמו"ר, ואחרים, בשיעורים נמוכים יותר, מתייעצים עם גדול דור, ראש ישיבה ורב השכונה. בדומה לאולטרה-שמרנים גם השמרנים מחזיקים בתפיסה סמכותנית קפדנית של רבנים יש סמכות מלאה בכל נושא, לרבות בסוגיות לא-הלכתיות, ויש לעשות על פי הוראתם. רוב מוחלט של השמרנים (אם כי בשיעור נמוך מהאולטרה-שמרנים) מאמינים שפסקי הרבנים מוכרעים אך ורק לפי דעת תורה ושאין גורמים אחרים שמשפיעים עליהם. לעומת האולטרה-שמרנים, מחצית מהקבוצה החרדית השמרנית בוחרים לנהוג על פי צו מצפונם בלי להתייעץ עם הרבנים כאשר הם בטוחים בעצמם מבחינה מצפונית.

החרדי השמרן, בדומה לחרדי האולטרה-שמרן, ימני בעמדותיו המדיניות-ביטחוניות, ובבחירות לכנסת מצביע למפלגות החרדיות. שני שלישים מהשמרנים גאים בישראליותם – נתון זה גבוה בהרבה מהקבוצה האולטרה-שמרנית, אך רק שליש מהם חשים שייכות למדינה. החרדי השמרן מגדיר את עצמו יהודי חרדי, ויחסו למועדים לאומיים מנוכר, אם כי באופן מרוכך בהשוואה לקבוצה האולטרה-שמרנית. מיעוט קטן מאוד מהקבוצה השמרנית רואים ביום העצמאות יום חג, שליש מרגישים שיום השואה שקבעה מדינת ישראל הוא אבל עבורם, וכמחצית מרגישים ביום הזיכרון חלק מהציבור הישראלי המתאבל על הנופלים.

החרדי השמרן אינו מתגייס לצבא ולא יעודד את ילדיו להתגייס. שליש מהגברים בקבוצה השמרנית וכמחצית מהנשים מתכוונים ללמוד לימודים אקדמיים – שיעורים אלו גבוהים בהרבה מבקבוצה האולטרה-שמרנית. רוב מוחלט מהגברים והנשים בקבוצה זו אינם מוכנים ללמוד במקום שאין בו הפרדה מגדרית. עם זה, ולעומת האולטרה-שמרנים, רבע מהגברים והנשים בקבוצה החרדית השמרנית מוכנים לעבוד במקום בלא הפרדה מגדרית. בפועל, מעל שני שלישים מהגברים ושליש מהנשים בקבוצה זו עובדים בסביבת עבודה מעורבת שבה עובדים חרדים ולא-חרדים, ובמקרים רבים בלא הפרדה מגדרית. בדומה למחקרים קודמים, נמצא שגברים שיוצאים לשוק העבודה נכונים לעבוד בסביבה מעורבת. מבחינת תפיסת עולם, ובדומה לאולטרה-שמרנים, רק רבע מהשמרנים תומכים בהשתלבות החרדים בחברה ובכלכלה הישראליות. מחציתם חושבים שטוב

שהחרדים ישתלבו בשוק העבודה הכללי, אם כי רק רבע חושבים שנכון שחרדים ילמדו באקדמיה. שליש מהשמרנים חושבים שבחורים חרדים שאינם לומדים בישיבות צריכים לשרת בצבא או בשירות אזרחי – שיעור גבוה בהשוואה לאולטרה-שמרנים. התפיסות וההתנהגות בפועל של הקבוצה החרדית השמרנית בכל הקשור לתהליכי השילוב בחברה ובכלכלה הישראליות שמרניות, אם כי מרוככות מעט בהשוואה לקבוצה האולטרה-שמרנית.

בעניין תפקיד האישה ומעמדה בחברה החרדית, לעומת החרדי האולטרה-שמרן, מחצית מהשמרנים מחזיקים בתפיסות עולם שמרניות ומחציתם מחזיקים בתפיסות שוויוניות באופן יחסי. רוב מוחלט של השמרנים סבורים שנשים חרדיות יכולות לכהן בתפקידים ניהוליים ולהתקדם במשרתן. כמו בקבוצה האולטרה-שמרנית גם בקבוצה השמרנית מרבית הגברים אינם עובדים (אברכים) והאישה היא המפרנסת העיקרית, כך שקידום בעבודה ועמדת ניהול מתקבלים כחלק מהתקדמות במרחב העבודה והפרנסה ולא כקידום שוויון בין המינים. שני שלישים מהחרדים השמרנים תומכים בכך שנשים חרדיות ינהגו – שיעור גבוה בהרבה משבקבוצה האולטרה-שמרנית. ניתן לראות שבקבוצה זו הטאבו על רישיון נהיגה לנשים הולך ונעלם, ורישיון נהיגה נחשב לגיטימי ושימושי. עם זאת יש להדגיש שבפועל רק רבע מהנשים בקבוצה זו בעלות רישיון נהיגה – נתון גבוה בהשוואה לקבוצה האולטרה-שמרנית אך נמוך בהשוואה לקבוצות המודרניות. בסוגיית הפיריון מתחדד הפער שנמצא גם בקבוצה האולטרה-שמרנית בין התפיסה להתנהגות בפועל – בין שיעור פיריון גבוה של שבעה ילדים לאישה חרדית שמרנית לבין התפיסה העקרונית של רוב השמרנים בעד תכנון המשפחה. החרדי השמרן תומך במובהק בהפרדה מגדרית במרחב הציבורי – בתחבורה, באולמות ובמרחבים אחרים – אם כי בשיעורים נמוכים משבקבוצה האולטרה-שמרנית. חברי קבוצה זו מתנגדים נחרצות לאקטיביזם המגדרי של חרדיות למען שוויון זכויות לנשים בחברה החרדית ורואים בו פגיעה בחברה החרדית.

הקבוצה השמרנית היא קבוצת אמצע המציגה הלימה בין מערך תפיסות שמרניות בעיקרן המאפיינות אותה לבין התנהגותה בפועל על פי הקודים המקובלים בזרם המרכזי החרדי. קבוצה זו בדלנית ושמרנית אך מאפייניה מרוככים בהשוואה לקבוצה החרדית האולטרה-שמרנית.

9.1.3 החרדי עםהנגיעות המודרניות

על פי הגדרה עצמית, לקבוצת הנגיעות המודרניות משתייכים 29% מקבוצת המדגם. מדובר בקבוצת ליבה חרדית בעלת מאפיינים משולבים –

שמרניים מחד גיסא ופתוחים יחסית מאידך גיסא. בקבוצה זו מתחתנים בגיל צעיר ובמשפחה יש חמישה-שישה ילדים בממוצע. קבוצת הנגיעות המודרניות מורכבת בעיקרה מילידי הארץ ממוצא אשכנזי, ויש בה ייצוג מזרחי גדול יותר ביחס לקבוצות האולטרה-שמרנית והשמרנית: רוב ליטאי, מייעוט חסידי וספרדים בסדרי גודל דומים לקבוצה הליטאית אך נמוכים יותר. רוב הגברים מקבוצה זו הם בעלי השכלה תורנית בלבד (אם כי בשיעורים נמוכים משבקבוצות האולטרה-שמרנית והשמרנית) וכמחציתם אברכים (תורתם אומנותם). כמו בשאר הקבוצות, הנשים הן בוגרות סמינר ומיעוט בעלות תואר אקדמי, רובן עובדות, אך כמעט מחצית מהן עובדות בחינוך והוראה. רמת המינוע, השיעור של בעלי רישיון נהיגה ושל בעלי דירת חמישה חדרים בקבוצה זו גבוהים בהשוואה לקבוצות השמרנית והאולטרה-שמרנית אך נמוכים משבקבוצה המודרנית. קוד הלבוש בקבוצה זו מוקפד, אם כי פחות ממחצית מהגברים מקפידים בכל יציאה מהבית על כובע וחליפה. הנשים מקפידות על כיסוי ראש כמקובל בקבוצת ההשתייכות האתנית שלהן, אם כי שיעור הנשים שחובשות פאה ארוכה גבוה משיעורן בקבוצות האולטרה-שמרנית והשמרנית, אך נמוך משבקבוצה המודרנית.

החרדי מקבוצת הנגיעות המודרניות יוצא לחופשה בישראל, ושליש מקבוצה זו אף טסים לחופשות בחו"ל (שיעור גבוה בכירור משבקרב האולטרה-שמרנים והשמרנים אך נמוך משבקבוצה המודרנית). כמחצית מקבוצת הנגיעות המודרניות קוראים ספרות כללית ומאזינים למוזיקה חילונית, ורבע אף העידו שהם צופים בהצגות קולנוע ותיאטרון. כמו בקבוצות האולטרה-שמרנית והשמרנית, התקשורת הכתובה והמשודרת שצורכים בקבוצה זו היא בעיקר תקשורת חרדית, אם כי רבע מאזינים לתחנות רדיו כלליות וקוראים עיתונות כללית. רוב מקבוצת הנגיעות המודרניות משתמשים בטלפון סלולרי כשר לא חכם, אך למעלה משליש משתמשים בטלפון חכם. רוב חברי הקבוצה משתמשים באינטרנט (ברמות סינון שונות ואף בלא סינון כלל), והטווח של מטרות הגלישה מגוון: מטרות אינסטרומנטליות (עבודה, תשלום חשבונות, קניות ומידע טכני) וגם למטרות פנאי וקשר חברתי (חדשות, סרטים, רשתות חברתיות). בקבוצה זו גולשים במרחבים מגוונים – בבית, בעבודה ובמקומות אחרים. הדפוסים של

צריכת הפנאי והתקשורת מחדדים את ההבדלים בין קבוצת ליבה זו ובין הקבוצות האולטרה-שמרנית והשמרנית.

החרדי מקבוצת הנגיעות המודרניות שולח אף הוא את ילדיו ללימודים במסגרות חינוך התואמות באופן מלא את הזהות האתנית הקהילתית שלו: כמחצית מקבוצת הנגיעות המודרניות שולחים את בניהם ללמוד במוסדות חינוך ליטאיים, רבע במוסדות חינוך חסידיים ורבע במוסדות חינוך ספרדיים; שני שלישים מההורים בקבוצה זו שולחים את הבנות ללמוד במוסדות בית יעקב, ושיעורים נמוכים שולחים למוסדות חסידיים וספרדיים לבנות. בקבוצת הנגיעות המודרניות מתנגדים ללימודים כלליים בתוך מערכת החינוך לבנים, ומיעוט קטן מאוד מתוכה שולחים את הבנים והבנות לבתי ספר המלמדים לימודים כלליים (5% לשיבות חרדיות עם בגרות, 8% לבתי ספר תיכוניים לבנות המדגישים לימודים גבוהים מאוד). להבדיל מהקבוצות האולטרה-שמרנית והשמרנית, כמחצית מקבוצת הנגיעות המודרניות תומכים בהשלמת לימודי ליבה בתוך מערכת החינוך הבלתי פורמלית מחוץ לשעות הלימודים, וכשני שלישים אף יעודדו את ילדיהם ללמוד לימודים אקדמיים.

החרדים מקבוצת הנגיעות המודרניות משתייכים לקהילה, ומעל שליש מהם מעדיפים לגור בסביבה מעורבת (חרדית-דתית או חרדית-דתית-חילונית). מחצית מקבוצה זו משתייכים לאותו סגנון קהילה שאליה השתייכו ההורים, והשאר משתייכים לקהילה השונה בסגנון החיים משל ההורים או שאינם משתייכים לקהילה כלל. מחצית מקבוצת הנגיעות המודרניות מתפללים בבית כנסת של אברכים (חניכי ישיבות), ופחות מרבע מהם מתפללים בבית כנסת של חסידות. נתון זה תואם את הפרופיל האתני-קהילתי של הקבוצה, שיש בה ייצוג גבוה לקהילות הליטאיות והספרדיות.

כמו בקבוצות האולטרה-שמרנית והשמרנית, אם כי בשיעורים נמוכים במעט, גם החרדים מקבוצת הנגיעות המודרניות מתייעצים דרך קבע עם דמות רבנית בצמתים מרכזיים, אך מנעד הרבנים שהם פונים אליהם רחב מאוד: רבני שכונה, ראשי ישיבה, גדולי התורה ואדמו"רים (אל האדמו"רים פונים רק מיעוט קטן, בשונה מהמקובל בקבוצה האולטרה שמרנית והשמרנית). בדומה לאולטרה-שמרנים ולשמרנים גם בקבוצת הנגיעות המודרניות מחזיקים בתפיסה סמכותנית קפדנית המעניקה חשיבות רבה לעמדות הרבנים וסבורים שלרבנים יש סמכות

מלאה בכל נושא, לרבות הסוגיות הלא-הלכתיות, ויש לפעול על פי הוראתם. רוב החרדים בקבוצה זו, אם כי בשיעור נמוך מהאולטרה-שמרנים ומהשמרנים מאמינים שפסיקות הרבנים מוכרעות אך ורק לפי דעת תורה ואין גורמים אחרים שמשפיעים עליהן. כמו בקבוצה השמרנית, גם מחצית מקבוצת הנגיעות המודרניות בוחרים לנהוג על פי צו מצפונם מבלי להתייעץ עם הרבנים. בקבוצה זו, על אף היותה מודרנית יחסית, מייחסים ברמה האישית חשיבות רבה לעמדות הרבנים. קבוצת הנגיעות המודרניות היא קבוצת אמצע הזקוקה לשייכות מוסדית רוחנית ולקשר תמידי עם קהילת המקור במרחב מגורים חרדי מרכזי, אף שהמשתייכים אליה עובדים ומעורים ברשות הרבים הישראלית. לשמירה של המשתייכים לקבוצה זו על מוסדות קהילתית בתוך הזרם המרכזי החרדי יש סיבות אחדות: צורך להשתייך לזהות שהתחנכו על פיה והצורך לשמור על תדמית חרדית מלאה שתקל על קבלת הילדים לבתי הספר החרדיים המרכזיים ועל מציאת שידוך הולם לילדיהם בתוך הזרם המרכזי. המשך הבחירה בקהילתיות המזוהה עם הזרם המרכזי החרדי מאפשרת לקבוצת אמצע זו להישאר בתוך חוקי המשחק החרדיים.

החרדי מקבוצת הנגיעות המודרניות ימני בעמדותיו הפוליטיות, ובבחירתו לכנסת מצביע למפלגות החרדיות. כמחצית מקבוצה זו מרגישים שייכות למדינה וכשני שלישים מתוכה גאים בישראליותם – נתון זה גבוה בהשוואה לקבוצות השמרנית והאולטרה-שמרנית. זהות חרדית יהודית היא הזהות הדומיננטית בקבוצת הנגיעות המודרניות, אם כי שליש מקבוצה זו בחרו להגדיר את עצמם יהודים חרדים ישראלים. להבדיל מהקבוצות האולטרה-שמרנית והשמרנית, היחס בקבוצת הנגיעות המודרניות למועדים הלאומיים אינו מנוכר, ורבים מרגישים חלק מהישראליות בימי האבל הממלכתיים: רבע מקבוצה זו רואים ביום העצמאות יום חג, מחצית מרגישים שיום השואה שקבעה מדינת ישראל הוא יום אבל עבורם, וכמעט שני שלישים מרגישים חלק מהציבור הישראלי המתאבל על הנופלים ביום הזיכרון.

החרדי מקבוצת הנגיעות המודרניות אינו מתגייס לצבא ולא יעודד את ילדיו להתגייס. כמחצית מהגברים והנשים בקבוצה זו מתכוונים לפנות ללימודים אקדמיים (שיעורים גבוהים בהרבה מהקבוצות האולטרה-שמרנית והשמרנית, בעיקר בקרב הגברים). כרבע מהגברים והנשים מוכנים ללמוד במקום בלא הפרדה מגדרית. כמחצית מהגברים והנשים בקבוצה זו מוכנים לעבוד במקום בלא

הפרדה מגדרית – נתון גבוה בהרבה מהקבוצות האולטרה־שמרנית והשמרנית אך נמוך מהקבוצה המודרנית בשני המגדרים. בפועל מעל שני שלישים מהגברים וכמחצית מהנשים בקבוצת הנגיעות המודרניות עובדים בסביבת עבודה מעורבת (חרדים ולא־חרדים ובלא הפרדה מגדרית). כמחצית מהחרדים מקבוצת הנגיעות המודרניות תומכים בהשתלבות החרדים בחברה ובכלכלה הישראליות – נתון גבוה משבקבוצות האולטרה־שמרנית והשמרנית אך נמוך מהמודרנית. שני שלישים מקבוצה זו חושבים שטוב שהחרדים ישתלבו בשוק העבודה הכללי, אם כי שליש בלבד חושבים שנכון שילמדו באקדמיה. כמעט שני שלישים מהחרדים בקבוצה זו חושבים שבחורים חרדים שאינם לומדים בישיבות צריכים לשרת בצבא או בשירות אזרחי – שיעור גבוה בהרבה מהאולטרה־שמרנים ומהשמרנים. הקבוצה החרדית של הנגיעות המודרניות מציגה תפיסות עולם פתוחות יותר מהקבוצות האולטרה־שמרנית והשמרנית בכל הקשור להשתלבות חרדים בכלכלה ובחברה הישראליות. גם התנהגותה בפועל משתלבת ברשות הרבים הישראלית יותר משתי הקבוצות השמרניות, מלבד בצבא.

החרדים מקבוצת הנגיעות המודרניות מחזיקים בתפיסות עולם הנוטות להיות שוויוניות בסוגיות המגדר בשיעורים גבוהים בהרבה מהקבוצות האולטרה־שמרנית והשמרנית. רוב מוחלט בקבוצה זו סבורים שנשים חרדיות יכולות לכהן בתפקידים ניהוליים ולהתקדם במשרתן. מכיוון שרבים מהגברים בקבוצה עובדים, נדמה שכאן יש שילוב בין תפיסה מגדרית שוויונית ליברלית לבין התפיסה שקידום של האישה בעבודה ועמדת ניהול הם חלק מהתקדמות במרחב העבודה והפרנסה ואינם מאיימים על מעמד הגבר והמשפחה. רוב מוחלט בקבוצת הנגיעות המודרניות תומכים ברישיון נהיגה לנשים חרדיות, בשיעור גבוה בהרבה מהקבוצות האולטרה־שמרנית והשמרנית. גם בעניין זה יש להדגיש שבפועל רק שליש מהנשים מקבוצה זו הן בעלות רישיון נהיגה – נתון גבוה מהחרדיות האולטרה־שמרניות והשמרניות אך נמוך משבקבוצה המודרנית. הטאבו האוסר על רישיון נהיגה לנשים בקבוצה זו הולך ונעלם, ורישיון נחשב לדבר לגיטימי ושימושי. בסוגיית הפריון הפער שנמצא בקבוצות השמרניות בין ההתנהגות בפועל (שיעור פריון גבוה אך נמוך מהמוצע) לבין התמיכה בתכנון המשפחה מתרכך בקבוצה זו. נמצא שהתמיכה בתכנון המשפחה מתחילה לעלות בקנה אחד עם שיעור הפריון בפועל בקבוצת הנגיעות המודרניות. כמחצית מקבוצה זו תומכים בהפרדה מגדרית במרחב הציבורי, בתחבורה ובאולמות אירועים –

שיעורים נמוכים בהרבה מהקבוצות האולטרה-שמרנית והשמרנית – ושני שלישים מהם מתנגדים לאקטיביזם המגדרי של חרדיות הפועלות למען שוויון זכויות לנשים בחברה החרדית ורואים בו פגיעה בחברה החרדית. משמעות הדבר היא שגם בקבוצה זו, שהתפיסות בה שוויוניות יותר משבקבוצות השמרניות על הציר, תופסים את האקטיביזם המגדרי כאיום על החברה החרדית.

קבוצת הנגיעות המודרניות היא קבוצת אמצע המציגה שילוב בין מערך תפיסות שמרניות ופתוחות יחסית לבין מערך התנהגויות שמרניות ופתוחות יחסית: חלק מאורח החיים בקבוצה מתנהל על פי הזרם החרדי המרכזי, וחלק מתנהל באופן מודרני ופתוח יותר מהמקובל בליבה החרדית. קבוצה זו מאופיינת בדיסוננס מובנה – מחד גיסא היא מעורה בעולם המעשה ומשתלבת ברשות הרבים הישראלית, ומאידך גיסא היא מקושרת לליבה החרדית המבקשת להישאר בתוך חוקי המשחק ובמנגנון החיים של הזרם המרכזי החרדי.

9.1.4 החרדי המודרני הקבוצה החרדית המודרנית, 11% מקבוצת

המדגם על פי הגדרה עצמית, היא הקבוצה

הקטנה ביותר על הציר שמרנות-מודרניות, והמאפיינים ואורחות החיים שלה הם הפתוחים והמודרניים ביותר מתוך הקבוצות. החרדי המודרני מתחתן בגיל צעיר במטרה לשמור על ילדיו בתוך מסגרת החיים החרדית, יש לו 4-5 ילדים בממוצע – מספר הדומה יותר לקבוצות הדתיות הלאומיות בחברה הישראלית. הקבוצה המודרנית מורכבת בעיקרה מילידי הארץ, והיא הקבוצה היחידה בציר המורכבת מקצת יותר ממחצית מזרחים וכמעט מחצית אשכנזים. המנעד הקהילתי בקבוצה המודרנית מגוון ומורכב ממייעוט חסידים, רבע ליטאים, שלישי ספרדים ושליש שבחרו שלא לתת שם לזהותם האתנית – חלק גדול ממנו מזרחי וחלק אחר אשכנזי-ליטאי. רוב הגברים המודרנים עובדים, מחציתם בעלי השכלה תורנית בלבד ושליש בעלי תואר אקדמי – שיעור גבוה בהרבה משלוש הקבוצות האחרות. כמו בשאר הקבוצות, רוב הנשים הן בוגרות סמינר ומיעוטן בעלות תואר אקדמי, אם כי בשיעורים גבוהים בהשוואה לנשים בקבוצות האחרות. רובן המוחלט עובדות בתחומים מגוונים ופחות ממחצית בהוראה, אם כי בהשוואה לקבוצות האחרות שיעור עקרות הבית בקרבן גבוה יחסית – ייתכן שמשום שבני הזוג שלהן עובדים. קבוצה זו מתאפיינת ברמת מינוע גבוהה (יותר מכלי רכב אחד

למשפחה), שיעור בעלי רישיונות נהיגה גבוה בקרב נשים וגברים ושיעור גבוה של בעלי דירות חמישה חדרים ומעלה לעומת הקבוצות האחרות. קוד הלבוש החרדי בקבוצה זו אינו מוקפד: פחות מרבע מהגברים מקפידים על כובע וחליפה בכל יציאה מהבית; שליש מהנשים בוחרות לחבוש פאה ארוכה ומטופחת – שני שלישים מקפידות על כיסוי ראש כמקובל בקבוצת ההשתייכות האתנית שלהן.

החרדים המודרנים יוצאים לחופשה בישראל, וכמחצית מהם נופשים תדיר גם בחו"ל – שיעור זה גבוה באופן ניכר בהשוואה לקבוצות האחרות. קבוצה זו חשופה לתרבות הפנאי הכללית: מעל למחצית קוראים בקביעות ספרות כללית ומאזינים למוזיקה חילונית, וכשליש צופים בהצגות קולנוע ותיאטרון. החרדים המודרנים צורכים תקשורת כתובה ומשודרת חרדית וכללית בשיעורים זהים. רוב מוחלט בקבוצה החרדית המודרנית משתמשים בטלפון סלולרי חכם. השימוש באינטרנט נפרש לרמות סינון מגוונות, ורבים גולשים בלא סינון כלל; הטווח של מטרות הגלישה בקבוצה זו מגוון – ממטרות אינסטרומנטליות (עבודה, תשלום חשבונות, קניות ומידע טכני) ועד מטרות פנאי וקשר חברתי (חדשות, סרטים, רשתות חברתיות); גם מרחבי הגלישה מגוונים – בבית, בעבודה ובמקומות אחרים. הדפוסים של צריכת הפנאי והתקשורת של הקבוצה החרדית המודרנית דומים במאפייניהם לשל הציבור הכללי.

כמו בקבוצות האחרות, החרדי המודרני שולח את ילדיו ללמוד במסגרות חינוך המתאימות באופן כמעט מלא לזהות האתנית הקהילתית שלו: כמחצית שולחים את הבנים ללמוד במוסדות חינוך ליטאיים, רבע עד שליש למוסדות חינוך ספרדיים, ומיעוט למוסדות חינוך חסידיים. שני שלישים מההורים המודרנים שולחים את הבנות ללמוד במוסדות בית יעקב. כחמישית שולחים את הבנים והבנות לבתי ספר המלמדים לימודים כלליים גבוהים (21% לשיבות חרדיות עם לימודים לבגרות, 20% לתיכונים לבנות המדגישים לימודים מגוונים ברמה גבוהה מאוד). לעומת הקבוצות האחרות, שליש מהמודרנים מעוניינים בלימודים כלליים מוגברים לבנים. נתון זה אינו גבוה יחסית לפרופיל הקבוצה ותואם לממצאי מחקרים קודמים, המלמדים על אמביוולנטיות ביחס ללימודים כלליים בכתי הספר לבנים: מצד אחד הבנת הצורך בכלים לשם עבודה במקצועות חיוניים בשוק והזדמנות להיות חלק בלתי נפרד ממעמד הביניים החרדי המתפתח, ומן הצד האחר הרצון לשמור על הזהות החרדית המתעצבת גם בין כותלי בית הספר.

ברומה לקבוצת הנגיעות המודרניות, כמחצית מהמודרנים תומכים בהשלמת לימודי ליבה במערכת החינוך הבלתי פורמלית מחוץ לשעות הלימודים, וכשני שלישים אף מעודדים את ילדיהם ללמוד לימודים אקדמיים.

החרדי המודרני מעדיף לגור בסביבת מגורים מעורבת ולהשתייך לקהילה. בשונה מאוד מהקבוצות האחרות, רוב החרדים המודרנים – קצת פחות משני שלישים – אינם משתייכים לקהילה שהוריהם השתייכו אליה: רבע מהם חיים בקהילה שאורח החיים בה שונה מהקהילה שבה נולדו, ושליש אינם משתייכים לקהילה כלל. ממצאים אלו תואמים ממצאים של מחקרים קודמים המציגים דינמיקה של שינוי קהילתי כתוצאה של שילוב בין גורמי דחיפה לגורמי משיכה: מצד אחד קהילות האם אינן רוצות את הזהות החרדית המודרנית בתחומן, ומן הצד האחר הפרט מחפש אחר מכלול חיים אינדיווידואליסטי ומרחב חיים קהילתי ברוח הקבוצות המודרניות והישראליות. להבדיל מהקבוצות האחרות, שבהן מתפללים בעיקר בבתי כנסת אברכים או חסידיים, לחרדים המודרנים יש מגוון רחב של מקומות תפילה וייצוג גדול יחסית של מתפללים בבתי הכנסת השכונתיים ובבתי הכנסת המודרניים. כרבע מהמודרנים אינם מתפללים בבית כנסת קבוע. המודרנים מתייעצים באופן קבוע עם דמות רבנית בצומתי הכרעה, אם כי בשיעורים נמוכים במעט משבשאר הקבוצות. ואולם מנעד הרבנים שהמודרנים פונים אליהם מגוון מאוד, וכולל רבני שכונות, ראשי ישיבה, מקובלים וגדולי התורה. רק מיעוט מתייעצים עם אדמו"רים. ברומה לקבוצות האחרות, גם המודרנים מחזיקים בעמדה שמרנית בכל הקשור לתפיסת סמכותם של הרבנים, ומרביתם סבורים שיש לציית להוראות הרבנים באופן מלא, לא רק בסוגיות הלכתיות. שני שלישים מהמודרנים מאמינים שפסיקות הרבנים מוכרעות אך ורק לפי דעת תורה ושגורמים אחרים אינם משפיעים עליהן. מעל מחצית מהמודרנים בוחרים ללכת על פיו צו מצפונם מבלי להתייעץ עם הרבנים, ברומה לשתי קבוצות אחרות – השמרנית והנגיעות המודרניות. מחצית מהמודרנים מייחסים חשיבות רבה לעמדות הרבנים – שיעור זה גבוה אך נמוך בהרבה משבבקבוצות האחרות. ממצאים אלו עולים בקנה אחד עם ממצאי מחקרים קודמים אשר הדגישו את החשיבות והצורך של המודרנים בסמכות רבנית, ובה בעת את החיפוש אחר דמות רבנית חדשה שתיתן מענה רוחני לשינויי הזמן והמקום בזהותם.

החרדי המודרני ימני בעמדותיו הפוליטיות, ובבחירות לכנסת מצביע למפלגות החרדיות. רוב המודרנים מרגישים תחושת שייכות למדינה וגאים בישראליותם – הרבה יותר משבקבוצות האחרות. להבדיל מהאולטרה-שמרנים, השמרנים וקבוצת הנגיעות המודרניות, אשר הגדירו את הזהות החרדית היהודית כזהותם העיקרית, פחות ממחצית מהמודרנים בחרו בזהות זו: שליש מתוכם הגדירו את עצמם יהודים חרדים ישראלים, ורבע בחרו בהגדרה יהודים ישראלים. להבדיל מהקבוצות האולטרה-שמרנית והשמרנית, וכדומה לקבוצת הנגיעות המודרניות, יחסם של המודרנים למועדים הלאומיים אינו מנוכר, ושיעור גבוה מתוכם מרגיש חלק מהישראליות בימי האבל הממלכתיים. כמחצית מהמודרנים רואים ביום העצמאות יום חג ומרגישים שיום השואה שקבעה מדינת ישראל הוא יום אבל עבורם, וכמעט שני שלישים מהם מרגישים חלק מהציבור הישראלי המתאבל על הנפלים ביום הזיכרון.

להבדיל מהקבוצות האחרות, רבע מהמודרנים מתגייסים לצבא, ורבע אף יעודדו את ילדיהם להתגייס. מעל מחצית מהגברים והנשים בקבוצה המודרנית מתכוונים לפנות ללימודים אקדמיים – שיעורים גבוהים בהרבה משבקבוצות האולטרה-שמרנית והשמרנית. כמחצית מהגברים המודרנים וכשליש מהנשים המודרניות מוכנים ללמוד במקום בלא הפרדה מגדרית. מעל מחצית מהנשים ומעל שני שלישים מהגברים מוכנים לעבוד במקום בלא הפרדה מגדרית – שיעור זה גבוה משבקבוצות האחרות. בפועל, מעל שני שלישים מהגברים והנשים בקבוצה המודרנית עובדים בסביבת עבודה מעורבת (חרדים ולא-חרדים). רוב מקרב המודרנים תומכים בהשתלבות החרדים בחברה ובכלכלה הישראליות – הרבה יותר משבכל שאר הקבוצות על הציר. כשני שלישים בקבוצה זו חושבים שטוב שהחרדים ילמדו באקדמיה ותומכים בהשתלבות בשוק העבודה הכללי. שני שלישים – שיעור גבוה בהרבה מהאולטרה-שמרנים ומהשמרנים – אף חושבים שבחורים חרדים שאינם לומדים בשיבות צריכים לשרת בצבא או בשירות אזרחי. לעומת הקבוצות האחרות, הקבוצה המודרנית מציגה מערך התנהגויות ותפיסות עולם פתוח בהרבה בכל הקשור לרשות הרבים הישראלית ולהשתלבות חרדים בכלכלה ובחברה הישראליות.

בקבוצת החרדים המודרנים רווחות תפיסות עולם שוויוניות, או הנוטות להיות שוויוניות, בסוגיות מגדר בשיעורים גבוהים בהרבה משבקבוצת האולטרה-שמרנית והשמרנית. רוב מוחלט מהמודרנים – כמו בקבוצות הנגיעות המודרנית והשמרנית – סבורים שנשים חרדיות יכולות לשמש בתפקידים ניהוליים ולהתקדם במקום עבודתן. מכיוון שרוב הגברים בקבוצה המודרנית עובדים, רבים מהם במקצועות חופשיים ומרוויחים שכר נאה, בתחום זה נראה שילוב בין תפיסה מגדרית שוויונית ליברלית לקידום נשים לבין התפיסה שקידומה של האישה בעבודה ועמדה ניהולית הם חלק מקידום במרחב העבודה שאינו מאיים על מעמד הבעל והמשפחה. רוב מוחלט מהמודרנים תומכים ברישיון נהיגה לנשים. כמחצית מהנשים המודרניות הן בעלות רישיון נהיגה, ונראה שהטאבו על רישיון נהיגה לנשים הולך ונעלם ושרישיון נחשב לגיטימי ושימושי. בסוגיית הפיריון נמצאה הלימה בין שיעורי הפיריון בפועל (4-5 ילדים, נמוך מהממוצע בחברה החרדית) לבין התמיכה של רוב מוחלט מהחרדים המודרנים בתכנון המשפחה. פחות ממחצית מהמודרנים תומכים בהפרדה מגדרית במרחב הציבורי – שיעורים גבוהים ביחס לפרופיל המצופה מקבוצה מודרנית ליברלית אך נמוכים בהרבה משבקבוצות האחרות. התנגדות נחרצת לפעולת האקטיביזם המגדרי של חרדיות למען שוויון זכויות לנשים בחברה החרדית נמצאה גם בקרב המודרנים: שני שלישים תופסים פעולה זו כפוגעת בחברה החרדית. אם כן, אפילו הקבוצה המודרנית, המחזיקה בתפיסות מגדריות שוויוניות יחסית לקבוצות האחרות, תופסת את האקטיביזם החרדי המגדרי כמאיים על החברה החרדית.

הקבוצה המודרנית מציגה הלימה בין התפיסות המודרניות יחסית של חברה לבין ההתנהגות בפועל, המאופיינת בקשר חזק יותר עם רשות הרבים הישראלית ובאורחות חיים מודרניים יותר מהמקובל בזרם המרכזי החרדי. עם זאת, גם בקבוצה זו נמצאה אמביוולנטיות מובנית בין סגנון חיים פתוח יותר ומעורה בחיים הישראליים ובין הצורך והרצון להישאר חלק מהחברה החרדית, מחוקיה וממנגנוניה, המרכיבים את זהותם העיקרית.

9.2

על הציר שמרנות-מודרניות: החלוקה לארבע קבוצות זהות או לשתיים?

אחד הדיונים בתהליך המחקר נסב סביב השאלה אם להתייחס לקבוצות המודרניות – קבוצת הנגיעות המודרניות והקבוצה המודרנית – כאל קבוצה אחת; כלומר, אם במקום ארבע הקבוצות על הציר שמרנות-מודרניות מוטב לחלק את

החברה החרדית לשתי קבוצות: קבוצת ליבה שמרנית ובה האולטרה-שמרנים והשמרנים, כ-60% מהאוכלוסייה החרדית על פי המחקר; וקבוצה מודרנית ובה הנגיעות המודרניות והמודרנים, כ-40%.

לטענתי, בנקודת זמן זו נכון לשמור במחקר על החלוקה לארבע קבוצות נפרדות, המבחינה ביניהן לפי האופי, העמדות והתפיסות, גם אם נגלו קווי דמיון מובהקים בין הקבוצה האולטרה-שמרנית ובין השמרנית וגם בין הקבוצה המודרנית ובין בעלי הנגיעות המודרניות.

יש לכך הסברים בכמה מישורים: במישור הראשון, ממצאי הסקר מראים קווי דמיון גדולים בין הקבוצות האולטרה-שמרנית והשמרנית על הציר. שתיהן מייצגות במידה רבה את מאפייני הזרם החרדי המרכזי כפי שהוא נלמד במחקרים קודמים:²⁷² חרדים המתגוררים בקהילות במרחבים נבדלים (ערים או שכונות חרדיות), שולחים את הילדים למוסדות חינוך חרדיים, מנהלים חיי קהילה בהתאם לזהות האתנית המרכזית שלהם, יחסם למדינה ולמוסדותיה תואם את האתוס החרדי ומשקף נאמנות אידאולוגית לרבנים המרכזיים ולמפלגות החרדיות.

אף שברמת התכנון והיישום אפשר להסתכל על שתי קבוצות אלו כמקבץ אחד (60%), ברמת התאוריה והמחקר נכון לשמור עליהן נפרדות, שכן הקבוצה השמרנית אומנם בדלנית ושמרנית ומתנהלת על פי הקודים המקובלים בזרם המרכזי החרדי אך מאפייניה מרוככים בהשוואה לקבוצה האולטרה-שמרנית, והיא קבוצת אמצע המתקרבת בכמה מן הנושאים לקבוצות המודרניות יותר על הציר ובכך שונה מקבוצת הקיצון האולטרה-שמרנית. שמירה על החלוקה בין האולטרה-שמרנים לשמרנים מאפשרת להעמיק את המבט במבדיל ביניהן ולבחון את הניואנסים המאפיינים את קבוצת האמצע השמרנית ואת השיחה המתרחשת

בינה לבין קבוצת האמצע השנייה – הנגיעות המודרנית – וכן את דיפוזיית הזהויות ביניהן.

להבדיל מהטענה שברמת התכנון ניתן לחבר את שתי הקבוצות השמרניות יחד, נדמה שאת הקבוצות המודרניות על הציר (40%) קשה לחבר גם ברמת התכנון והיישום, ונכון לשמור עליהן מובחנות בכל הרמות והמונחים, שכן ההבדלים ביניהן גדולים. קבוצת הנגיעות המודרניות מתנהגת כקבוצת אמצע חרדית ומציגה שילוב בין תפיסות והתנהגויות שמרניות לבין תפיסות פתוחות יחסית בכמה מהנושאים. בכך היא נבדלת מהקבוצה המודרנית, המציגה הלימה בין התפיסות המודרניות יחסית של חבריה לבין ההתנהגות בפועל, המאופיינת בקשר ברור עם רשות הרבים בישראל וכאורחות חיים מודרניים מהמקובל בזרם המרכזי החרדי. בשתי הקבוצות נמצאה צרימה מובנית בין השילוב של סגנון החיים המעורה בחיים הישראליים ובין הצורך והרצון להישאר חלק מהחברה החרדית ולפעול על פי חוקיה ומנגנוניה, המרכיבים את זהותם המרכזית. ואולם להבדיל מהמודרנים, קבוצת הנגיעות המודרניות היא קבוצת ליבה חרדית המבקשת להישאר עמוק בתוך חוקי המשחק ובמנגנון החיים של הזרם המרכזי החרדי. הבדל זה מהותי, ובשלו צריך להתבונן בהן כשתי קבוצות נפרדות ולהעמיק בהבנת קבוצת האמצע, קבוצת הנגיעות המודרניות, שמאפייניה שמרניים יותר ושיעורה גדול בתוך הרכב ארבע הקבוצות על הציר. קבוצת הנגיעות המודרניות היא קבוצת ליבה חרדית המנהלת דו־שיח ומעבר זהויות הן עם קבוצת הליבה השמרנית והן עם הקבוצה המודרנית.

במישור השני, אבקש לטעון שהחלוקה לשתי הקבוצות המודרניות נשמרה גם במחקרים קודמים שבחרו לפרק באופנים שונים את הקבוצות החרדיות המודרניות ולא להציגן כמקשה אחת, מתוך הבנה שקבוצות אלו נמצאות בתהליך של גיבוש זהות ונעות במנעד גדול של תפיסות ופרקטיקות, מהן ליברליות יותר ומהן שמרניות.²⁷³ כך למשל, ליאון מציין כמה מחקרים בולטים בספרות בעניין הגדרתה של החרדיות המודרנית,²⁷⁴ בהם מחקרים של זיכרמן וכהנר, שלטענתו

273 מלאך וכהנר 2017, לעיל הערה 17.

274 ליאון 2017, לעיל הערה 6.

הציב לראשונה על סדר היום הפרקטי והאקדמי התייחסות שיטתית לתופעת החרדיות המודרנית בישראל והעמיד את התפתחות החרדיות המודרנית לנוכח שאלת התגוונותו של מעמד הביניים הישראלי. זיכרמן וכהנר טוענים שהחרדים המודרנים חיים בקו התפר שבין החברה החרדית הישראלית לבין החברה הכללית, וההגדרה העצמית שלהם חרדית.²⁷⁵ על פי הגדרתם, החיים על קו התפר, משמעם בחירה בשמירה על מסגרת חברתית חיצונית חרדית, ובתוכה שמירה על אורח חיים שמאמץ דפוסים ונורמות ישראליים ואוניברסליים, בייחוד בנושאים הקשורים לחיי הפרט, לחיי העבודה ולפנאי. בספרו "כחול לבן בצבעים" זיכרמן חוזר להגדרה זו וטוען שהחרדיות המודרנית היא חרדיות שמחזיקה בציונות פרגמטית, שכן אף שמן הבחינה האידאולוגית תפיסותיה לא־ציוניות, וכך אף מתנהלים המשתייכים אליה בכל הקשור בחיי הקהילה שלהם, בחיי המעשה האישיים היא נוטלת חלק בשירות הצבאי, באקדמיה ובתעסוקה תוך כדי הפנמה של כללי המשחק הישראליים וציות פנימי להם.²⁷⁶

בראון מציע הגדרה דומה לקבוצה המודרנית, וגם הוא מבקש לחלק אותה לשתי קבוצות נפרדות: הקבוצה הקרייריסטית והקבוצה האינטלקטואלית.²⁷⁷ בהכללה הוא מגדיר את הקבוצה החרדית המודרנית, או "החרדים החדשים", קבוצה של צעירים המגלים אהדה רבה יותר להשתלבות בחברה הישראלית, ללימודים אקדמיים או חוץ־ישיבתיים אחרים, לעבודה ולשירות צבאי או לאומי־אזרחי. חרדים אלו מבקשים להנמיך מעט את חומות הגטו, אך זהותם החרדית חשובה להם ואין הם מעוניינים לאבד אותה. הם יכולים למתוח ביקורת על החברה החרדית ועל דרכיה, אך רוצים מאוד להישאר חרדים.

את הקבוצה הקרייריסטית הוא מאפיין כעושה בעיקר לביתה, רוב חבריה מתנהלים על פי מאפייני הקבוצה בעיקר כדי להתפרנס, להעלות את רמת החיים ולפתח קריירה שבצידה סיפוק. לטענתו, החרדי המודרני הקרייריסט משיג רמת חיים המקובלת במעמד הביניים הישראלי, שהיא גבוהה משל החרדי הממוצע. הוא

275 זיכרמן וכהנר 2012, לעיל הערה 5.

276 זיכרמן 2014, לעיל הערה 5.

277 בראון 2017, לעיל הערה 3.

נוטה לבלות, לטייל ולצרוך פרטי לבוש וטכנולוגיה מודרנית פתוחה ויקרה יותר מהחרדי הממוצע, הוא נחשף לעיתונות החילונית ואולי אף לספרות פופולרית חילונית. ואולם, לפחות מהשפה אל החוץ, האידאל הוא לימוד תורה. החרדי הקרייריסט מציג את עצמו כנחות לעומת לומדי התורה ומבטא הערצה לגדולים והכנעה לנוכח סמכותם. קרייריסטים שמחליטים ללמוד באוניברסיטה או במוסד אקדמי חרדי עושים זאת כדי להשיג תואר הולם לעיסוקם המעשי ולא מתוך התפעלות כלשהי מהשגת הרוח של התרבות הכללית. הקרייריסטים מקבלים על עצמם את המנהיגות של גדולי התורה ואת עיקר השקפת הזרם המרכזי החרדי, אף שבראון טוען שבמעשיהם הם סוטים מדרך המלך בזרם החרדי ולכן מעוניינים להיראות כמי שאינם חולקים עליה. מן הסתם יש בהם גם מי שאולי מאמינים באמת ובתמים שאין הם חולקים עליה. לטענתי, הגדרה זו תואמת את ההגדרה של קבוצת מעמד הביניים החרדית המודרנית במחקרם של זיכרמן וכהנר,²⁷⁸ וכן את ממצאי הסקר המוגשים בספר זה בכל הנוגע להגדרת הקבוצה החרדית המודרנית.

הקבוצה המודרנית השנייה על פי הגדרתו של בראון היא הקבוצה האינטלקטואלית: למדנית, ביקורתית ואף מהפכנית בהשוואה להשקפות המאפיינות את הזרם המרכזי החרדי. לטענתו, המודרנים האינטלקטואלים סוללים את דרכם אל המודרנה בעיקר מתוך הרצון לפרוץ אל מרחבים אינטלקטואליים פתוחים יותר ולהיחשף למדע או ליצירות רוח כלליות, למחקר אקדמי ובמקרים מתונים לדרכי לימוד של מקורות היהדות שאינם מצויים בתלם של הישיבה. בראון מאפיין את החרדי המודרני האינטלקטואלי הטיפוסי כחי ברמת חיים דומה לשל החרדי הממוצע, מתלבש כמוהו, מבלה ומטייל כמוהו, פחות או יותר. לעומת זאת, אין הוא מוותר על אינטרנט ועל אמצעים טכנולוגיים אחרים המחברים אותו לעולם הגדול. לפי בראון, ספק אם החרדי האינטלקטואל לומד במסלול אקדמי פורמלי, אך את מגעיו עם העולם האקדמי ועם התרבות הכללית הוא מנהל בהתלהבות, במידה של הזדהות ולעיתים קרובות גם בתחושה של החמצה מודעת או כבושה על שלא השתלב בה השתלבות מלאה ומסודרת יותר. המודרנים האינטלקטואלים מזדהים בעומק נפשם עם העולם החרדי, עם אמונותיו וערכיו, ואינם רוצים בשום

אופן לעזוב אותו, אך היו רוצים עד מאוד לראות אותו משתנה בכמה היבטים מרכזיים של הווייתו. על פי הגדרתו של בראון, לקבוצה זו אין מנהיגות נפרדת וכמעט שאין ספרות השקפה, והאינטלקטואלים רחוקים מלפתח אותן, משום שהם אינדיווידואליסטים מדי ומשום שהם מעטים וחלשים מדי ואינם מעוניינים למושך אש במצבם החברתי הרגיש ממילא. קבוצה זו דומה בכמה מהמאפיינים לקבוצת הנגיעות המודרניות שהוצגה בספר זה.

בראון טוען שנקודות המפגש בין הקבוצה הקרייריסטית ובין הקבוצה האינטלקטואלית אינן רבות ומציין את נקודת המפגש העיקרית – בחירת מוסדות חינוך. בעיקר הוא מציין את ההבדלים בין שתי הקבוצות, ולטענתו ההבדל המהותי ביותר הוא בדרך החשיבה החרדית, אם מלכתחילה ואם בדיעבד, בהקשר של החרדיות המודרנית: החרדים המודרניים רוצים להימנע מהצגת דרכם מלכתחילה. לטענתו, הקרייריסטים מצליחים במידה רבה יותר להראות את דרכם כדרך שבדיעבד, ולעומתם האינטלקטואלים מתקשים בכך יותר, ולכן הנורמטיביות שלהם מעורערת יותר בזרם המרכזי, אף שבמוטיבים רבים הם קרובים אליו יותר.

ליאון מציע חלוקה אחרת המבחינה בין החרדים המודרניים ובין החרדים העובדים.²⁷⁹ בעניין החרדים העובדים, יש להתחשב בכך שאפשרויות תעסוקה היו קיימות תמיד במרחב החיים החרדי, גם בשיאה של חברת הלומדים. בהקשר זה הוא טוען שבמרחבים העירוניים החרדיים הגדולים בירושלים ובבני ברק אפשר לראות סוחרים, תעשיינים ובעלי מלאכה זעירים ותיקים, רבים מהם מהמגזר החסידי והספרדי בחברה החרדית. הוא מבקש להבדיל את החרדיות המודרנית מתוצרי הכשרה המקצועית הלא-אקדמית. לטענתו הכשרה זו, בניגוד להכשרה אקדמית, מכוונת לשיפור יכולת ההתפרנסות, אך בדרך כלל לא כרוכה בה חוויית לימוד המתקשרת אל עולם דעת ותרבות של ערכים אוניברסליים, השרוי מלכתחילה בעימות תרבותי עם מרחב החיים החרדי. החרדיות העובדת משתלבת במסלולים הכוללים גם הכשרה מקצועית מתקדמת, אולם אין ודאות שהיא חרדיות מודרנית – אולי במסלולים האלה נרכשים מיומנויות מתקדמות או כישורי חיים המסייעים להשתלבות בחברה הכללית, אך המונח מודרניות

בהקשר זה ביסודו הוא אינסטרומנטלי יותר משהוא מהותי. לטענתו, המפגש בין החרדיות לבין מוסדות אקדמיים ותוכניות הכשרה אקדמיות בישראל הוא המסד להתפתחותה של הזהות החרדית המודרנית, המשתלבת בחברה הישראלית הכללית ובתרבות המודרנית ומאמצת – גם אם במידה מועטה – ערכים אוניברסליים וליברליים. החשיפה לחויית הלימוד האקדמית היא אחד משערי הכניסה לחרדיות המודרנית. חלוקה זו של ליאון לחרדיות עובדת ולחרדיות מודרנית מעוררת שאלות, מכיוון שהחרדיות העובדת קיימת בשתי קבוצות האמצע המוצגות במחקר הנוכחי – החרדים השמרנים ובעיקר קבוצת הנגיעות המודרנית – והיא מובדלת מקבוצת הקצה החרדית המודרנית.

חלוקה אחרת בתוך הקבוצות החרדיות המודרניות מופיעה במאמרם של כהנר ומלאך.²⁸⁰ במאמר מוצגות שתי קבוצות של חרדים מודרניים. האחת היא קבוצה מורחבת, קבוצת הנגיעות המודרניות בלשון המאמר, שסיגלה לעצמה סממנים מודרניים בחיי היום-יום אך אין היא מאמצת ערכים מודרניים רחבים יותר למשל בשאלות של אוטונומיה ושוויון. גודלה נאמד ב-15%-30% מכלל החברה החרדית. העובדה שבקבוצה זו אין מדובר במודרניות כוללת מציבה את המשתייכים אליה בעמדה שאינה לעומתית מול כלל החברה החרדית. הקבוצה האחרת, גודלה 3%-7% מכלל החברה החרדית, מכונה במאמר "קבוצה מצומצמת" (היא קבוצת החרדים המודרנים). קבוצה זו מפנימה ערכים, נורמות ואורחות חיים ישראליים ומודרניים, תהליכי הפרופסיונליזציה האקדמית והאקדמיזציה בה מודגשים, והיא מביעה ביקורת על ההנהגה החרדית ומעוניינת למסד את הווייתה הייחודית. קבוצה זו היא האחראית למודרניזציה של מרחב התעסוקה, מתוך הדגשת שורה של מקצועות טיפוליים ושירותיים, וכן להרחבה של מנעד התעסוקה החרדי. הממצאים המוצגים בספר זה ממשיכים במידה רבה את קו החלוקה בין שתי הקבוצות על פי הגדרת החרדיות המודרנית שהוצגה במאמר.

יאיר הלוי מציג את החרדיות המודרנית כחלק ממעגל שהוא מכנה "המעגל השלישי", המאופיין בגישה של ויתור חלקי על ערכים חרדיים, כמו התבדלות והתבצרות, והפנמה של ערכים מודרניים מובהקים, כמו קרמה, לאומיות, שוויון,

פמיניזם ושימוש בטכנולוגיה.²⁸¹ לטענתו, החרדיות המודרנית של היום כוללת מגוון אנושי בלתי מאורגן, ואין לה הנהגה ולא אידאולוגיה מסודרת. הלוי בוחן את המודל "כנסייה או כת" של פישר ובקרמן שנזכר לעיל, ולטענתו החרדיות המודרנית אינה נכללת במודל הכת וגם לא במודל הכנסייה אלא מאופיינת כתופעה חברתית ולא רק דתית. תופעה חברתית זו ניתן לחלק בדרכים רבות ולמגוון גדול מאד של קבוצות השתייכות: למשל חרדים מודרניים וחרדים עובדים; נהנתנים (שהם לטענתו הרוב) ואידאולוגים; בעלי דגש השכלתי או כלכלי-עסקי או תקשורתי ועוד. בהגדרה רחבה יותר, לדברי הלוי החרדים המודרניים הם קבוצה המגיעה מכל החוגים והקבוצות בחברה החרדית, הלומדים או שלמדו לתואר אקדמי או ששירתו בצבא או שהיו מעוניינים בלימודי חול מעבר למקובל. הלוי מקפיד להחזיק בתזת מגוון הזהויות של החרדיות המודרנית ומבקש להיזהר מלייצר הגדרה אחת לקבוצות אלו, שלטענתו מתגבשות מתחילת שנות ה-2000 בתנועת מטוטלת היסטורית הנעה לעבר יצירת דור חרדי שלישי, שבימים אלו נמצא על פרשת דרכים, דור שבו ההנהגה החרדית המרכזית נחלשת, קבוצות קיצוניות מתחזקות, והקבוצות החרדיות העובדות והמודרניות גדלות.

אם כך, נראה שמרכיב המחקרים עד היום על הקבוצה החרדית המודרנית מציגים מנעד זהויות בתוך החרדיות המודרנית. על כן גם אני מבקשת לציין בספר זה את החשיבות שבשימור החלוקה בין הקבוצות בתוך סרגל הזהויות שבין שמרנות למודרניות ובתוך הקבוצות המודרניות עצמן.

במישור השלישי, אחזור למוטיב ההיברידי בין הזהויות ולשבריריות של הזהויות בקהילות החרדיות המודרניות והעובדות. הפערים בין הקבוצות על הציר שמרנות-מודרניות והפערים בתוך הקבוצות עצמן – בין התפיסות להתנהגויות ובין תפיסות בנושאים שונים שלעיתים הן שמרניות ולעיתים הן פתוחות יותר באותה קבוצה – מסרטטים מנעד רחב של זהויות בתוך כל אחת מהקבוצות; בקבוצות המודרניות תהליך זה מתרחש ביתר שאת, שכן זהותן מבוססת על סתירות מובנות ועל אמביוולנטיות פנימית בשל מיקומן בין העולם החרדי ובין רשות הרבים הישראלית.

הזהות החרדית המודרנית היא זהות חברתית סבוכה, מחפשת, היברידית. זוהי זהות המבוססת על הכלאה וחיבור בין קהילות אתניות, בין תפיסות וצרכים דתיים חרדיים ובין תפיסות ישראליות מודרניות, הנאבקות על זהותו של הדור הזה ובעיקר על זהותו של הדור הבא. הדור הזה חסר מוסדות רוחניים, חינוכיים ופוליטיים שהיו יכולים לסייע בידו ולהעניק לו קול. היברידיות זו ושבריריות הזהות החרדית המודרנית מחייבות מבט רחב ככל האפשר אך לא מכליל על סרגל הזהות בין שמרנות למודרניות בחברה החרדית. מתוך כך נובעת החשיבות של שימור החלוקה לארבע קבוצות זהות, ופירוק הקבוצות החרדיות המודרניות לשתי קבוצות מובחנות.

אציין שוב שגם החלוקה לארבע קבוצות איננה משקפת את מלוא המורכבות של המציאות, וחשוב להבין שהגבולות בין הקבוצות דיפוזיים למדי ושהויותיהן מוצאות אופני ביטוי שונים בנסיבות שונות. במציאות קווי הפרדה בין הקבוצות הם שיטתיים הרבה פחות, דינמיים יותר ומשתנים לא פעם בהתאם לשאלות ספציפיות.

האם החרדיות המודרנית והעובדת שבה עוסק הספר היא תופעה חדשה בחרדיות הישראלית שהתפתחה מאז קום המדינה ועד ימינו? המחקר ההיסטורי מסרטט תהליך של מטוטלת. קימי קפלן, למשל, דן בהתפתחות החרדיות המודרנית מנקודת מבט היסטורית. לטענתו, בחקר

התמורות העכשוויות בחברה החרדית חסרה נקודת מבט היסטורית, ושילובה יכול לשכלל את הטיעונים על התמורות או לכל הפחות לסייע בהבנת הרצף שבתוכו ומולו הן מתרחשות.²⁸²

9.3 החרדיות המודרנית מנקודת מבט היסטורית: האם מדובר בתהליך חדש או בתנועת מטוטלת היסטורית?

מעניין לבחון את נקודת המבט ההיסטורית דרך מחקריהם של בראון, זיכרמן והלוי. הלוי טוען שאין חדש תחת השמש ומצביע על תהליך המטוטלת ההיסטורית.²⁸³ את החרדיות המשתלבת שאפיינה את החברה החרדית של ימי קום המדינה הוא מכנה חרדיות ישנה, ואילו את החרדיות השמרנית האברכית שהתחזקה משנות ה־70 ועד תחילת שנות ה־2000 הוא מכנה החרדיות החדשה. לדבריו, מדובר בתנועת מטוטלת הנוטה שוב לכיוון החרדיות הישנה המשתלבת של שנות ה־50 וה־60, במיוחד במובן הכלכלי ובאיוון שבין מעמד הביניים ובין חברת הלומדים. תהליך זה מתרחש מתחילת שנות ה־2000 ומאופיין בהתהוות של קבוצות חרדיות עובדות ומודרניות השמרניות באופיין יותר מהחרדיות המשתלבת של ימי קום המדינה, החרדיות הישנה. עם זאת, לתפיסתו, התנועה היום, גם אם אינה מתרחשת בציבור מובחן, תסחף חלקים גדולים מהציבור החרדי לעבר עבודה ושילוב ברשות הרבים הישראלית.

בדומה להלוי, זיכרמן מסמן שלושה דורות של חרדיות ישראלית ומצביע אף הוא על תנועת המטוטלת ההיסטורית.²⁸⁴ הדור הראשון, המקביל לחרדיות הישנה המשתלבת של הלוי, נוצר בשני העשורים הראשונים למדינה – דור של חרדים שעלו לארץ ישראל, התיישבו כפיזור גאוגרפי נרחב, ומרביתם עברו לפרנסתם במגוון מקצועות ונטמעו בקהילות בערי מגוריהם. בדור זה ההתבדלות טרם הכתה שורש, אך נרטיב ההתבדלות נבנה על פי משנתם של החזון איש והאדמ"ורים החסידיים, והם ביקשו להנחיל נרטיב זה לתלמידיהם בישיבות – בני הדור השני.

את הדור השני, המקביל לחרדיות החדשה השמרנית־אברכית לפי הלוי, זיכרמן מאפיין כדור שהתחנך על משנתם של המנהיגים החרדים והחריף את התגובה השלילית לחילוניות. בדור זה האתוס החברתי הצטרף לסגירות גאוגרפית, ואל שניהם נלווה שגשוג דמוגרפי וחברתי של חברת הלומדים. הניתוק הגאוגרפי והתרבותי הוביל לניכור בין החרדים לחילונים בישראל – הציבור החילוני פיתח שנאה ופחד כלפי הציבור החרדי וראה בו נטע זר, והציבור החרדי הסתגר במרחביו הפיזיים והערכיים. בראון טוען שנוסף על הצמיחה הדמוגרפית והתשתית הפיזית

283 הלוי (בהכנה), לעיל הערה 9.

284 זיכרמן 2014, לעיל הערה 5.

והרעיונית של חברת הלומדים שהתחזקה ברור השני, החרדיות גם ידעה לנצל למטרותיה את המשאבים והתשתיות שהעניקה לה מדיניות הרווחה הישראלית, שמסוף שנות ה־70 לאחר עלייתו של שלטון הימין גיבשה עמדה פרו־חרדית.²⁸⁵ הלוי מכנה את תקופת הדור השני, בראשית שנות ה־70, "מהפכת החרדיות החדשה" (השמרנית) ומצביע על שינוי אידאולוגי של ממש בשלושה תחומים השלובים זה בזה: מעבר של עיקר הכוח מידי העסקנים (פוליטיקאים ועיתונאים) לידי ה"גדולים" (שנות שלטונו המוחלט של הרב שך); ירידת הפרוציונות שאפיינה את החרדיות הישנה המשתלבת והסתגרות שבאה לידי ביטוי בצמצום של מרווח הדעות והמעשים הלגיטימיים. במידה רבה, לתפיסתו, ברור זה התרחש מעבר מחרדיות "בעלבתי" לחרדיות ישיבתית מנוכרת.²⁸⁶

הדור השלישי הוא דור שלטענתו של הלוי חוזר חלקית ל"חרדיות הישנה" המשתלבת של קום המדינה. ברור השלישי "עידן הגדול היחיד" דועך, אם כי מעמדם של הגדולים עדיין מבוסס, בעקבות מהפכת הדור השני ויצירתה של חרדיות "חברת הלומדים" המסתגרת.²⁸⁷ גם בראון²⁸⁸ וזיכרמן²⁸⁹ מציגים את הדור השלישי של החרדיות הישראלית – דור שנמצא בנקודת שבר פנימי וחיצוני, דור בתמורה שנכפתה עליו מכוח לחצים רבים מבית ומחוץ: מבית, הלחצים היו המצב הכלכלי הקשה, ירידת כוחה של המנהיגות הרוחנית ובעיות החינוך, בייחוד לנוכח חדירת האינטרנט; ולהם נוספה העובדה שמרכיב החרדים בתחילת הדור השלישי היו כלואים בתוך מסגרת שאינה מאפשרת להם יציאה: חסרי כישורי חיים, אינם דוברים "ישראלית" ויציאה אל הפרהסיה הישראלית מחייבת את הדרתם ממרכז החברה החרדית והפיכתם לסוג ב'. הלחצים מחוץ היו: דעת הקהל, בית המשפט העליון והמערכת הפוליטית שביקשו לשלב חרדים בעבודה ובצבא. לטענת בראון וזיכרמן, כל אלה הביאו את החברה החרדית למצב שבו השוליים

285 בראון 2017, לעיל הערה 3.

286 הלוי (בהכנה), לעיל הערה 9.

287 שם

288 בראון 2017, לעיל הערה 3.

289 זיכרמן 2014, לעיל הערה 5.

המודרניים התרחבו, היציאה בשאלה גברה, ובתוך החרדיות המרכזית צפו רגשות סותרים של הסתייגות מן המדינה בדמותם של הזרמים הקיצוניים.

9.4 המשמעות החברתית של קבוצת החרדיות המודרנית

על סמך הנתונים הכמותיים שהוצגו במחקר בעניין גודלן ומאפייניהן של הקבוצות החרדיות המודרניות והעובדות, סעיף זה מנסה לענות על השאלות שעלו במחקרים קודמים מראשית העשור:²⁹⁰ כיצד תשפיע צמיחתן של הקבוצות

החרדיות המשתלבות, העובדות והמודרניות בפן הפנימי (כלפי הזרם המרכזי החרדי) ובפן החיצוני (כלפי כלל הציבור הישראלי)? והאם הקבוצות העובדות והמודרניות בחברה החרדית יכולות לשמש גשר בין הציבור הכללי לציבור החרדי?

כאמור, מחקרים קודמים מלמדים שהציבור החרדי נמצא בפרשת דרכים, שבה הזרם המרכזי החרדי נחלש ומחוזות הקצה מתחזקים. מצד אחד החרדיות הפרגמטית

9.4.1 השפעת החרדיות המודרנית על הקהילה החרדית

מתחזקת בזרם המרכזי, וממנה צומחת החרדיות המודרנית, ומצד אחר יש הקצנה בזרם החרדי המרכזי למחוזות אנטי-ציוניים. זיכרמן מתאר את החברה החרדית בדור השלישי כמתפתחת לשני כיוונים המתרחקים זה מזה.²⁹¹ גישה אחת אידאולוגית, מתכנסת ומתבצרת; הגישה האחרת פרגמטית ואיננה שוללת השתלבות זהירה בכלכלה הישראלית. לטענתו, כל אחת משתי המגמות המנוגדות מתמודדת עם אתגר רב-ממדים משלה: הזרם האידאולוגי נדרש להגביה את החומות ולהעמיק את יסודותיהן לנוכח החילוניות והמודרנה; ואילו הגישה הפרגמטית נדרשת לשמר את הזהות החרדית הפנימית והחיצונית אף בהינתן

290 זיכרמן וכהנר 2012, לעיל הערה 5.

291 זיכרמן 2014, לעיל הערה 5.

נקודות השקה רבות עם הישראליות והחילונית. לדבריו, שני האתגרים מורכבים וקשים להשגה, ומתוך ההתמודדות עם שניהם יצמח הדור הבא של החרדיות בישראל.

בפרשת דרכים זו עולות השאלות: מה יהיה התפקיד של החרדיות המודרנית העובדת, וכיצד היא תתקבל בחברה החרדית – בקבוצות הקנאיות ובזרם המרכזי? האם אופייה, כפי שהוא מתפתח בדור השלישי, יכול להיות מוכל בתוך הקהילה החרדית פנימה? האם קבוצה זו יכולה להיות שופר של החברה החרדית החוצה לרשות הרבים הישראלית?

במחקר קודם נטען שקיומה של המסגרת המודרנית מסייע לחברה החרדית לתת מקום וזהות לפרטים שאינם ממשיכים ללמוד בחברת הלומדים בלא דחייתם, ובכך היא שומרת אותם בתוך הזרם החרדי המרכזי.²⁹² הטענה הייתה שמחד גיסא, בשל פריחתם של מוסדות הלימוד האקדמיים והמקצועיים המיועדים לציבור החרדי, אלפי חרדים לומדים מקצוע יישומי במטרה לרכוש פרנסה מחוץ לחברת הלומדים, ודחייתם של חרדים אלו ואי-הכרה בהם תדחק אותם אל מחוץ למחנה החרדי; מאידך גיסא, אימוצה של הקבוצה המודרנית אל המסגרת החרדית יוכל לסייע לתדמית החרדית ואף להיות עוגן כלכלי לחברת הלומדים. נטען כי מעמד הביניים החרדי, המובל על ידי המודרנים והעובדים, יכול לתרום להמשך החזקתה של העילית החרדית, חברת הלומדים, כפי שנהוג בארצות הברית ובאנגליה – שם הציבור החרדי מחזיק את לומדי התורה מתוך הסכמה עם האידאולוגיה החרדית ש"תלמוד תורה כנגד כולם". החזקת התורה משפיעה לא רק על רווחתם הכלכלית של לומדי התורה, היא גם תורמת למעמד הביניים, מצדיקה את קיומו ונותנת ממד של שליחות רוחנית לפועלו הגשמי. כך, תחושת ההחמצה של חרדי שנשט את ספסלי הישיבה והכולל יכולה למצוא מזור בהיותו מחזיק תורה, כל אחד על פי יכולתו הכלכלית.

תפיסת המחקר הייתה שלצורך התפתחותן של הקבוצות החרדיות המודרניות והעובדות והפיכתן לקבוצה משמעותית נדרש יחס חיובי של הזרם החרדי המרכזי כלפיהן. לנוכח תפיסה זו סורטטו שלושה תסריטים אפשריים לתגובתה של

החברה החרדית לגידולן של קבוצות אלו: הראשון היה דחייה – ההנהגה החרדית הקיימת לא תיתן מקום לחרדיות המודרנית ותיאבק בה; השני היה התעלמות – ההנהגה החרדית תתעלם מהתחזקותן של הקבוצות המודרניות והעובדות מתוך תפיסה שמאבק כוחני לא ינחל הצלחה ומתוך הפנמת הצורך בקבוצות אלו, המציגות חלופה יישומית לחברת הלומדים ומאפשרות שיפור במצב הכלכלי והחברתי של החברה החרדית כולה; השלישי היה הכלה – החרדיות המרכזית תטפח את הקשר עם החרדיות המודרנית מתוך הבנה שתיתכן הזנה הדדית בין שתי הקבוצות. הזנה זו מושגת על בסיס כלכלי – ככל שהקבוצות המודרניות והעובדות יתרחבו, יהיה קל יותר להחזיק מבחינה כלכלית את חברת הלומדים ולתמוך בה. על פי מודל זה החברה החרדית תכיל את המודרניות כחלק בלתי נפרד בחרדיות, בדומה למודל בקהילות החרדיות בארצות הברית ובמערב אירופה. הנחת המחקר הייתה שבמשך הזמן שלושת התסריטים יתממשו, וששלושתם יבואו לידי ביטוי בסדר כרונולוגי. כך, בחלוף הזמן תתחלף מגמת ההתעלמות בהכרה שהקהילות החרדיות המודרניות והעובדות חשובות לתמיכה בחברת הלומדים ואולי אף בהכלתן.²⁹³

עשור מאז נכתב המחקר, אבקש לטעון שנדמה כי שלוש האפשרויות – דחייה (מאבק), התעלמות והכלה – מתרחשות במקביל בחברה החרדית. תסריט הדחייה מונהג באופן מובהק על ידי הזרמים הקנאיים, ואילו הזרם החרדי המרכזי מוביל התייחסות המורכבת משילוב של שלושת התסריטים יחד. לדוגמה: מאבק בשינויים במערכת החינוך החרדית וביצירת חלופות לה, התעלמות מהכניסה המסיבית של תרבות התקשורת הסלולרית והאינטרנטית, ובאופן כללי הכלת קיומה של החרדיות המודרנית והעובדת כחלק מהחברה החרדית בהקשרים פוליטיים ובהקשרים אחרים.

הדחייה בידי הגורמים הקיצוניים הקנאיים באה לידי ביטוי בהתרעה תדירה על מצב חירום בחברה החרדית אל מול תהליכי השינוי והמודרניזציה, בהקצנת עמדותיהם אל מול "גורמי הייצור" של הקבוצות החרדיות המודרניות והעובדות – מאבק נגד ההשכלה הגבוהה, נגד החינוך החרדי הממלכתי, נגד חוק הגיוס, נגד

עבודה במרחב מעורב, נגד ערוצי תקשורת חרדיים מודרניים ביצירת ערוצי תקשורת שמרניים (עיתון הפלס), והרשימה ארוכה.

בראון טוען שהתחזקותם של הגורמים הקנאיים בחברה החרדית הייתה, בין היתר, תגובת נגד למסע הבחירות האנטי-חרדי של מפלגת יש עתיד, והיא הובילה לשני תהליכים פנימיים בחברה החרדית: מאבק מתחדש בקבוצות המודרניות; והתמתנות אופיו של הזרם המרכזי.²⁹⁴ לטענתו, דווקא האופי המתון של הזרם המרכזי החרדי, על רקע העימות עם אנשי הפלס והפלג הירושלמי, מחבר את החרדים המודרנים אל זרם זה. הוא מדגים זאת בבחירה לכנסת של החרדים המודרנים במפלגות החרדיות המרכזיות (יהדות התורה וש"ס) ובהסתייגות מפיתוח מוסדות רוחניים וחינוכיים ברוח הקבוצה המודרנית. לדבריו, תופעה זו מציינת תמורה במעמדה של הסמכות הרבנית בזרם המרכזי החרדי, אשר נחלשה או שנעשתה פתוחה יותר ומוכנה להכיל גם את החרדים המודרנים – לתפיסתו כנראה שניהם יחד.

אם כך, בדומה למחקרים קודמים,²⁹⁵ טענתי היא שהזרם המרכזי החרדי אינו מדיר לחלוטין את החרדיות המודרנית משורות הקהילה, ולעיתים אף מכיל אותה, והחרדיות המודרנית שומרת אמונים לזרם המרכזי ומזדהה איתו (באופן ברור בקבוצת הנגיעות המודרניות). עם זאת, אפשר לראות ניצנים של עצמאות מוסדית רעיונית, רוחנית וחינוכית של הקהילות המודרניות, למשל בהקמת החינוך הממלכתי החרדי, פתיחת בתי ספר תיכוניים לבנות ברמת לימודים גבוהה, הקמת ישיבות חרדיות תיכוניות חדשות והקמה של רשת כוללים לחרדים עובדים בהנהגת רב.

על אף סממני הכלה מסוימים של הזרם המרכזי את החרדיות המודרנית ועל אף המוטיב הישראלי המשתלב בתוכה, התמונה מורכבת יותר בכל הקשור לאפשרות שהקבוצות החרדיות המודרניות והעובדות ישמשו גשר בין החברה החרדית לרשות הרבים בישראל. התת-פרק הבא יעסוק בשאלה זו.

294 בראון 2017, לעיל הערה 3.

295 זיכרמן וכהנר 2012, לעיל הערה 5.

9.4.2 השפעת החרדיות

המודרנית על

החברה הישראלית

במחקרים קודמים נטען שהחרדיות המודרנית מייצרת חלופה תרבותית פנים-חרדית שאינה מחייבת דחייה של האחר הישראלי, והקיום וההתרחבות שלה מייצרים חברה חרדית

סובלנית ופתוחה יותר.²⁹⁶ עוד נטען שחזיון של הקבוצות החרדיות המודרניות, כחלק מהציבוריות החרדית, יועיל לקשר עם החברה הישראלית בכללותה. הקבוצות החרדיות המודרניות יציגו חברה חרדית מאוזנת, נעדרת תוקפנות כלפי הציבור החילוני, המקיימת חברת לומדים איכותית, וכן חלופה מערבית פנים-חרדית שיש לה דו-שיח שוטף עם המדינה ומוסדותיה ועם החברה הישראלית כולה. לחרדיות המודרנית והעוברת יש פוטנציאל לאזן ולקרב בין הקטבים, הן בשל מעורבותה והיטמעותה ברשות הרבים הישראלית, על אף הסממנים החרדיים, והן בשל התנהלותה הסובלנית המתחייבת מתרבות גם-וגם. בהקשר הכלכלי נטען שמעמד הביניים החרדי יקטין את מדדי העוני של החברה החרדית ויציג חברה חרדית משולבת בשוק העבודה הישראלי במגוון מקצועות ותחומים. טיפוח הקבוצות החרדיות המודרניות ואי-הדרתן מן הזרם המרכזי החרדי יביאו לממשק הולך וגדל בין החרדיות לחילוניות, תוך כדי שמירה על האידאולוגיה ואורח החיים החרדי, אף אם מודרני יותר.

מתוך טענות אלו עלו במחקר השאלות אם מאפייניה של החרדיות המודרנית אכן טומנים בחובם פוטנציאל לגשר בין האוכלוסייה החרדית לחברת הרוב בישראל; ואם יש ביכולתה לייצר אקלים ממתן²⁹⁷ ולרכך מתחים בין החברה החרדית לחברה הכללית, או שבנקודת הזמן שבה היא נמצאה – בתהליך של גיבוש וצבירת כוח בתוך העולם החרדי – הדיון על כך היה מוקדם מדי.

אכן, נראה שהדיון אז היה מוקדם מדי, ואולי אף היום לאחר עשור עדיין לא ניתן לטעון שהקבוצות המודרניות והעוברות משמשות גשר בין העולמות. ליאון טוען שהחרדיות המודרנית מאתגרת את הזהות החרדית המרכזית, לא רק בשל המבט החוצה אלא גם בתנועה המתמדת של אנשיה בין העולמות.²⁹⁸ לטענתו,

296 ש.ש.

297 ש.ש.

298 ליאון 2017, לעיל הערה 6.

תנועה זו טלטלה שורה של מוסדות – משפחתיים, מגדריים, כלכליים וערכיים – המשמרים את החברה החרדית. אחד הביטויים לטלטלה זו הוא ניסיונותיהם של כוחות שמרניים בחברת הלומדים החרדית למנוע חידושים באורח החיים החרדי ולהציג את החברה החרדית כנתונה תמיד במצב חירום. לטענתו, אומנם החרדיות המודרנית משמשת גשר בין מעמד הביניים הכללי לבין החברה החרדית, אך לעיתים היא מעיין שטח הפקר ביניהם. כך או כך, התוצאה היא זהות חברתית סבוכה, מחפשת, היברידית, אשר מצד אחד בתוך העולם החרדי המרכזי יהיו מי שישתמשו ברכיביה כדי להעשיר את הקיים, ומצד אחר יהיו מי שישתמשו בהם כדי לבקר את הקיים ולשנותו.

בראון מעלה אף הוא את השאלה אם לקבוצות המודרניות, שכאמור הוא מחלק לשתיים, הקרייריסטית והאינטלקטואלית, יש פוטנציאל לייצר גשר בין החברה החרדית לחברה הכללית.²⁹⁹ תשובתו שלילית. לטענתו הקבוצה הקרייריסטית בעיקר עושה לביתה. היא משוללת אידאולוגיה והשקפה חדשה אל מול הזרם המרכזי, ואינה מפתחת ערכים ואידאולוגיה של חיבור ערכי עם החברה הכללית בשל אופייה הפרגמטי ורצונה בקידום מעמדה הכלכלי. לדבריו, היעדר החידוד והעדכון של ההשקפה החרדית ואי-אימוץ תפיסות ערכיות בנושאים הכרחיים לקשר עם החברה הישראלית – כגון דת ומדינה, שוויון אתני ומגדרי – יקשו על חיזוק הקשר עם החברה הישראלית דרכה. הקבוצה האינטלקטואלית למדנית יותר, ביקורתית יותר ואף מהפכנית יותר ביחס להשקפות המאפיינות את הזרם המרכזי החרדי. לתפיסתו, המאבק התמידי נגדה בתוך הציבור החרדי מחליש את כוחה ואת הלגיטימציה שלה ובכך מקשה עליה להיות לפה לחברה החרדית החוצה, שכן היא דוחה אותה מבפנים. כך או כך, שתי הזהויות המודרניות בתוך החרדיות המודרנית שתיאר בראון מתקשות לשמש גשר בין החברה הכללית לחרדית, אף שהן גדלות ושזהותן משתלבת בפועל במרחב רשות הרבים הישראלית.

תזה נוספת שאינה רואה בקבוצות החרדיות המודרניות בעלות פוטנציאל לזהות מגשרת בין הקבוצות בחברה הישראלית עולה במאמרו של איתמר בן עמי, המציע

מבט מחודש על החרדים המודרנים.³⁰⁰ בן עמי חולק על הנרטיב המרכזי שלפיו החרדים החדשים – אלו הפונים לצבא, לעבודה ולאקדמיה – נתפסים כבשורה מרגיעה בעיניים החילוניות, המכריזות שהמצב אינו אבוד שכן החרדים הולכים ונעשים ישראלים יותר, ליברלים יותר, מערביים יותר. ברוח זו, המחקר האקדמי מזהה את החרדים החדשים עם היחלשות החרדיות. אולם לטענתו גישה כזאת מחמיצה את משמעותו התרבותית של השינוי, המסמן מגמה הפוכה: עלייתו של דגם חרדי שדוחה את הצטמצמות החברה החרדית ללימוד תורה לטובת מאמץ להרחבה של תחומי החלתה אל העולם שמחוץ לגבולות בית המדרש, מתוך התעמתות אידאולוגית ישירה עם החילוניות. מגמה זו, שמהדהדת זרמים חרדיים היסטוריים נשכחים, מסמנת רדיקליזציה של הזהות החרדית ביחס לחרדיות הקלסית. לטענתו, יציאתם של החרדים החדשים לחיים האינטלקטואליים, לצבא ולשוק העבודה – ושיח הלגיטימציה המכשיר את הפעולות האלה – מציגים מגמה פוטנציאלית של תחרות דתית הן לארגון החרדי הקלסי והן לפרויקט החילון, ומתוך כך הם מבססים גם את צמיחתה של זהות חרדית רדיקלית חדשה, ובוודאי לא זהות שתייצר גשר בין הקבוצות בחברה הישראלית.

אלי ליפשיץ העלה את אחת התזות המעניינות בעניין השילוב של קבוצות מעמד הביניים החרדי בחברה הישראלית.³⁰¹ לדבריו, התפיסה של השתלבות בלא טמיעה שגויה: טעות לסבור כי השתלבות החרדים בכלכלה לכדה תבטל את המתח בין החברה החרדית לבין החברה הישראלית, אם החרדים יצאו לעבוד והיו למעמד ביניים שאינו מנסה להתערב בענייני המדינה. ההפך הוא הנכון: כאשר מיעוט קטן ובדלני צובר הון כלכלי מבלי להיטמע במנגנוני ההשפעה של החברה הכללית, המתח בינו לבין קבוצת הרוב מתגבר והשנאה כלפיו גדלה. לטענת ליפשיץ, שילוב מוצלח של החרדים בחברה הכללית דורש כניסה אינטנסיבית שלהם לכל מוקדי ההשפעה, השתתפות בדיונים וחשיבה ארוכת טווח על מטרות המדינה בשאלות של כלכלה, מדינה וחברה וקבלת אחריות אזרחית אקטיבית על גורל

300 איחמר בן עמי, מבט מחודש על החרדים החדשים, ירושלים: מכון ון ליר בירושלים (בהכנה).

301 אלי ליפשיץ, "השתלבות ללא אחריות: מתכון לאסון", צריך עיון: חשיבה והגות חרדית, י"ב באלול תשע"ט.

המדינה. לתפיסתו, גישה זו אולי תעורר את חמתן של האליטות החילוניות בטווח הקצר, אולם בטווח הארוך קבלת אחריות אזרחית של הקבוצות המשתלבות בחברה החרדית עדיפה בהרבה ממצב שבו החרדים ינסו להשתלב במדינה מבלי לקבל עליה אחריות.

מבט אחר על הקבוצות המודרניות קשור בזירה האזרחית החרדית, הפעילה במשולש הקשרים שבין המדינה, המגזר השלישי והקהילה החרדית³⁰² ואנשיה מגיעים מתוך הקבוצות החרדיות העובדות והמודרניות. בעניין זה עולות שאלות: האם מדובר בקבוצה המשדרת עוצמה אך בסופו של דבר חלשה בתוך החברה החרדית פנימה, על מוסדותיה החינוכיים, הרוחניים והפוליטיים? ומי מייצר את הקולות העוצמתיים, או כביכול עוצמתיים – אנשי העילית כגון משפחות רבנים, עסקנים, ואולי פעילים אזרחיים-חברתיים? האם הם משקפים נאמנה את המאפיינים, הצרכים, העמדות והדעות של הציבור החרדי הרחב? האם בכוחה של הזירה האזרחית לשמש גשר בין החברה החרדית לחברה הכללית? גם כאן, לטענתי, התשובה איננה חד-משמעית, אם כי הפעולה בזירות האזרחיות מייצרת חיבור בין מגוון החברות הישראליות.

אבקש להציג את טענתי האמביוולנטית בעניין היכולת של הקבוצות המודרניות לשמש גשר בין הציבור החרדי לציבור הכללי. מצד אחד הקושי בכינונה של החרדיות המודרנית והעובדת כקבוצה מגשרת בין העולמות נובע מכך שהפרטים בה משתייכים לקהילות אתניות נבדלות, מזהותה ההיברידית, מצרכיה ותפיסותיה הרתיות החרדיות וממאבקה על זהות הדור הבא שלה. לאלו יש להוסיף שימור ערכים שאינם ליברליים, כמו גזענות פנימית, צורך מובהק במרחב ציבורי דתי וחסר במוסדות רוחניים, חינוכיים ופוליטיים, שהיו יכולים לספק לקבוצה זו חוט שדרה פנימי המחבר את הקולות בתוכה. בהיעדרם, החיבור עם קבוצות אחרות בחברה הישראלית לא נראה אפשרי. על פי טענה זו, נראה שאין מדובר בגשר דו-סטרי שחולפים בו אנשים, זהויות, שיח ורעיונות המגיעים משני קצותיו, אלא במרחב זהות בעל דפנות כפולות – הוא סגור משני צידיו ואינו מצליח

302 רחלי אינבנוים ולי כהנר, "מנהיגות אזרחית בקהילה החרדית: חוברת כנס", המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2017; אברהם אסבן ויעל בכר-כהן, מובילי דרך: מנהיגות אזרחית חדשה בחברה החרדית, מחקר מדיניות 131, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2020.

להתפתח ולפרוץ, כל שכן לשמש גשר בין שתי קבוצות גדולות. ייתכן שפעולת גישור כזאת מתקיימת בנקודות ספציפיות מאוד ובהקשרים אישיים ואישיותיים של אדם הפועל בזירה האזרחית או התקשורתית או בזירה הלאומית-מדינתית במרחבי החיבור בין האוכלוסיות, אך לא של קהילה שלמה או קבוצה המגשרת בין כל הקבוצות יחד.

מן הצד האחר הקבוצות החרדיות המודרניות והעובדות הולכות וגדלות בחברה החרדית, וגם אם האזרחות הישראלית שלהן פרגמטית ולא אידאולוגית, הן מחלקות את הפרקטיקות בחייהן בין המרחב החרדי למרחב של רשות הרבים הישראלית באופן יום-יומי, בדינמיקות השתלבות ייחודיות, וחיות תוך כדי הפנמה של כללי המשחק הישראליים וציות להם – ומשום כך, גם אם לא באופן מאורגן ואינטנסיבי, הן כבר כעת מייצרות גשרים קטנים בין-אישיים ומקומיים בהקשרים חברתיים וכלכליים באופן יום-יומי עם החברה הישראלית. בכך טמון כוחן לגשר. בהקשר זה יהיה מעניין לעקוב במחקר המשך אחר גודלן של הקבוצות המודרניות והעובדות, התגבשות אופיין הליברלי (אם בכלל), התמסדותן והמשך התקבלותן בחברה החרדית – וייתכן שבעתיד הן יממשו את הפוטנציאל והיו גשר חזק ומבוסס יותר בין הזרם המרכזי החרדי ובין החברה הכללית הישראלית.

9.4.3 האם למדינה

יש תפקיד בחיזוק

הקבוצות החרדיות

המודרניות והעובדות?

החרדיות משתנה, פושטת צורה ולובשת צורה.

מהו תפקיד המדינה בתהליכים אלו? באיזו מידה

המדינה צריכה להוסיף ולהתערב ולהעצים את

הקבוצות החרדיות המבקשות להשתלב בחברה

ובכלכלה הישראלית? לטענתי, חשוב לחזק את

קיומו של מעמד ביניים חרדי בהקשרו הישראלי הפתוח, לקדם את צמיחתו

ולפתח את פוטנציאל החיבור הקיים באופיין של הקבוצות החרדיות המודרניות

והעובדות לשם יצירת גשר בין השבטים בחברה הישראלית.

למדינה יש תפקיד מכריע במשולש הכוחות – מדינה, מגזר שלישי וקהילה חרדית.

הקהילות החרדיות העובדות והמודרניות נמצאות במתח תמידי מול הזרם המרכזי

החרדי, וגם במתח פנימי תמידי בתוכן, בין הצורך באינדיווידואליזם לבין הצורך

בקולקטיביזם; בין הרצון לאינטגרציה לבין הצורך בסגרציה על מנת לשמור

על זהותן. לכך יש להוסיף את מערכת היחסים עם החברה הכללית ולהזכיר שהחברה החרדית אינה "שחקן חופשי" בשווקים הכלליים של העבודה, המגורים והכלכלה: איש אינו רוצה בקרבתה, ורבים תופסים אותה כמקשה אחת ואינם מודעים למערך השינויים המתרחש בה. טענתי היא שלנוכח המאבק הפנימי של הקהילות החרדיות המודרניות, הנמצאות עדיין בתהליך גיבוש של זהותן, ולנוכח מערכת היחסים עם החברה הכללית, למדינה יש תפקיד מפתח בפתיחת השערים וביצירת מנגנונים אשר יאפשרו שילוב וחיזוק של מעמד הביניים החרדי.

החברה החרדית בישראל כבר מזמן אינה קבוצת שוליים קטנה. האתגר של המדינה הוא קודם כול לפנות אל הקבוצות המודרניות, העובדות והמשתלבות – המהוות יחדיו 40% מהחברה החרדית – ולאפשר למאות אלפי החרדים בהן להשתלב: ליצור תשתיות למעוניינים לגור בשכונות וערים לא-חרדיות, להקים ולחזק מסגרות המשלכות לימודי תורה ולימודים כלליים ולפתח מסלולים מיוחדים שיאפשרו כניסה לאקדמיה ולתעסוקה איכותית. ואולם לא תיתכן עמידה מוצלחת באתגר אם המדינה לא תשכיל לייצר תהליכים שיכוונו את החברה הישראלית הכללית להכיר במערך הזהויות המתחדש בחברה החרדית, ובכך לאפשר למעוניינים להשתלב בה השתלבות מכובדת, אמיתית ושווה מבחינת החובות והזכויות כאחת.

מחקרים לא מעטים עסקו בשינויים שחלו בחברה החרדית בישראל בעשורים האחרונים. החידוש בספר זה הוא הניסיון להעריך את גודלן של שתי הקבוצות החרדיות המודרניות כחלק

מטיפולוגיה של זהויות חרדיות על הציר שמרנות-מודרניות. עבודת המחקר העומדת במרכזו של הספר ביקשה להציג סרגל טיפולוגי שמטרתו היתה לאמוד את גודלן של התת-קבוצות על ציר זה ובעיקר להבהיר ולתקף את מאפייניהן, אורחות חייהן, עמדותיהן ותפיסותיהן במגוון רחב של נושאים – חברתיים-כלכליים, מרחב וקהילה, חינוך, השכלה גבוהה, תעסוקה, אורחות חיים, תקשורת ופנאי ויחס לסוגיות של מגדר, מדינה, חברה וכלכלה – מתוך הבנה שרפואי ההתנהגות והעמדות בנושאים אלו נמצאים בתנועה בין מגוון הקבוצות בחברה

9.5

מגבלות המחקר ומחקרי המשך

החרדית על הציר שבין שמרנות למודרניות ועל ידי הצלבתו של ציר זה עם צירי זהות אחרים – אתני, גיל, מגדר ותעסוקה.

הסקר שספר זה מבוסס עליו מציג תמונת מצב עכשווית. מתוך כך יהיה נכון לעקוב אחר השינויים וההתהוות של הקבוצות המודרניות בסקר המשך ייעודי, הדומה לסקר שבבסיס ספר זה, על מנת לבחון את גודלן, תפיסותיהן ודפוסי התנהגותן על ציר הזמן. חקר המגמות המאפיינות את הציר שמרנות-מודרניות יאפשר לבחון את הניידות בין הקבוצות על הציר, להבין עד כמה הגבולות ביניהן קשיחים, מהם הגורמים לניידות בין הקבוצות, ומהן מגמות התנועה בציר זה. מבט כרונולוגי יאפשר לנו להעמיק את המבט בתהליך ההתגבשות של הקבוצות בציר שמרנות-מודרניות ולהבין את השלכותיו על החברה החרדית, על מערך הקשרים שלה עם החברה הישראלית הכללית ועל עיצוב המדיניות.

תוצאות המחקר המוצג כאן מלמדות על הצורך בהמשך המעקב בעיקר אחר קבוצת האמצע – החרדים עם הנגיעות המודרניות. קבוצה זו היא קבוצה גדולה מספרית, תוצר מובהק של תעסוקה איכותית והשכלה גבוהה, והיא ניוונה הן מהזרם המרכזי החרדי והן מתהליכי המודרניות. מחקר המשך של הדומה והמבדיל בינה לבין קבוצת הליבה השמרנית ובינה לבין הקבוצה החרדית המודרנית יוכל לענות על השאלות: לאן פניה של קבוצה זו מועדות בתנועה שבין הקבוצות על הציר שמרנות-מודרניות? מה יהיה גודלה? מה יהיו מאפייניה בעתיד? מה תהיה השפעתה על החברה החרדית כולה?

ספר זה מציג שפה חדשה לבחינת החברה החרדית וממקד את המבט על הציר שמרנות-מודרניות, מבלי לזנוח את הגנטיקה התרבותית של החברה החרדית, המבוססת על הציר האתני. ציר הזהות האתנית הוא ציר הבסיס בזהות החרדית, והוא טומן בחובו שייכות לקהילה, סגנון חיים, טקסים, תפיסות עולם והיררכיות פנימיות. מבחינה עדתית החברה החרדית מורכבת מכל קבוצות המוצא, אך היא אשכנזית בעיקרה. במחקר נמצא שהקבוצות האולטרה-שמרנית והשמרנית אשכנזיות בעיקרן ומורכבות מרוב חסידי וליטאי (בסדר גודל שונים), ואילו בקבוצות המודרניות והעובדות ניכרת התגוונות עדתית ודומיננטיות של מזרחים וליטאים. ראוי שמחקר המשך יתמקד בהצטלבות בין שני צירי זהות – האתני ושמרנות-מודרניות – ובשאלה אם מדובר בקבוצה חדשה או בגלגול של קבוצה קיימת, ואולי רק במבע אחר של החלוקה האתנית. ראוי שמחקר המשך, אשר

יבקש לחדד את מאפייניהן של הקבוצות על הציר שמרנות-מודרניות ולהעמיק בהן, יכולת חיתוך בין החלוקה האתנית לבין ארבע הקבוצות בניתוח של מגוון נושאים. ניתוח מסוג זה עשוי להקל את החיבור בין חקר החברה החרדית, שעד כה התמקד בעיקר בניתוחה על הציר האתני, לבין השפה החדשה המוצעת במחקר זה, המתמקדת בחלוקה בין שמרנות למודרניות, ולחדד את התשובה על השאלה אם הליבה החרדית משתנה או שמרחב החרדיות התפשט וכעת כולל את מי שבעבר לא היו רואים את עצמם כחרדים. הצלבת צירי זהות אלו עם צירים אחרים במגוון נושאים תוכל לדייק עוד את הבנת החברה החרדית בישראל.

אציין שנתוני המחקר המוצג כאן זמינים בבסיס הנתונים של מרכז גוטמן לחקר דעת קהל ומדיניות,³⁰³ וכל חוקר יכול להתבסס עליהם לשם מחקר המשך שימקד את המבט בהרכב הקבוצות במטרה לנסות לענות על שאלות כאלה ואחרות. מחקרי המשך ראוי שיתעמקו בזהות החרדית המודרנית בנושאים שכבר סומנו במחקרים קודמים:³⁰⁴ המפגש בין חרדים לאקדמיה ותהליכי התמקצעות; דיוקנה של המשפחה החרדית לנוכח המעבר מחברת הלומדים לרפואי תעסוקה; ההשלכות של המעבר מלימוד תורה ללימוד מקצוע על הדור השני של החרדיות המודרנית (דור הילדים); ההתפתחות הפוליטית של החרדים המודרנים; התפתחותן של מערכות חינוך ייעודיות לקבוצות המודרניות בדמות החינוך הממלכתי החרדי והישיבות החרדיות התיכוניות; היקף התופעה ומיקומה על רצף ההתפתחות ההיסטורי של האורתודוקסיה היהודית.

מלבד נקודת המבט ההיסטורית, שיש לבחון אותה עוד, נכון לחקור את המשמעות הביקורתית של המונחים "שמרנות" ו"מודרניות". בהקשר זה חסר מחקר משווה לקבוצות מתבדלות אחרות בעולם שחלו בהן תהליכים דומים ושנוצרו בתוכן קהילות על הציר שבין מודרניות לשמרנות. בהקשר של המודרניות חסר מחקר על עמדותיהם של חרדים מודרנים בעניין החלוקות החברתיות, המגדריות והאתניות שמלוות בסטראוטיפים וביחסי כוח וגם בהעדפות פוליטיות מגזריות, אתניות

303 לנתונים הגולמיים במחנכת קובץ SPSS ראו באתר מרכז גוטמן לחקר דעת קהל ומדיניות.

ולאומיות. מחקר מסוג זה מעניין וחשוב בבחינת ההתגבשות (או אי־התגבשות) של האופי הליברלי של הקבוצות המודרניות בחברה החרדית.

כולי תקווה שמחקרים עתידיים יתמקדו בסוגי השיח המתפתחים: בקרב נשים המנהלות את פעולת השימור מול פעולת השינוי; בקרב המתגוררים בשכונות מעורבות המבקשים לעצמם מרחב פתוח ומשולב מול מרחב דתי סגור; בקרב המתגייסים לצבא וסטודנטים באקדמיה המבקשים לשמור על זהותם החרדית אך נעים בתוך ציר השילוב עם החברה הכללית; השיח במרחב האינטרנט והפעולה הקהילתית המודרנית בתוכו – במידה מסוימת האינטרנט הוא הבסיס לפעולה האזרחית החרדית, ויהיה מעניין לעקוב אחר התפתחות השימוש באמצעי זה. כמה מהרעיונות והשאלות המוצגים כאן כבר נמצאים בשלבי מחקר.

אציין שוב שהציר שבין שמרנות למודרניות, מלבד היותו כלי אקדמי ללימוד ולניתוח של החברה החרדית, מבקש להיות כלי יישומי רלוונטי ויעיל לעבודה למקבלי החלטות מתוך החברה החרדית פנימה – שכן שאלת התנועה בין שמרנות למודרניות והמבנים הקבוצתיים בתוכה מטרידה מאוד את החברה החרדית, וגם גורמים מחוצה לה, בדיון התכנוני במסגרת המגזר הציבורי והמגזר השלישי. תקוותי היא שסייעתי במשהו לשיח התכנוני בגופים אלו.

נספח

שאלון הסקר

—

שלום, שמי _____ ממכון המחקר סקר כהלכה – מכון הסקרים של הציבור החרדי. אנו עורכים סקר בקהילה החרדית שנועד לבחון את עמדות הציבור בנושאים שונים. דעתך חשובה לנו מאוד. אנו מתחייבים שתשובותיך תישמרנה בעילום שם ובסודיות מרבית ותשמשנה לצורך ניתוח מחקר זה בלבד. אנו מודים לך מאוד על השתתפותך בסקר. (ירואיינו חרדים/יות בגיל 18+ בלבד)

1. באיזו מידה היית אומר שאתה שייך למגזר החרדי גם לפי אורח החיים שלך וגם לפי השקפותיך?

1. בכלל לא (להודות ולהפסיק)
2. במידה מועטה (המשך)
3. במידה רבה (המשך)
4. במידה רבה מאוד (המשך)
5. (לא להקריא): לא יודע/מסרב (להודות ולהפסיק).

(ירואיינו בסקר רק תשובות 2-4)

תחילה מעט פרטים עליך:

2. גיל: בן כמה אתה? _____

3. (סמן את קבוצת הגיל. אם סירב לנקוב בגילו, שאל: "לאיזו קבוצת גיל אתה שייך?")

והתחל להקריא)

1. 18-24

2. 25-34

3. 35-44

4. 45-54

5. 56-64

6. 65+

4. מין

1. גבר

2. אישה

5. באיזה יישוב אתה גר? _____

5.1 איזו שכונה/אזור/רובע? (למראיין: לחדר היטב. למשל: לא גבול בני ברק-רמת גן,

אלא לשאול מאיזה צד) _____

6. מה המצב המשפחתי שלך?

1. רווק 2. מאורס 3. נשוי 4. אלמן/ה 5. גרושה

(שאלה 7 לנשואים/אלמנים/גרושים)

7. באיזה גיל התחתנת? (בפעם הראשונה) _____

(שאלות 8-10 לנשואים/אלמנים/גרושים)

8-10. האם יש או אין לך ילדים? בנים ו/או בנות?

8. מה מספר הבנים? _____ (אין=0)

9. מה מספר הבנות? _____ (אין=0)

10. (סיכום, סה"כ בניים/בנות)

(שאלה 11 לגברים (תשובה 1 בשאלה 4), ולנשים נשואות (תשובה 2 בשאלה 4; וגם 3 בשאלה 6)

11. מהו העיסוק העיקרי הנוכחי (לגברים) שלך/(לנשים נשואות) של בעלך?

1. אברך כולל
2. עובד/ת שכיר/ה. באיזה תחום, מקצוע? _____
3. עובד עצמאי/ת. באיזה תחום, מקצוע? _____
4. סטודנט/סטודנטית
5. עקרת בית
6. גימלאי/פנסיונר
7. אחר (פרט): _____
8. לא להקריא: לא יודע/מסרב

(אם הגבר שכיר או עצמאי: תשובות 2, 3, בשאלה 11)

12. האם האנשים (לגברים) שאתה/(לנשים נשואות) שבעלך עובד איתם הם:

1. בעיקר חרדים
2. בעיקר לא חרדים
3. גם חרדים וגם לא חרדים
4. לא להקריא: לא יודע/מסרב

(שאלה 13 לנשים (תשובה 2 בשאלה 4), ולגברים נשואים (תשובה 1, בשאלה 4; וגם 3, בשאלה 6))

13. מהו העיסוק העיקרי הנוכחי (לנשים) שלך/(לגברים נשואים) של אשתך?

1. _____
2. עובד/ת שכיר/ה, באיזה תחום? מקצוע? _____
3. עובד עצמאי/ת. באיזה תחום? מקצוע? _____
4. סטודנט/סטודנטית
5. עקרת בית
6. גימלאית/פנסיונרית
7. אחר (פרט): _____
8. לא להקריא: לא יודע/מסרב

(שאלה 14, אם האישה שכירה או עצמאית, תשובות 2, 3 בשאלה 13)

14. האם האנשים (לנשים) שאת/לגברים נשואים) שאשתך עובדת איתם הם:

1. בעיקר חרדים
  2. בעיקר לא חרדים
  3. גם חרדים וגם לא חרדים
  4. לא להקריא: לא יודע/מסרב
- (שאלה 15 לגברים, שאלה 4, תשובה 1)

15. מהי תעודת ההשכלה הגבוהה ביותר שקיבלת שאיננה השכלה התורנית?

1. אין לי אף תעודה שאינה השכלה תורנית
  2. מסלול רבנות-הלכה
  3. השלמת לימודים תיכוניים (ללא בגרות)
  4. תעודת בגרות חלקית או מלאה
  5. תעודת סיום/הסמכה ממוסד להכשרה מקצועית
  6. תואר ראשון
  7. תואר אקדמי, ראשון
  8. תואר אקדמי, שני או שלישי
  9. אחר, פרט: _____
- לא להקריא: לא יודע/מסרב

(שאלה 16 לנשים, שאלה 4, תשובה 2)

16. מהי תעודת ההשכלה הגבוהה ביותר שקיבלת?

1. אין לי אף תעודה
2. מבחני חוץ, מבחני סאלד
3. תעודת סיום/הסמכה ממוסד להכשרה מקצועית
4. תעודת בגרות מלאה "רגילה"
5. תעודת סיום/הסמכה ממוסד להכשרה מקצועית
6. תואר אקדמי ראשון
7. תואר אקדמי, שני או שלישי
8. אחר, פרטי: _____
9. לא להקריא: לא יודע/מסרב

(שאלה 17 מי שענה/ענתה תשובות 1-4 בשאלה 15 או 16)

17. האם את/ה מתכוונת/ת לפנות בעתיד ללימודים אקדמיים או מקצועיים?

1. בטוח שכן
2. חושב שכן
3. חושב שלא
4. בטוח שלא
5. לא להקריא: לא יודע/לא החלטתי עדיין

18-27. עד כמה אתה מסכים או לא מסכים עם כל אחד מהמשפטים הבאים:

מסרב להשיב	(לא להקריא) לא יודע/ מסכים	מאוד מסכים	די מסכים	לא כל כך מסכים	בכלל לא מסכים	
5	4	3	2	1	18	יש לאפשר לכל בן אדם לחיות באורח החיים שיבחר, בלי שאחרים יכפו עליו איך לחיות
5	4	3	2	1	19	לכל משפחה יש זכות לקבוע כמה ילדים יהיו לה
5	4	3	2	1	20	צריך לעשות מה שהרבנים אומרים בכל נושא ולא רק בשאלות הלכה
5	4	3	2	1	21	חשובה לי הפרדה בין גברים לנשים במקומות ציבוריים כמו בתחבורה ציבורית (קווי מהדרין)
5	4	3	2	1	22	אני גאה להיות ישראלי
5	4	3	2	1	23	חשוב שיותר חרדים ישתלבו בשוק העבודה הכללי
5	4	3	2	1	24	נשים יכולות למלא תפקידים ניהוליים ובכירים
5	4	3	2	1	25	אישה ההולכת עם חצאית ארוכה היא צנועה יותר
5	4	3	2	1	26	הרבנים מכריעים אך ורק לפי דעת תורה ושום גורם אחר לא משפיע על הפסיקות שלהם.
5	4	3	2	1	27	יום העצמאות הוא יום חג בשבילי

28. האם היית מוכן/ה לעבוד במקום שאין בו הפרדה בין גברים לנשים?

1. בטוח שכן
2. חושב שכן
3. חושב שלא
4. בטוח שלא
5. לא להקריא: לא יודע/מסרב

29. היכן היית מעדיף/ה לגור?

1. בסביבה לגמרי חרדית
2. בסביבה חרדית לגמרי בסמוך לאזור לא חרדי
3. בסביבה מעורבת חרדית ודתית
4. בסביבה מעורבת חרדית, דתית וחילונית
5. לא להקריא: לא יודע/מסרב

30. באיזה בית כנסת (לגברים): אתה מתפלל בשבת ובחגים? (לנשים נשואות): בעלך

מתפלל בשבת ובחגים (לנשים לא נשואות): אביך מתפלל בשבת ובחגים?

1. בית כנסת של אברכים (חניכי ישיבות)
2. בית כנסת של החסידות אליה אני משתייך
3. שטיבל
4. בית כנסת של קהילה חרדית מודרנית
5. אין לי (לבעלי/לאבי) בית כנסת קבוע
6. אחר, פרט איזה: _____
7. לא להקריא: לא יודע/מסרב

31. עם איזה רב אתה מתייעץ בהחלטות משמעותיות כמו דיור, לימודים, שידוכים,

מחלות ושאלות אחרות?

1. רב בית הכנסת
2. רב השכונה
3. ראש הישיבה
4. רב העיר
5. האדמו"ר

6. אחד מגדולי הדור

7. רב מקובל

8. אחר, פרט: _____

9. לא נוהג להתייעץ עם רב באופן קבוע

10. לא להקריא: לא יודע/מסרב

(שאלה 32 למי שמתיעץ, תשובות 1-8 בשאלה 31)

32. מה הם הנושאים שבהם (לגבר: אתה) (לאישה נשואה: שבעלך נמצא בקשר עם הרב?

(אפשר מספר תשובות)

1. שאלות הלכתיות יום-יומיות

2. החלטות משמעותיות (דיוור, לימודים, שידוכים, מחלה)

3. חגים או אירועים מיוחדים (טישים אירועי קהילה)

4. שיעורי תורה קבועים

5. אחר, פרט איזה: _____

6. לא להקריא: לא יודע/מסרב

33. עד כמה חשוב או לא חשוב לך להשתייך לקהילה?

1. בכלל לא חשוב

2. די לא חשוב

3. די חשוב

4. מאוד חשוב

5. לא להקריא: לא יודע/מסרב

34. אילו עיתונים או שבועונים יש אצלכם בבית באופן קבוע?

1. לא מכניסים הביתה עיתונים ושבועונים

2. רק עיתונים ושבועונים חרדיים

3. רק ירחונים חרדיים לילדים ולנוער

4. גם עיתונים ושבועונים חרדיים וגם כלליים

5. אחר, (פרט): _____

6. לא להקריא: לא יודע/מסרב

35. לאיזה רדיו אתה נוהג להאזין לתוכניות שהן לא "חדשות"?

1. לא מאזין לתוכניות רדיו כלל/מאזין רק לחדשות
2. רק לתחנות רדיו חרדיות
3. גם לתחנות חרדיות וגם לתחנות כלליות
4. רק לתחנות רדיו כלליות
5. אחר, (פרט): _____
6. לא להקריא: לא יודע/מסרב

(שאלה 36 לנשים (תשובה 2, בשאלה 4), ולגברים נשואים (תשובה 1, בשאלה 4; וגם 3, בשאלה 6))

36. איזה כיסוי ראש (לנשים) את / (לגברים נשואים) אשתך לובשת?

1. מטפחות קשורות או מטפחות רשת
2. פאה קצרה עד אורך הכתף
3. פאה ארוכה מעבר לכתף
4. כובע על הפאה
5. מטפחת על פאה
6. אחר, פרט: _____
7. לא להקריא: לא יודע/מסרב

(שאלה 37 לגברים (תשובה 1, בשאלה 4), ולנשים נשואות (תשובה 2, בשאלה 4; וגם 3, בשאלה 6))

37. באיזה מקרים (לגברים) אתה/ (לנשים) בעלך מקפיד ללבוש כובע וחליפה ביום חול (לבחור תשובה אחת או עד שתי תשובות)

1. בכל יציאה מהבית
2. רק ביציאות רחוקות (מחוץ לשכונה/לרחוב)
3. רק לאירועים רשמיים (חתונה, לוויה, כנס)
4. רק בתפילה
5. אף פעם
6. אחר, פרט: _____
7. לא להקריא: לא יודע/מסרב

44-48. עד כמה אתה מסכים או לא מסכים עם כל אחד מהמשפטים הבאים:

מאוד (לא להקריא) לא יודע/מסרב להשיב	מאוד מסכים	די מסכים	לא כל כך מסכים	לא מסכים	בכלל לא מסכים		
5	4	3	2	1	1	38	היה טוב שיותר חרדים ילמדו במוסדות אקדמיים להשכלה גבוהה
5	4	3	2	1	1	39	צריך שחוקי מדינת ישראל יהיו חוקי ההלכה
5	4	3	2	1	1	40	יום השואה שקבעה מדינת ישראל הוא עבוירי יום אבל
5	4	3	2	1	1	41	נשים חרדיות שפועלות למען שוויון זכויות לנשים פוגעות בחברה החרדית
5	4	3	2	1	1	42	אני לא מרגיש צורך לשאול את הרב בנושאים שאני בטוח בהם מבחינה מצפונית
5	4	3	2	1	1	43	אישה ההולכת עם פאה ארוכה היא פחות צנועה
						44	בחורים חרדים שאינם לומדים בישיבות צריכים לשרת בצבא או בשירות אזרחי

45. מהי לדעתך הסיבה העיקרית שבגללה חרדים יוצאים ללימודים מקצועיים או

אקדמיים? (תשובה אחת או עד שתי תשובות)

1. מצוקה כלכלית וצורכי פרנסה
2. בגלל עניין אישי בתחום הלימוד
3. כדי למצות את הפוטנציאל האישי שלהם ולהצליח לפתח קריירה
4. בעיות טכניות במסגרת הלימודית שלא אפשרו להמשיך בלימודי הקודש
5. רצון להשתלב בחברה הכללית הישראלית
6. אחר, פרט _____
7. לא להקריא: לא יודע/מסרב

(שאלה 46 למי שיש בנים, שאלה 8, גבוה מ-0)

46. באיזה תלמוד תורה למד/לומד/ילמד הבן הצעיר ביותר שלכם? (לא כולל חינוך מיוחד)

1. ת"ת (תלמוד תורה) ליטאי
2. ת"ת מודרני (בתי ספר חדשים ששמים דגש על הרחבת לימודי הליכה) (דברות משה הרנוף, רבן))
3. ת"ת של חסידות אחת
4. כלל חסידי
5. ת"ת ספרדי
6. בי"ס המעיין התורני
7. בי"ס החינוך העצמאי
8. אחר, (פרט): _____
9. לא להקריא: לא יודע/מסרב

(שאלה 47 למי שיש בנים, שאלה 8 גבוה מ-0)

47. לאיזו ישיבה קטנה שלחת/תשלח את הבן הצעיר ביותר שלך?

1. ישיבה ליטאית
2. ישיבה חסידית
3. ישיבה ספרדית
4. ישיבה חרדית עם בגרות
5. אחר, פרט:
6. לא להקריא: לא יודע/מסרב

48. לדעתך, בנים הלומדים בחינוך חרדי צריכים ללמוד רק לימודים תורניים או גם לימודים כלליים?

1. רק לימודים תורניים
2. בעיקר לימודים תורניים ומעט לימודים כלליים כמו דקדוק וחשבון
3. לימודים תורניים ובאופן מוגבר גם לימודים כלליים
4. לא להקריא: לא יודע/מסרב

(שאלה 49 למי שיש בנות, שאלה 9, גבוה מ־0)

49. באיזה תיכון למדה/לומדת/תילמד הבת הצעירה ביותר שלכם?

1. תיכון ספרדי
2. תיכון בית יעקב
3. תיכון השייך לחסידות
4. תיכונים חדשים שנותנים דגש על לימודים גבוהים
5. אחר (פרט) _____
6. לא להקריא: לא יודע/מסרב

(שאלה 50 להורים לבנים ו/או לבנות, שאלות 8, 9 או 10 גבוה מ־0)

50. האם תשקול לשלוח, או שכבר שלחת, את ילדיך ללימודי ליבה אחר הצוהריים, כמו

חשבון, מדעים ואנגלית, במסגרת מחוץ לשעות הלימודים בבית הספר?

1. כן, אבל רק את הבנים
2. כן, אבל רק את הבנות
3. כן, גם את הבנים וגם את הבנות
4. לא את הבנים ולא את הבנות
5. לא להקריא: לא יודע/מסרב

(שאלה 51 להורים לבנים ו/או לבנות, שאלות 8, 9 או 10, גבוה מ־0)

51. האם תעודד/י את ילדיך ללמוד לימודים אקדמיים?

1. כן, אבל רק את הבנים
2. כן, אבל רק את הבנות
3. כן, גם את הבנים וגם את הבנות
4. לא את הבנים ולא את הבנות
5. לא להקריא: לא יודע/מסרב

(להורים לבנים, שאלה 1 מ־0)

(שאלה 52 להורים לבנים, שאלה 8, גבוה מ־0)

52. האם תעודד/י את הבנים שלך לשרת בצבא או בשירות אזרחי?

1. לא בצבא ולא בשירות אזרחי
2. רק בצבא

3. רק בשירות אזרחי
  4. בשניהם, בצבא או בשירות אזרחי (במה שיבחרו משניהם)
  5. לא להקריא: לא יודע/מסרב
53. האם היית מוכן/ה ללמוד במקום שאין בו הפרדה בין גברים לנשים?
6. בטוח שכן
  7. חושב שכן
  8. חושב שלא
  9. בטוח שלא
  10. לא להקריא: לא יודע/מסרב
54. האם את/ה שייך/ת לקהילה? באיזה סגנון?
1. באותו סגנון של הקהילה שאליה השתייכו הוריי
  2. בסגנון אחר (שונה מההורים) שבחרתי אותה בעקבות שינויים בחיי (למשל, בעקבות נישואים, מעבר דירה, שינוי מקום עבודה וכו')
  3. לא שייך לקהילה
  4. לא להקריא: לא יודע/מסרב לענות
55. האם יוצא לך להיות בקשר עם אנשים שאינם חרדים? באיזו מסגרת? (אפשר כמה תשובות)
1. לא יוצא לי כלל להיות בקשר עם אנשים שאינם חרדים
  2. במסגרת העבודה
  3. עם נותני שירותים (רופא/שוכר/בנקאי וכד')
  4. עם שכנים
  5. במסגרת הלימודים
  6. במסגרת חברית/עם חברים
  7. בני משפחה
  8. במפגשי שיח והיכרות בין קהילות
  9. בסיטואציה אחרת: _____
  10. לא להקריא: לא יודע/מסרב

(שאלה 56 שואלת על גבר שאינו אברך: לעובדים ולסטודנטים, תשובות 2, 3, 4, בשאלה 11)

56. האם (לגברים) אתה (לנשים נשואות), בעלך, קובע עיתים לתורה מדי יום?

1. כן, שיעור הדף היומי
2. כן, חצי יום
3. כן, יש לי חברותא בוקר או ערב
4. לא
5. לא עובד/אברך
6. אחר, פרט _____
7. לא להקריא: לא יודע/מסרב

57. האם את/ה משתמש באינטרנט, באיזה?

1. כן, אינטרנט רגיל
2. כן, אינטרנט כשר עם רמת חסימה מינימלית (כמו רימון)
3. כן, אינטרנט כשר, ברמת אתרוג/נתיב
4. לא משתמש באינטרנט
5. לא להקריא: לא יודע/מסרב

(שאלה 58 למשתמשי אינטרנט, תשובות 1-3, בשאלה 57)

58. היכן את/ה גולש/ת באינטרנט? (אפשר כמה תשובות)

1. בבית
2. בעבודה
3. במקומות מזדמנים (אצל חברים, באינטרנט קפה, בספרייה)
4. אחר, פרט _____
5. לא להקריא: לא יודע/מסרב

(שאלה 59 למשתמשי אינטרנט, תשובות 1-3 בשאלה 57)

59. לאיזה מטרת את/ה משתמש באינטרנט? (אפשר לסמן יותר מתשובה אחת)

1. עבודה
2. תשלום חשבונות
3. קניות
4. מידע טכני או הרחבת ידע כללי

5. צריכת חדשות באתרים חרדיים
  6. צריכת חדשות באתרים כלליים
  7. אמצעי תקשורת לצורכי בידור (רדיו, סרטים, טלוויזיה)
  8. רשתות חברתיות (פייסבוק, פורומים)
  9. אתרים אחרים (פרט): _____
  10. לא להקריא: לא יודע/מסרב
- 60. האם ברשותך טלפון סלולרי?**
1. אין ברשותי טלפון סלולרי
  - יש ברשותי טלפון סלולרי (שאל): איזה, האם –
  2. כשר לא חכם
  3. חכם כשר
  4. לא כשר
  5. גם טלפון סלולרי כשר וגם טלפון שאינו כשר
  6. לא להקריא: לא יודע/מסרב
- 61. מהן שתי פעילויות הפנאי המועדפות עליך ביותר? (בחר רק אחת או שתיים)**
1. פעילות גופנית
  2. קריאת ספרים
  3. הקשבה למוזיקה
  4. צפייה בסרטים
  5. הליכה להופעות
  6. ישיבה בבתי קפה ו/או במסעדות
  7. טיולים
  8. קניות
  9. שמיעת הרצאה בנושאים תורניים
  10. שמיעת הרצאה בנושאים כלליים
  11. אמירת תהלים או תפילה במקומות קדושים
  12. אחר: _____
  13. לא להקריא: הרבה פעילויות אותו דבר/מתקשה לבחור העדפה
  14. לא להקריא: אין לי פעילות פנאי/אין פנאי (דלג ללוח לשאלה 63-66)
  15. לא להקריא: לא יודע/מסרב (דלג ללוח לשאלה 63-66)

(שאלה 62, למי שענה תשובות 1-13, בשאלה 61)

62. כל כמה זמן, בערך, את/ה עוסק/ת בפעילויות אלו? (בפעילות התדירה ביותר)

1. כל יום
2. מספר פעמים בשבוע
3. פעם בשבוע
4. פעם בשבועיים
5. פעם בחודש או לעיתים נדירות יותר
5. לא להקריא: לא יודע/מסרב

63-66. האם בשנה האחרונה

כלל לא	מעט פעמים	הרבה פעמים	(לא להקריא) לא יודע/מסרב	
1	2	3	4	63. קראת ספרים כלליים ו/או שמעת מוזיקה שאיננה דתית-חרדית
1	2	3	4	64. צפית בהופעת מוזיקה/תאטרון/קולנוע שאינם בעלי תוכן דתית-חרדי
1	2	3	4	65. יצאת לחופשה בישראל
1	2	3	4	66. יצאת לחופשה בחו"ל

67. כשאת/ה חושב על חופשה, עד כמה חשוב לך שהנופשים האחרים באותו מלון, גם

הם יהיו חרדים?

1. בכלל לא חשוב
2. במידה מועטה בלבד
3. במידה רבה
4. במידה רבה מאוד
5. לא להקריא: לא יודע/מסרב

70-71. עד כמה את/ה מסכים או לא מסכים עם כל אחד מהמשפטים הבאים:

מסרב להשיב	לא יודע/ (לא להקריא)	מאוד מסכים	די מסכים	לא כל כך מסכים	בכלל לא מסכים	
5	4	3	2	1	1	68. ביום הזיכרון הכללי לחללי צה"ל שקבעה המדינה אני מרגיש חלק מהציבור הישראלי המתאבל על הנופלים
5	4	3	2	1	1	69. גבר שלובש חולצה צבעונית הוא פחות חרדי
5	4	3	2	1	1	70. נשים חרדיות לא צריכות לנהוג

71. באיזו מידה אתה מרגיש/ה חלק ממדינת ישראל ובעיותיה?

1. במידה רבה מאוד
2. במידה די רבה
3. במידה די מועטה
4. בכלל לא
5. לא להקריא: לא יודע/מסרב

72. האם הנך מכיר מקרוב אדם ששירת או משרת בצה"ל? (אפשר כמה תשובות)

1. אני בעצמי/בעלי
2. אבא שלי/חמי
3. אח שלי/גיסי
4. בן משפחה בדרגת דוד בן-דוד
6. חבר/מכר
7. אדם שאני מכיר אך אין לי קשר קרוב איתו
8. לא מכיר
9. לא להקריא: לא יודע/מסרב

(שאלה 73 למי שהוא או בעלה שירת, תשובה 1 בשאלה 72)
 73. (לגברים) היכן שירתת/לנשים נשואות: היכן בעלך שירת?

1. בצבא, פרט באיזה מסלול: _____
2. בשירות אזרחי, פרט באיזה מסלול: _____
3. אחר (פרט): _____
4. לא יודע/מסרב לענות (לא להקריא)

74. בהנחה שהיית צריך להגדיר את עצמך בזהות אחת, מה התיאור המתאים ביותר עבורך?

1. יהודי חרדי
2. יהודי חרדי ישראלי
3. יהודי ישראלי
4. (לא להקריא) תיאור אחר, פרט: _____
5. (לא להקריא) אף אחד מהם
6. (לא להקריא) כולם מתארים אותי במידה זהה
7. (לא להקריא) לא יודע/מסרב

75. על הסרגל שבתוך החברה החרדית, זה שבין שמרנות אדוקה לבין מודרני מאוד, כיצד היית מדרג את עצמך מ-1-5, כאשר 1 שמרני מאוד ו-5 מודרני מאוד?

בתוך החברה החרדית

שמן אדוק	מודרני מאוד					(לא להקריא) לא יודע/מסרב להשיב
1	2	3	4	5	6	

76. להרגשתך, האם החברה החרדית בישראל הופכת בשנים האחרונות פתוחה יותר, חרדית יותר או שאין שינוי?

1. הופכת הרבה יותר פתוחה
2. הופכת קצת יותר פתוחה
3. אין שינוי
4. הופכת קצת יותר חרדית

5. הופכת הרבה יותר חרדית

6. לא להקריא: לא יודע/מסרב

77. האם אתה מכיר באופן אישי אנשים (מהמשפחה הקרובה, הרחוקה או מכרים ושכנים),

שעזבו את אורח החיים החרדי ביוזמתם?

1. לא מכיר באופן אישי אף אחד

2. מכיר מעטים מאוד (אחד או שניים)

3. מכיר די מעטים

4. מכיר די רבים

5. מכיר רבים מאוד

6. לא להקריא: לא יודע/מסרב לענות

ולבסוף, מספר פרטים עליך, לצורך סטטיסטיקה בלבד: (שאלות רקע)

78. לאיזה זרם את/ה משייך/ת את עצמך?

1. ליטאי

2. חסידי

3. חרדי ספרדי

4. חרדי מודרני

5. חוזר בתשובה

6. ברסלב או חב"ד

7. כלל חסידי

8. עדה חרדית

9. חרדי לא מזוהה

10. אחר, פרט _____

11. לא להקריא: אף אחד

12. לא להקריא: לא יודע/מסרב

79. איך אתה מגדיר את עצמך?

1. אשכנזי

2. מזרחי

3. ספרדי
4. (לא להקריא) מעורב – גם וגם
5. (לא להקריא): לא זה ולא זה/ישראלי
6. אחר (פרט) _____
7. (לא להקריא): לא יודע/מסרב להשיב

80-83. האם תסכים לקבל מישהו חרדי שהוא לא מהעדה/מהקהילה שלך:

כן	לא	(לא להקריא): לא יודע/מסרב להשיב
1	2	3
1	2	3
1	2	3
1	2	3

84. באיזו ארץ נולדת?

1. ישראל
2. רוסיה / בריה"מ
3. צרפת
4. מזרח אירופה
5. דרום אמריקה
6. צפון אמריקה / ארה"ב
7. אסיה צפון אפריקה
8. אחר _____
9. לא להקריא: לא יודע/מסרב

85. (לילידי חו"ל): באיזו שנה עלית ארצה? (רשום) _____

86. (לילידי ישראל) באיזו ארץ נולד אביך?

1. ישראל
2. רוסיה / בריה"מ

3. צרפת
4. מזרח אירופה
5. דרום אמריקה
6. צפון אמריקה / ארה"ב
7. אסיה צפון אפריקה
8. אחר _____
9. לא להקריא: לא יודע/מסרב

87. מה מספר החדרים בדירה שבה אתה גר?

1. 2 חדרים
2. 3 חדרים
3. 4 חדרים
4. 5 חדרים ומעלה
5. אחר, פרט: _____
6. לא להקריא: לא יודע/לא ענה

88. כמה נפשות מתגוררות במשק הבית שלכם? _____

89. האם בבעלותכם/בשימושכם רכב?

1. כן, רכב אחד
2. כן, שני רכבים (או יותר)
3. לא
4. לא יודע/לא ענה

(שאלה 90 לגברים (תשובה 1, בשאלה 4), ולנשים נשואות (תשובה 2, בשאלה 4; וגם 3, בשאלה 6))

90. האם יש (לגברים) לך/(לנשים נשואות) לבעלך רישיון נהיגה?

1. כן
2. לא
3. לא יודע/לא ענה

(שאלה 91 לנשים (תשובה 2, בשאלה 4), ולגברים נשואים (תשובה 1, בשאלה 4; וגם 3, בשאלה 6))

91. האם יש (לנשים) לך/(לגברים נשואים)/לאשתך רישיון נהיגה?

1. כן
2. לא
3. לא להקריא: לא יודע/מסרב

92. ההכנסה החודשית הממוצעת של משפחתך (מעבודה, קצבאות וכו') היא:

1. פחות מ־2500
2. 2,501–4,000
3. 4,001–6,000
4. 6,001–8,000
5. 8,001–10,000
6. 10,001–12,000
7. 12,001–15,000
8. 15,001–20,000
9. יותר מ־20,000
10. לא להקריא: מסרב לענות

93. מבחינה מדינית־ביטחונית, איך אתה מגדיר את עצמך?

1. ימין
2. ימין מתון
3. מרכז
4. שמאל מתון
5. שמאל
6. לא להקריא: לא יודע/מסרב להשיב

94. לאיזו מפלגה הצבעת בבחירות האחרונות לכנסת? (בחירות 2015)

1. יהדות התורה
2. ש"ס, בראשות אריה דרעי
3. יחד, בראשות אלי ישי

4. הליכוד, בראשות בנימין נתניהו
5. המחנה הציוני, בראשות יצחק (בוז'י) הרצוג
6. יש עתיד, בראשות יאיר לפיד
7. הבית היהודי, בראשות נפתלי בנט
8. כולנו, בראשות משה כחלון
9. ישראל ביתנו, בראשות אביגדור ליברמן
10. מרצ, בראשות זהבה גלאון
11. הרשימה המשותפת, בראשות איימן עודה
12. מפלגה אחרת. איזו? _____
13. פתק לבן
14. לא הצבעתי למרות שהייתה לי זכות הצבעה
15. לא הצבעתי כי לא הייתה לי זכות הצבעה
16. (לא להקריא) לא יודע/מסרב להשיב (הנתונים חשובים לנו רק כדי לברוק אם המדגם מייצג את האוכלוסייה)

THE ISRAEL
DEMOCRACY
INSTITUTE

**Ultra-Orthodox Society
on the Axis between
Conservatism and Modernity**

Lee Cahaner

Series & Cover Design: Studio Tamar Bar Dayan

Typesetting: Irit Nachum, Nadav Shtechman Polischuk

Printed by Graphos Print, Jerusalem

Cover photo: Ezra Landau

ISBN 978-965-519-318-3

No portion of this book may be reproduced, copied, photographed, recorded, translated, stored in a database, broadcast, or transmitted in any form or by any means, electronic, optical, mechanical, or otherwise. Commercial use in any form of the material contained in this book without the express written permission of the publisher is strictly forbidden.

Copyright © 2020 by the Israel Democracy Institute (RA)

Printed in Israel

The Israel Democracy Institute

4 Pinsker St., P.O.B. 4702, Jerusalem 9104602

Tel: (972)-2-5300-888

Website: en.idi.org.il

To order books:

Online Book Store: en.idi.org.il/publications

E-mail: orders@idi.org.il

Tel: (972)-2-5300-800

This research is published with the support of the Russell Berrie Foundation and the Diane and Guilford Glazer Fund (USA).

The views expressed in this book do not necessarily reflect those of the Israel Democracy Institute.

All IDI publications may be downloaded for free, in full or in part, from our website.

Introduction

The ultra-Orthodox (Haredim) are one of the most dynamic sectors of Israeli society, with regard to demographic growth, internal structure, and their social and political impact on public life in Israel.

Ultra-Orthodox society has experienced profound changes in recent decades. The research literature assigns these changes to three main categories. The first is changes in the leadership—the advent of a new generation that lacks the dynamism and spiritual force of its predecessors, alongside the appearance of practical-minded municipal leaders and the incipient emergence of new spiritual voices, both conservative and more moderate. The second category is that of cultural changes, such as the penetration by the internet with its secular content, the increasing tendency for men to join the labor force, the pursuit of specialized vocations and an academic education, and the burgeoning of a consumer culture. Third, economic developments, both global and local, have had a negative impact on ultra-Orthodox society. The economic changes include the increased influence of globalization on Israel, the support by professional governmental economic agencies for the demand that the ultra-Orthodox join the labor force, and the launching of long-term national projects that encourage them to do so. American Jewish organizations, too, were involved in these project and invested resources to develop tracks for their integration in higher education and employment.

Taken together, these factors have widened the cracks and undermined the walls of ultra-Orthodox insularity and self-segregation. Another important element in this development is the substantial growth rate

of the ultra-Orthodox population, 4% a year, more than double that of the population as a whole (1.9%). This growth expands the borders of the ultra-Orthodox core and leads to the formation of new identities and groups within the sector, located along the axis between conservatism and modernity. There is no debate that this axis exists, with the fanatically conservative at one extreme and the modernizers at the other. The scholarly research about ultra-Orthodox society in the last generation has aimed to shed light on this axis and to investigate the influence that these two groups—the modernizers and the conservatives—have on the ultra-Orthodox mainstream

Many studies have dealt with the processes of change, modernization, and Israelization that ultra-Orthodox society has been undergoing in recent decades and with the rise of subsectors within it. These studies have dealt with the transition from the model that solidified over the two previous generations, which led to active collectivism and the construction of the ultra-Orthodox “society of scholars,” to a trend to combine the traditional ultra-Orthodox way of life with a productive lifestyle and greater individualism that is integrated into both the ultra-Orthodox and general Israeli communities. “Either-or” has yielded to a culture of “both this and that,” on different scales, with different degrees of integration and in different areas of life.

Starting in 2012, the Israel Democracy Institute has published a series of research studies that describe and map the modern ultra-Orthodox communities. The first of these, by Haim Sicherman and Lee Cahaner, focused on those who were defined as “members of the ultra-Orthodox middle-class”—modern Haredim who belong to the non-Hasidic sector. This qualitative pilot study looked at the way of life and ideology that guide the members of the modern group, in an attempt to distinguish them from other groups of Israeli Haredim. The second study was published in the autumn of 2017 as a collection of papers in the journal *Democratic Culture*. They were the fruits of the labors of a research group

sponsored by the Israel Democracy Institute, who studied the family, educational, employment, demographic, and spatial parameters of the modern ultra-Orthodox.

The present volume, the third in the series, focuses on the emergence of the modern ultra-Orthodox groups within ultra-Orthodox society and the processes of change experienced by the latter, with the focus on how it has crystallized along the identity axis that ranges from ultra-conservatism to modernity. The methodology is quantitative and the findings are based on a large survey of the ultra-Orthodox community.

The book presents a typological scale that is meant to determine the size of the subgroups that lie on the axis between ultra-conservatism and modernity and especially to illuminate and validate, based on a broad sample and at the present point in time, their characteristics and way of life, as well as their attitudes and ideas on a wide variety of topics—society and the economy, space and society, education, higher education, employment, lifestyle, the media and leisure-time activities, residential environment—and their attitudes about issues of gender, state, society, and economics. In acknowledgement of the fact that behavior patterns and attitudes on these topics are in constant motion in the various groups within ultra-Orthodox society, the study cross-checked this axis against other axes of identity—ethnic affiliation, employment, age, and gender.

This study divides the ultra-Orthodox into four subgroups, lying along an axis ranging from ultraconservative Haredim (28%), to conservative Haredim (32%), Haredim who exhibit some features of modernity (29%), and finally modern Haredim (11%).

The findings of the survey reveal strong similarities between the ultraconservative and conservative groups. Both of them match the profile of the ultra-Orthodox mainstream or core group: they live in their own geographical spaces (ultra-Orthodox towns or neighborhoods), send their children to ultra-Orthodox schools, and conduct their community

life in keeping with their dominant ethnic identity. Their attitude about the state and its institutions adheres to the ultra-Orthodox ethos and reflects ideological fidelity to the leading rabbis and ultra-Orthodox political parties.

Although the planning and implementation of the survey could treat these two groups as one (60%), with regard to theory and research it seems more appropriate to separate them. For all that the conservative group is indeed insular and conformist and lives according to the codes of the ultra-Orthodox mainstream, in many ways it is less extreme than the ultraconservative group and constitutes an intermediate category that is closer to the modern groups on some issues and unlike the ultraconservative extreme. Maintaining the ultraconservative and conservative as separate categories makes it possible to take a closer look at the nuances that mark off the conservative group and to examine the dialogue it conducts with the other intermediate group, that which has been touched by modernity, but also the differences between them.

It would be more difficult to combine the two modern groups (40%), as a matter both of theory and of the planning and implementation of the survey. They need to be distinguished at all levels and in all senses, because there are great differences between them. The group that shows some touches of modernity (the “semi-modern”) constitutes an intermediate sector that combines conservative ideas and practices with relatively modern ideas about a number of issues (such as the use of the internet, leisure culture, and higher education). Its ideas and practices set it off from the modern group, where there is a closer fit between its members’ relatively modern outlook and actual conduct, which is marked by strong connection to the Israeli street and a lifestyle that is more modern than is generally accepted in the ultra-Orthodox mainstream. For both groups there is an intrinsic gap between a lifestyle that is not isolated from the Israeli mainstream and the need and desire to remain part of ultra-Orthodox society and to follow its laws and practices, which

constitute their core identity. But unlike the modern group, those whom we call “semi-modern” are an ultra-Orthodox core group and wish to remain deeply rooted in the rules and mechanisms of the ultra-Orthodox mainstream. Because of this essential difference, we must view them as two separate groups and seek a better understanding of the intermediate, semi-modern group, which is more conservative than the modern group. The semi-modern group conducts a dialogue and transfer of identities with both the conservative core group and with the moderns.

The gaps between the groups on the spectrum from conservative to modern and the internal differences within each group sketch out a broad gamut of identities within each of them. This variation is more pronounced in the two modern groups, because their identity is based on innate contradictions and internal ambivalence, due to their location between the ultra-Orthodox world and the Israeli mainstream. The modern ultra-Orthodox identity is socially complex, searching, and hybrid. This identity is based on a mixing of ethnic groups and on a synthesis of ultra-Orthodox religious concepts and needs with modern Israeli concepts, and is fighting for the identity of this generation and in particular of the next generation. The current generation lacks the religious, educational, and political institutions that could give it stability and sound its voice. The hybrid nature and fragility of the modern ultra-Orthodox identity requires the broadest possible (but not generalizing) look at on the scale of identities between conservatism and modernity in ultra-Orthodox society. This is why it is so important to maintain the division into four identity groups and to split the modern ultra-Orthodox into two distinct groups.

If we consider the full spectrum of ultra-Orthodox society we find that its subgroups are quite different from one another, with regard to their size, characteristics, human capital, and intrasectoral political and social resources—all of which affect their relative weight within the sector. What is more, even though assigning the ultra-Orthodox to distinct

groups is convenient for discussing and describing them, the fourfold division does not reflect the full complexity of the situation. In fact, the boundaries between these groups are fairly fluid, given that we are talking about human beings with complex hybrid identities that are expressed in diverse ways in changing circumstances. However much we may want to organize the survey findings into clear categories, in the real world the dividing lines are much less systematic and more dynamic, and often vary with regard to specific questions. All the same, there are logical grounds for the division into subgroups presented in this book, inasmuch as attitudes and behaviors do in fact segment in a certain order, and the creation of the categories within ultra-Orthodox society adds a layer to the discussion of the modern ultra-Orthodox identity and our understanding of it.

The Structure of the Book

The book is divided into nine chapters. Each of them deals with a topic that seems to be important for creating a profile of ultra-Orthodox society and its subgroups ranged along the conservative-modern axis, both from the theoretical and from the practical perspective. Taken together, the chapters offer a panoramic portrait that meets the research goals outlined above. Chapter 1 lays out the research background and the rationale and goals of the study, the methodology employed to create the axis of identity between conservatism and modernity, and its cross-checking against the subgroups that emerge from other ways of segmenting ultra-Orthodox society.

Chapter 2 focuses on demography: fertility rate, family status, marriage age, age, and origins, as revealed by the survey findings. This chapter also looks at four socioeconomic parameters: income, home ownership and size, access to motor vehicles, and possession of a driver's license. By

means of the information collected by the survey about these domains and in light of the demographic forecasts of a major expansion of the ultra-Orthodox sector, the chapter inquires about the changes in the fundamental demographic and socioeconomic parameters of ultra-Orthodox society and projects them onto the conservative-modern identity axis.

Chapter 3 presents data on children's education and exposure to secular studies, both with regard to the sector as a whole (the sample group) and to the internal segmentation (from ultraconservative to modern, ethnic identification), which is the most important identity marker that affects the ideology and values of the ultra-Orthodox education system.

Chapter 4 focuses on higher education and the issue of gender segregation in the sector as a whole, broken down by gender and by the four subgroups. It reviews ultra-Orthodox attitudes and feelings about economic and social integration into the Israeli mainstream and ideas about the importance of such integration for the relations with society at large. The second part of the chapter deals with employment, and profiles the types of employment, the different vocations and professions, the work environment, and attitudes about mixed-gender and mixed-sector workplaces.

Chapter 5 examines the spatial and communal characteristics of the changing interfaces within ultra-Orthodox society itself and with the Israeli mainstream. It divides the replies to the survey with regard to spatial and community patterns into two sections: the first deals with the choice of where people live, the form of housing, and the neighborhood; the second deals with community patterns—the importance of living within the community, actual affiliation with the community and its style and characteristics, with regard to the type of synagogue, the image of the rabbi, and whether the community is like that to which the parents belonged. The system of community life projects the community and

spatial choices made by the respondents onto their ethnic-community identity and the conservative-modern identity axis and is clearly reflected in them.

Chapter 6 considers the exposure of the ultra-Orthodox to the media, the internet, and leisure-time culture, chiefly of the types consumed by the public at large. This exposure is part of the cultural processes that are evident in all parts of ultra-Orthodox society; a look at these processes brings the differences between the ultra-Orthodox groups on the conservative-modern axis into sharper focus and shows that the modern groups are the cutting edge in ultra-Orthodox society in all matters related to exposure to the media and the general leisure-time culture. The findings here can be divided into two types: exposure to the media—radio, periodical press, and internet; and exposure to leisure time and vacation habits—attending the cinema and theater, reading secular literature, listening to non-ultra-Orthodox music, and vacationing in Israel and abroad.

Chapter 7 examines how ultra-Orthodox society perceives women's role and appropriate occupations. The survey examined attitudes towards the status of women and their role in the workforce, the community, and the family. The topics addressed here include a conservative or egalitarian attitude about women's role and status in ultra-Orthodox society, family planning, whether ultra-Orthodox women can hold senior managerial positions, support for or opposition to allowing ultra-Orthodox women to take out a driver's license, gender segregation in public places, and whether ultra-Orthodox women who militate for equal rights for women are undermining ultra-Orthodox society. The differences in positions on these issues are set against the conservative-modern axis.

Chapter 8 broadens the canvas to look at ultra-Orthodox attitudes, ideas, and feelings about the religion-society-state triangle, in light of the unique historical and social circumstances that gave rise to it and in light

of the cultural, social, and economic changes that have taken place in the community and the diversity of its subgroups. The chapter homes in on the ultra-Orthodox minority's concept of Israeli identity and relationship to the state. More particularly, it delves into their sense of being part of the state, their attitudes towards national ceremonies and holiday, the attitude towards military service, the status of rabbinic authority, their political position on the left-right political and security axis, and the subgroups' preferences in Knesset elections.

The last chapter offers an overview of the findings of the research. Drawing on outside sources and previous research, and of course on the information and interpretation of the survey itself, it endeavors to answer the three research questions presented at its start with regard to the uniqueness of ultra-Orthodox society, its diversity, and the coalescence of the modern subsectors. The first part of the chapter addresses the main research question and presents a profile of the four groups. The second part considers whether it is possible to consolidate these four groups into two reference groups—a conservative core group and a modern group. The third takes a historical perspective and asks whether modern ultra-Orthodoxy is a new phenomenon or perhaps simply one phase in the annals of the ultra-Orthodox world, and not at all unique. The fourth part asks whether the productive and modern ultra-Orthodox sectors can serve as a bridge between Israeli society and the ultra-Orthodox and whether the state can take steps to strengthen the modern and productive ultra-Orthodox groups. The fifth section takes up the limitations of the research and proposes questions for future study.

The data presented in the book were checked using standard statistical procedures and found to be statistically significant; they are available on the website of the Israel Democracy Institute. Some readers may accept the findings but disagree with the proposed interpretation and offer other readings of the data. In my view, not only is a different interpretation acceptable; it also contributes to the discussion about the

complex topic studied here and the attempt to define and characterize the modern communities within ultra-Orthodox society. I hope that this book will enrich the discussion and research about ultra-Orthodox society and serve as a source for empirical data not previously available, and certainly not within the same set of covers.

תנועה של זהויות בין הקבוצות? כיצד טיפולוגיה זו מתקשרת לחלוקות ולקבוצות המשנה על צירי הזהות האחרים בחברה החרדית – אתניים, תעסוקתיים, גילאיים ומגדריים? וכיצד זהויות אלו נעות בתוך הטיפולוגיה החדשה? הבחינה מתבססת על ההכרה בכך שזהו זמן של תמורה; זמן של זהויות נזילות, היברידיות, הנעות בין קולקטיביזם לאינדיווידואליזם, בין הרצון בסגרציה לצורך באינטגרציה, בין זהות אתנית לזהות מעמדית ותעסוקתית.

החלוקה על הציר שבין שמרנות למודרניות המוצעת כאן, מלבד היותה כלי אקדמי ללימוד ולניתוח של החברה החרדית, היא גם כלי עבודה יישומי, מקצועי, איכותי ויעיל למקבלי ההחלטות שבתוך החברה החרדית, שכן התנועה שבין שמרנות למודרניות והמבנים הקבוצתיים בתוכה מעסיקים מאוד את החברה החרדית, וגם מחוצה לה – בדיון התכנוני במגזר הציבורי ובמגזר השלישי הנוגע לחברה זו.

ד"ר לי כהנר היא גאוגרפית חברתית, חוקרת בתוכנית "חרדים בישראל" במכון הישראלי לדמוקרטיה. מרצה בכירה וראש המחלקה לגאוגרפיה ולימודי סביבה במכללה האקדמית לחינוך אורנים. עוסקת בהתפתחות המרחב החרדי בישראל ובקבוצות החרדיות המודרניות.

החברה החרדית היא אחת הקבוצות הדינמיות ביותר בחברה הישראלית, הן מבחינת השינויים בגודלה, הן במבנה הפנימי שלה והן בהשפעה הפוליטית-חברתית שלה על מרחב החיים הציבורי בישראל. החרדיות משתנה; פושטת ולובשת צורה.

ספר זה מתמקד במהלך ההתגבשות בחברה החרדית של ציר הזהות שבין שמרנות למודרניות ובמאפייניו. הוא מנסה לכמת, על סמך סקר ייעודי גדול, את גודלן של התת-קבוצות בה על ציר זה.

החברה החרדית, על פי ממצאי המחקר, נחלקת לארבע קבוצות משנה: אולטרה-שמרנים, שמרנים, "עם נגיעות מודרניות" ומודרנים. הספר מבהיר ומתקף את מאפייניה של כל תת-קבוצה, את אורחות חייה, את עמדותיה ואת תפיסותיה בנקודת הזמן הנוכחית ובמגוון רחב של נושאים: מרחב וקהילה, חינוך, השכלה גבוהה, תעסוקה, אורחות חיים, תקשורת, פנאי ומגורים, וכן יחסם של חבריה לסוגיות של מגדר, מדינה, חברה וכלכלה.

הספר מתבונן במפת הזהויות החרדית ממעוף הציפור ומנסה להבין אם ניתן ללמוד על התת-קבוצות בה באמצעות טיפולוגיה זהותית: חדשה זו שעל הציר שבין שמרנות למודרניות: מהם גבולותיה של כל קבוצה? האם מתקיימת

מחיר מומלץ: 82 ש"ח

אוקטובר 2020

מסת"ב: 978-965-519-318-3

www.idi.org.il

0 4500001213 4
דאנאקוד 450-1213